

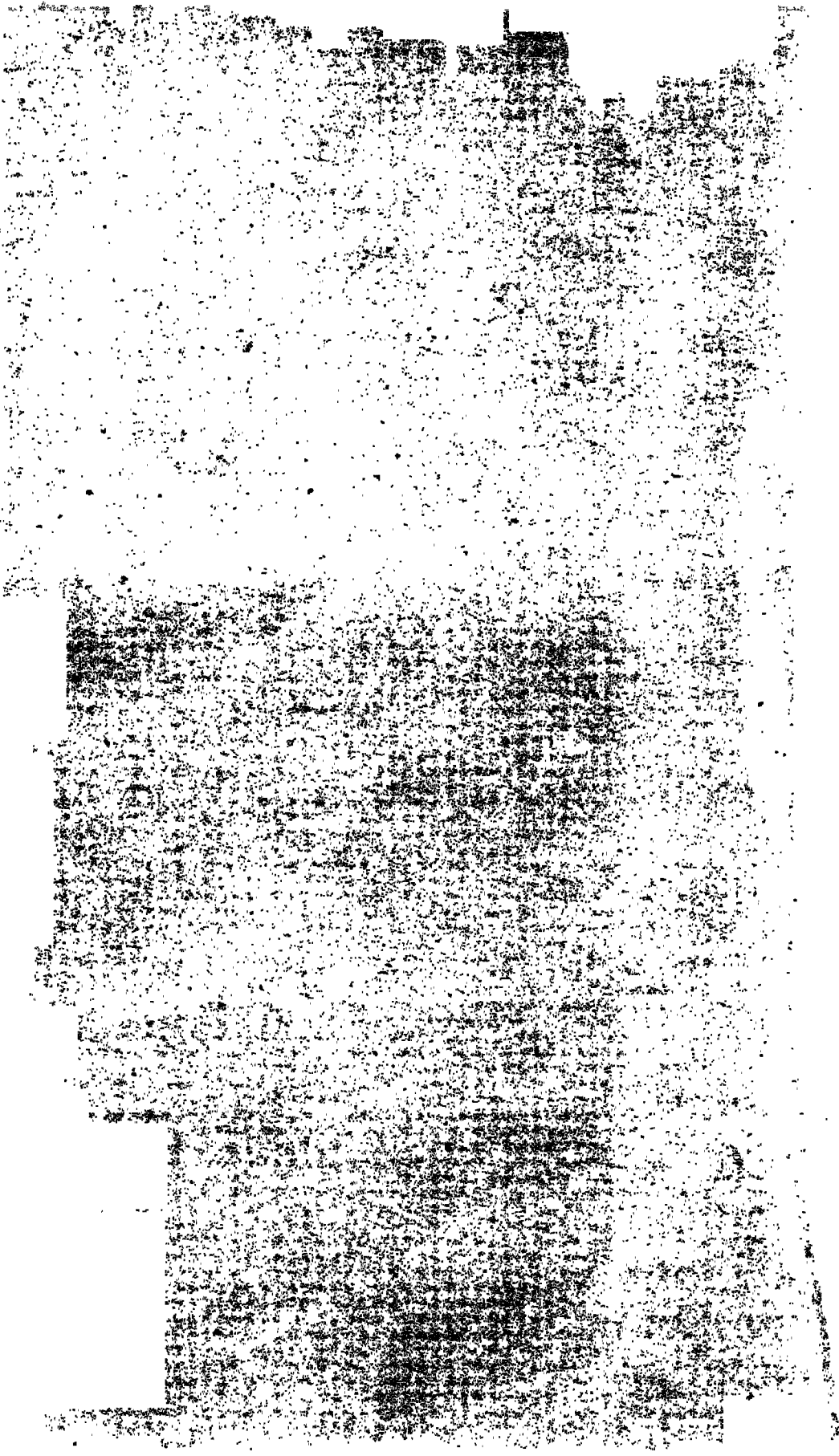
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No. Sa3N Jag

D.G A. 79.

POLITICAL THOUGHT IN THE PURANAS :

WITH

An Appendix containing complete extracts of verses on Polity

BY

8589

~~XXXXXXXXXX~~

JAGDISH LAL SHASTRI, M.A., M.O.L.

Sometime Cataloguer of Jain Manuscripts and Ex-Mcleod-Kashmir
Sanskrit Research Scholar, University of the Panjab,
Lahore.

Sa3N
Jag

Ref Sa8P
Jag

✓
1944

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. .... ~~672~~ .....

Price Rs. 12.

Date. .... ~~10-48~~ .....

Call No. ~~Ex. XXXV (6)~~ 891.07 SHA.

2079

Published by—

**Pt. Jagdish Lal Shastri, M.A., M.O.L.
Hotu Singh Road, Sant Nagar,
Lahore.**

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. .... 6589 .....
.....

Date..... 25-3-57.....
.....

Call No...... Su 3N.....
.....

Jag,

Appendix pages 1—178 reprinted from the Oriental College Magazine,
Vol. 19, Nos. 3-4, 1943.

Printed by—

**Pt. Shri Krishna Dixit,
at the Bombay Machine Press,
Mohan Lal Road, Lahore.**

CONTENTS

	Page
1. Dedication	V
2. Preface	VII
3. Acknowledgment of obligations	„
Political thought in the Puranas	1-32
4. Political thought in the Matsyapurana	1-9
5. „ „ „ Agnipurana	9-26
6. „ „ „ Markandeyapurana	26
7. „ „ „ Garudapurana	26-30
8. „ „ „ Kalikapurana	30
9. „ „ „ Visnubharmottarapurana	31-32
Appendix	...
10 मत्स्यपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	1-34
11 अग्निपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	34-79
12 मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	79-81
13 गरुडपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	81-112
14 कालिकापुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	112-120
15 विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्	120-178

अतिसूक्ष्मनयोपपत्तिगर्भा
रचनामङ्गुणोपयोगसौम्याम् ।
कविलक्ष्मणपादलक्ष्मचारी
जगदीशोऽकलयत्परिश्रमेण ॥

सुकवौ किल लक्ष्मणस्वरूपे
विनयौदार्यदयोदधौ वदान्ये ।
इतिहासनिरुक्तवेदमान्ये
मम श्रेयो यदि तत्प्रतिष्ठितं स्यात् ॥

I was appointed as the Mcleod-Kashmir Research scholar, University of the Panjab, in 1938. My subject of research was 'Political thought in Sanskrit Literature.' The subject was too wide to be completed within the short span of three years and the term could not be extended for reasons which need not be disclosed here. I, however, continued my work under the patronage of Principal Dr. Lakshman Sarup, who, believing in my sincerity and the utility of the work under hand, willingly made financial contributions towards its completion.

The present volume on the Puranas is one of the six volumes that cover the entire field of political thought in Sanskrit literature. Political thought extends more or less over the whole range of eighteen Puranas and eighteen Upapuranas. There are several stray verses on the subject scattered here and there. Recurrences of verses abound. I have taken only those extracts wherein political thought is consistent, continuous and wholesome.

Of the Puranas, only Matsya and Agni are important from the viewpoint of political thought. Of the two, Agni is more important. Political thought in the other Puranas is to some extent a repetition of the same in Agni and Matsya.

Acknowledgment of obligation.

My sincerest gratitude goes to my revered officer Dr. Lakshman Sarup M.A. (Panjab), D. Phil. (Oxon), Officier'd Academie (France), Principal, Oriental College, Head of the Sanskrit Department and the Professor of Sanskrit literature at the University of the Panjab, Lahore. In the preparation of all volumes on Political Thought in Sanskrit Literature as well as the publication of the present volume as so many other works¹ I am indebted to him for his literary and material help to a degree for which no amount of thanks would suffice. I am obliged to Mr. S. S. Seth, M. A. (Edin.), B. Sc. (Pb.) F. L. A. (Lond.), Librarian, the Panjab University Library, for granting me permission to work in the Library even after the expiry of the tenure of my scholarship; to Pandit Bala Sahai Shastri of the Panjab University Library, Sanskrit Section, for his constant inspiration and cheerfulness and last but not in the least to Dr. K. N. Bhatnagar M.A., Ph.D., Director, G. R. Research Institute, Lahore, for offering several suggestions during the publication of the volume.

JAGDISH LAL.

Dated 6th June 1944.

---

1. The works referred to here are; Rgvidhana with indexes, Gathasaptasatiprakasika, Rajadharmakanda of Kṛtyakalpataru, Kathakosa, and Yogayatra.

POLITICAL THOUGHT IN THE PURANAS

Of the *Puranas*¹ and *Upapuranas*², *Matsya*, *Agni*, *Markandeya*, *Garuda*, *Kalika* and *Visnudharmottara* are important from the view-point of political thought.

Matsyapurana.

The subject matter of political thought in the *Matsyapurana* is divided as follows :—

- Chapter :—**215. सहायसम्पत्तिः The king's assistants.
,, 216. अनुजीविवर्तनम् The king's servants.
,, 217. ओषध्यादिसञ्चयकयनम् The fort and the store of medicinal herbs etc.
,, 218. अगदाध्यायः The paraphernalia as a ward against demons, poison etc.
,, 219. राजरक्षा The protection of the king.
,, 220. राजधर्मानुकीर्तनम् The duties of a consecrated monarch.
,, 221. दैवपुरुषकारवर्णनम् Fate and perseverance.
,, 222. सामबोधः The policy of conciliation.
,, 223. भेदप्रशंसा The appreciation of the policy of divide and rule.
,, 224. दानप्रशंसा The appreciation of the policy of gift.
,, 225. दण्डप्रशंसा The appreciation of the policy of chastisement.
,, 226. लोकपालसाम्यनिर्देशः The king and his divinity.
,, 240. यात्रानिमित्तकालयोज्यचिन्ता Expedition.

1. The Puranas are eighteen in number.

(1) Brahma (2) Padma (3) Visnu (4) Vayu (5) Bhagavata (6) Naradiya (7) Markandeya (8) Agni (9) Bhavisa (10) Brahmavaivarta (11) Linga (12) Varaha (13) Skanda (14) Vamana (15) Kurma (16) Matsya (17) Garuda (18) Brahmanda.

2. For the list of Upapuranas compare the following extract from the Sabda-Kalpadruma.

आद्यं सनत्कुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम् ।

तृतीयं वायवीयं च ३ कुमारो ह्यभिहितम् ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षान्नन्दीशभिहितम् ।

दुर्वाससोक्तमाश्रयं ५ नारदीयमतः परम् ६ ॥

नन्दिकेश्वरयुग्मं च ७ तथैवोन्नतसेरितम् ८ ।

कापिलं ९ वारुणं १० शाम्बं ११ कालिकाह्वयमेव च १२ ॥

माहेश्वरं १३ तथा कल्की १४ दैवं सर्वार्थसिद्धिदम् १५ ।

पराशरोक्तमपरं १६ मारीचं १७ भास्कराह्वयम् १८ ॥

Chapter 215 :—The king's assistants.

A monarch needs a retinue of experts to assist him in the right performance of his duties. The work of administration is divided into various departments under these experts. The expert heads of the departments are responsible to the governing head only.

The *Matsyapurana* supplies a list of some important functionaries of the State, together with their perspective requisites. The functionaries include besides the ministers, a commander-in-chief, a door-keeper, a spy, personal guards, a betel-bearer, provincial governors, sword-bearers, a physician, an elephant-keeper, a commander of the royal fort, an engineer, an officer-in-charge of weapons, a custodian of the ladies' apartments, a controller of the arsenal etc.

The king keeps a watchful eye on the manifold activities of his State-officers through his ministers. The ministerial office is, therefore, naturally rendered very important.

The duties of a consecrated monarch form the subject-matter of a part of this chapter and include the whole of the two hundred and twentieth chapter. It would have been better for the author of the *Matsyapurana* to arrange the list of entire functions of the king together in a single chapter.

Chapter 216 :—The king's servants.

Elaborate rules of conduct for the king's servants are laid down in the *Matsyapurana*. A servant should carefully listen to what the king says and never interrupt him in his speech. In an assemblage he should speak sweet and agreeable words to the king. Unpleasant things that may be unavoidable for his well-being should be communicated to him privately. The sovereign may be approached in his quiet mood with a prayer of conferring a power upon some one, but a prayer for one's own self should always be made through some friend.

A servant should not disclose to any one kindly or unkindly feelings on the king towards him. When a king orders any one to perform any service he should volunteer himself to do it.

Of course this should be done knowing the hours of business, otherwise if he does so at all times, he becomes an object of hatred and ridicule.

He should always remain very modest and never knit his eye-brows in his presence or laugh too much.

He should not talk too much in the presence of the king, nor should he remain silent. He should not be artful or proud, nor should he speak too much of himself.

He should take his seat to the right or the left of the king according to his warrant of precedence and not behind or in front of him.

He should not yawn, show signs of weariness, cough, assume angry demeanour, rest himself against anything, knit his eyes, vomit and belch in the presence of the sovereign.

He should serve the sovereign with a clear mind and free from laziness. He should always shun craftiness, wickedness, backbiting, atheism and low morals.

The *Matsyapurana* describes the method whereby a servant should judge whether his sovereign is pleased or displeased with him.

The disgusted monarch, according to the *Matsyapurana*, gives hopes but does not confer benefits accordingly. He appears angry though there is no cause of anger and though remains pleasant, he speaks unpleasant words.

The disgusted king shows his good-will towards others but hates him with whom he is disgusted. He finds faults with his words and speaks other words not having concern with his business. The king turns away his attention from the piece of work of his subordinate with whom he is disgusted.

Marks of the king's pleasure, according to the *Matsyapurana*, can be stated thus :—When a king becomes pleased he always assumes a pleasant aspect towards him, accepts his words with gentleness, offers seat and asks about his welfare. A pleased king seeing his servant in private does not become afraid, hearing his words becomes cheerful, listens even to his unpleasant words, accepts his humble offerings and remembers him with a cheerful expression of his face.

Chapter 217 :—The fort and the store of medicinal herbs etc.

The value of fortress as an organ of State can be realized from the fact that a single archer standing on a rempart can fight against a hundred and a hundred can fight against ten thousands and so on. A fortified post is, therefore, a valuable factor in the successful waging of warfare.

Six varieties of fortress are mentioned in the *Matsyapurana*. They are a fort (1) surrounded by desert (=धन्वदुर्ग) (2) water (=जलदुर्ग) (3) earth (=महीदुर्ग) (4) trees which make it impassable (=वनदुर्ग) (5) hill (=गिरिदुर्ग) or (6) formed by placing the army in a particular position (=व्यूह दुर्ग). Of the forts that which is surrounded by the hills is the safest.

The *Matsyapurana* has enjoined that the king's palace and the court are to be fortified. Of the various kinds of palaces,—oblong, square, circular, triangular, drum-shaped etc., the crescent-shaped has been regarded as the best.

In relation to the king's palace, the *Matsyapurana* has laid down the respective position of the residential quarters of ministers, judicial and military officers ; Vedic professors, students, physicians, veterinary doctors, grooms, elephant drivers, etc. Directions for elephant-yards, cow-sheds, store-houses etc., are also mentioned.

Among the stores the *Matsyapurana* has enjoined all kinds of grains, clothes, medicinal plants, fruits, salts, pungent things such as sacred figs, pippali-mula, poisons of snake etc.

Chapter 218 :—The paraphernalia as a ward against demons, poison etc.

It is evident from the *Matsyapurana* that the monarch lived in an atmosphere of perpetual suspicion and superstition, being afraid of poisons and demons day in and day out. The object of accumulating stores of medicines of all sorts in forts was to get rid of the demons as well as to despel the effect of poisons. It is equally interesting to note here that the office of the sovereign being rendered a target of all sorts of criminal conspiracies on the part of jealous feudatories, was not a bed of roses.

The lengthy enumeration, in chapters 217-19, of decoctions made of rare herbs and roots is an immense contribution to the science of *Ayurveda*.

---

1. The reading 'धनुर्दुर्ग' in the published text of the purana is incorrect.

Chapter 219 :—The protection of the king.

In the state of emergency when the fortress is besieged, supply and outside communications are cut off by the enemy's strong forces, it is natural that the provisions of the fortress shall run short. In the circumstances the stateman of the *Matsyapurana* has discovered a number of devices for keeping hunger satisfied. The device is called ksudyoga. The fruits of Sarisa figs, sami and vijapura should be prepared in clarified butter and taken at the interval of fifteen days. Kaseru, its fruits and roots, Iksumula, Bisa, Durva, should be cooked in milk or clarified butter, made into a ball and eaten at an interval of a month.

The king should protect his own person besides the protection of his subjects. A monarch's safety always lies in peril. The danger of poisoning confronts him at every step. As against this menace, the *Matsyapurana* has recommended at length precautionary measures. The statesman of the *Matsyapurana* realizes the supreme importance of the safety of the king, the prominent organ of the State.

The main dread to the king's personal safety originates from poisoning against which the king should well guard himself. The means of protection from poisoning are described in almost all books on polity. Poison is often administered through food. The *Matsyapurana* lays down some rules for examining such food mixed with poison. It is said that the food mixed with poison will exhibit rainbow colour, look rough with bubbles, give out bad smell, make an explosive noise and headache to a person by its fume when put into the fire. A fly will not sit and if it does, it will instantly die. The poisoned stuff in a somewhat long time becomes rancid like anything kept for a fortnight. It begins to stink and ooze. Then it becomes juiceless and scentless.

Poison changes the colour of the object into which it is mixed ; for instance, poisoned grain becomes copper-coloured, milk turns blue, wine and water become of the colour of cuckoo, rice becomes blackish, bluish or yellowish, clarified butter becomes watery and poisoned matter becomes of the colour of a pigeon, fly turns green, oil gets red and raw fruits by coming in contact with poison become untimely ripe, ripe ones go stale, garlands get faded, hard fruits become soft and soft ones turn hard and small fruits become disfigured.

Poisoned clothes lose their flush and become covered with black circular spots and iron and gems turn pale.

Poisoned flowers and sandal give most disagreeable smell and the bark of the tooth-stick becomes black and gets thin.

Saka whey poisoned dries up and watery dishes begin to bubble and the stuff prepared with saindhava salt begins to froth.

In the discovery of the fact whether a particular substance of food is mixed with poison or not, the birds and beasts are the best helpers. Different birds form up different attitudes at the sight of poisoned substance ; for example the sight of cakora becomes fixed and cuckoo loses its melody, the crane moves abrupt, black bees begin to buzz, kraunca becomes stupefied, cocks begin to cry, parrots shrill, the female parrots begin to vomit, camikara goes to another place, karandava instantly dies, monkey begin to make water, jivajivaka becomes morose, mongoose shoots up its hair, prsata deer begins to cry and peacocks become pleased.

The *Puranas* have laid down some ways of judging the people guilty of poisoning. According to the *Matsyapurana*, the person who administers poison in the king's food etc. turns pale and very much confused, and uneasy when

examination is being made.

His sight becomes restless ; he becomes absent-minded ; he will drop his upper cloth in confusion, will turn speechless like a wall, agitated, nervous and will try to conceal his person, scratch the floor, shake his head, rub his mouth and scratch his forehead and will be hasty in everything where haste ought not to be done. The king should find out by these sights the men who administer poison.

Chapter 220 :—The duties of a consecrated monarch..

The importance of the prince to the reigning monarch can no longer be minimised. An educated prince can easily subdue against the king a revolt engendered either by his enemies or his dependents. The protection of the prince by various means either through ministers or spies is imperative therefore.

The prince should be thoroughly trained in various branches of learning as the *Matsyapurana* says. He should be grounded in Dharma, Kama, Artha, archery, the use of chariot, elephants and horses, and mechanical arts and the various other physical exercises.

The prince should specialize in politics. He should watch the necessity. He need not be rigorously true, but should indulge even in falsehood if the need arises. Men should be employed to guard him under the pretext of guarding his person. He should not be allowed to mix with undesirable persons. He should be taught lessons on gentility, humility and virtue. If he is found inamenable to good qualities he should be well guarded in a secret place where he should have all his comforts.

The duties of a consecrated monarch are described in chapter 215 as well as here. It is better to point out some of the chief duties here simultaneously.

Royal duties are divided into two sorts : (1) Negative and (2) Positive. The king is enjoined to give up hunting, dice, sleeping during the day, sensuousness, indulgence in sexual pleasures, intoxication, musical triad and listless wandering. Likewise he is forbidden to indulge in tale-bearing, treachery, envy, slandering, misappropriation of property, cruelty of speech and of assault.

Greediness stands at the bottom of all these vices and is therefore the one which the king should guard himself against.

A sovereign should shun the two evils attendant on wealth—the evils arising out of its not being used properly and of its being used improperly. For instance, not to guard well the enclosure walls, not to repair the forts, not to collect wealth from various places, to give out wealth to unfit countries and to unfit persons in improper times are also regarded as not using wealth properly whereas to use wealth in vicious and bad works is regarded as using wealth improperly.

A sovereign should not be mild and simple-hearted ; nor should he be hard and grim that he may instil a thrill of dread in his people. He should never joke with his retainers, for the latter begin then to despise him.

He should not give way to laziness, for all the works of a procrastinating king suffer.

He should not shrink from battle.

He is strictly forbidden to use his autocratic powers. If he ever uses them his fall is sure.

He should have his force always operative and his manliness always displayed. He should guard his own weak points but must know the weak

points of the enemy. He should hide the departments of Government as the tortoise does its limbs.

He shall ponder over his plans like the heron and like the lion he shall exert his power ; he shall snatch like the wolf and like the hare he shall double in retreat.

The protection of subjects is the chief function assigned to a monarch by the statesman of the *Matsyapurana*.

In this chapter the *Matsyapurana* enumerates seven elements which go to make up the State viz :—(1) the king, (2) the ministers, (3) the territory (4) fort, (5) treasury, (6) army and (7) ally. Modern theorists do not recognize the ally as a constituent element of the State. But the ancient Hindu politicians believed more in practical than in theoretical concepts. They took into consideration all the elements which contributed to the moral and political existence of a community. The alliances with other States determined the position of a community in the political world. Even to-day, when the recognition of ally as an organ of State is objected to, no State can do without an ally.

According to the *Matsyapurana* the friends are of three kinds ; (1) the friends of the father and the grandfather, (2) the enemy's enemy; and (3) an acquired friend arising out of necessity. The *Matsyapurana* regards the two previous kinds of friends as superior.

Chapter 221 :—Fate, perseverance and time.

The statesman of the *Matsyapurana* is not an extremist. According to him success or failure is as much the fruit of human exertion as of destiny. All the undertaking, therefore, is dependent upon the ordering of Destiny and of human exertion. Of these two, Destiny is incomprehensible and action is possible only in regard to human exertion.

It is evident from the *Matsyapurana* that fate, perseverance and time—all three conjointly bear fruit to a man, just as agricultural products depend as much on human endeavour and (tilling of the soil etc.) as on rain (a divine gift). But the two, human endeavour and rain must again depend on time. An untimely tillage or rainfall would not bear the desired fruit.

Chapter 222 :—The policy of conciliation.

The works on polity have recommended four expedients of winning over an enemy. They are sama (conciliation), dana (gift), bheda (divide and rule), and danda (Chastisement). The *Matsyapurana* has added three more, viz. Upaksha (overlooking and endurance), Maya (diplomacy) and Indrajala (some stratagem in war).

The *Matsyapurana* divides sama into two kinds :—satya and asatya i. e., a policy of genuine and a perfidious conciliation. The righteous and the saints are won over by genuine conciliation which can be applied by the narration of their high pedigree, the description of the deeds done for their benefits, the acknowledgment of their gratitude etc. The policy of perfidious conciliation should be applied only in the case of the wicked.

Chapter 223:—The policy of divide and rule.

According to the *Matsyapurana*, an empire is liable to two chief sources of danger—internal and external.¹ As the Sandhi (the state-policy of peace) is related to the expedient of sama (conciliation), the Bheda (the expedient of division) is linked with Dvaiddhibhava, the state-policy of divide and rule. The external Bheda is employed to create a division amongst the ranks of

1. Cf. Santiparva Adhyaya 81, 'आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह'।

the enemy and to attack him when he is disunited. It is equally incumbent upon him to engender seeds of disruption and dissention amongst his nobles, feudatories and the like to avoid their jealous and malicious intentions against his own person. According to this statesman, the internal danger to the monarch is more dangerous than the external danger.

Chapter 224 : The policy of gift.

All the expedients, conciliation and the like are dependent upon the policy of gift. It is here said that even the gods are brought round through gifts. Of the seven expedients of winning over another, the *Matsyapurana* declares the expedient of gifts (*dana*) as the best one.

Chapter 225 : The policy of chastisement.

The policy of chastisement is employed by the monarch to punish the evil-doers. The *Matsyapurana* insists that the application of this policy must be wise and just. For its just distribution the king has to consult his counsellors and act according to the law and customs of the State. The term is used in foreign politics. When the enemy is not conquerable by other diplomatic means the policy of war *i.e.* *danda* is recommended.

The use of *danda* as a ward against the state of disintegration in society is vigorously enjoined by the *Matsyapurana*. This state of disintegration or anarchy is termed as *Matsyanyaya* (Mp. 225, 410 ; P. 30) *i.e.* the principle of might is right. The power of coercion is of necessity conferred upon the crown by the enforcement of which society is saved from disintegration.

The *Matsyapurana* mentions three more expedients—*Upeksha*, *Maya* and *Indrajala*. *Upeksha* means neutrality or indifference on the part of a weak monarch. *Maya* and *Indrajala* are the two baser kinds of diplomacy, cunning and intriguing methods and stratagems in war. The statesman of the *Visnudharmottara* means the same as *Maya* by the term '*Upadhi*.' A full discussion of the terms *Upeksha*, *Maya* (= *Upadhi*) and *Indrajala* is found in the second part of the *Visnudharmottara*. (Chapter 147—19).

Chapter 226 :—The king and his divinity.

The statesman of the *Matsyapurana* raises the dignity of the monarch by the analogy of divinity. But he only compares, never identifies, the monarch with the host of divine dignitaries he enumerates. He nowhere ascribes kingship to divine origin or bases the king's authority upon his divinity.¹ According to him kingship as a rule is human and secular. Divinity is due to kingship and not kingship is due to divinity.²

1. Against this, the theory of the king's rule by virtue of his divine nature has been accepted and propounded by Dr. Ghoshal, in his *History of Hindu Political Theories*, 1923, Ch. 1 ; For the traditional view compare B. Prasad. *The theory of Government*, 1917,

2. B. K. Sarkar, *Intro, to Hindu Positivism*, 1937. P. 121 et seq. "A person becomes divine, says he through certain actions ceremonial or otherwise. Divinity is but a consequence and not the antecedent. We are to understand that *Trasadasyu* or for that matter any body becomes a *Varuna* or an *Indra* as soon as he becomes a king, or rather is consecrated. But we are not told that somebody becomes a king, because he is divine, God-like, descended from the Gods or so forth."

Chapter 240 : Expedition.

Expedition is one of the six¹ expedients of policy. Of all the six, the statesman of the *Matsyapurana* has treated the topic of expedition alone. He is fully aware of the six kinds of expedients (Mp. 220, 329, P. 26), but he recognizes the essence only of the expedient of expedition. The comparative importance of expedition over other expedients, according to this statesman, is obvious therefore.

The months of Margasirsa, Phalgun and Caitra are auspicious for expedition. A king should march forward at other times also, according to the condition of his forces or when some trouble has arisen for the enemy. Due consideration is to be given to portents, omens, dreams etc.

A particular division is suited for a particular period of war. The king is advised to march with a good force of infantry and elephants during the rainy season ; of cavalry and chariots during the dewy and cold season ; he should march with camels and mules during the hot weather and with fourfold forces during the vernal season. Moreover a particular division is suited for a particular country : an elephant corps can win a foe situated in a muddy surrounding or in a woody country ; and a cavalry and chariots can vanquish a foe on even land.

The *Matsyapurana* employs, in this chapter on expedition, two technical terms of political science—*Akranda* and *Parsnigraha*. The terms denote a sort of relationship of one State with another. It would be interesting and useful to furnish here a brief sketch of mutual State-relationship.

In ancient Hindu Polity a State stood in all sorts of relationships with others from neutrality to hostility or alliance. A single group of alliances, enmities and neutralities thus consisted of twelve kings :

1. The vijigisu or would-be-conqueror in the centre.
Five kings in front of the vijigisu are :—
2. Ari, the enemy.
3. Mitraprakrti, the friend of the Vijigisu.
4. Arimitra, enemy's friend, i. e., the friend of the enemy of Vijigisu.
5. Mitramitra, friend of the friend of Vijigisu.
6. Arimitramitra, friend of the enemy's friend.
Five kings behind the Vijigisu are :—
7. Parsnigraha, a rearward enemy.
8. Akranda a rearward friend.
9. Parsnigrahasara, a friend of rearward enemy.
10. Akrandasara, a friend of the rearward friend.
11. Madhyama, an intermediary.
12. Udasina, neutral.

The terms Madhyama (=intermediary) and Udasina (=neutral) may be distinguished as follows :—Madhyama (= intermediary) is the one who

---

1. The six forms of State-policy are (1) peace (Sandhi), (2) War (vigraha) (3) marching (Yana), (4) halting (Asana), (5) bifurcation (dvaidhibhava), and (6) seeking shelter (Samsraya).

can overcome the ambitious monarch (*i. e.* Vijigisu) and his enemy when they are in open hostilities with each other; Udasina (=neutral) is the one who can defeat the ambitious monarch (*i. e.* Vijigisu), his enemy and his intermediary (Madhyama, defined above) when the three are not belligerents.

Each of the twelve States has five inner constituents, *viz.*, ministers, territory, fort, treasure and army. The twelve States are called the sovereign elements [Rajaprakriti] and their sixty constituents are called the resource-elements (dravyaprakriti). The total number of the two kinds of elements is thus seventy-two.

That the statesman of the *Matyapurana* is cognizant of the existence of the Statal circle is obvious from the employment of terms Akranda and Parsnigraha.

POLITICAL THOUGHT IN THE AGNIPURANA

The subject matter of political thought in the Agnipurana runs as follows :—

Chapter 218 : Coronation-ceremony.

„ **219 :** King's assistants.

„ **220 :** King's dependents.

„ **221 :** Forts and some miscellaneous duties of a consecrated monarch.

„ **222-3 :** The duties of a consecrated monarch.

„ **224 :** The protection of the crown-prince and the duties of a crowned king continued.

„ **225 :** Expedients.

„ **227 :** Expedition.

„ **232 :** The Statal circle.

„ **233 :** The sixfold policy.

„ **234 :** King's daily time-table.

„ **235 :** The method of warfare.

Chapters 237-241 :—Political thought as disclosed by Rama to Lakshmana

Chapter 237 : Rules of conduct.

„ **238 :** The king's assistants and dependents.

„ **239 :** The sixfold policy.

„ **240 :** Expedients.

„ **241 :** The method of warfare, the array of army etc.

From the comparison of the contents of the *Matsyapurana* and the *Agnipurana* it seems clear that the latter is a later advancement upon the former.

Chapter 218 :—Coronation ceremony.

The origin of consecration-ceremony can be traced as far back as the Rgveda (X. 173). A detailed description of this ceremony is given in the Aitareya Brahmana (VIII. 4. 15) and the Visnudharmottara (2. 21). The statesman of the *Agnipurana* seems to be a close follower of the school of the Aitareya but he has wittingly omitted the coronation-oath. In the ages subsequent to the period of the Rgveda, the Aitareya,¹ and the Mahabharata,² the sense of contract* and its expressive oath³ remained understood.

The representatives of four classes—Brahmana, Ksatriya, Vaisya and Sudra—are enjoined by the *Agnipurana* to share actively in the consecration-ceremony of the monarch. It appears certain, therefore, that the king was as much responsible to a Brahmana as he was to a Sudra.

It is interesting to note that an exhaustive list of all the paraphernalia required for consecration-ceremony can be safely drawn from this chapter of the *Agnipurana*.

1. 'स य इच्छेदेववित्क्षत्रियम्—अयं सर्वाः क्षितीर्जयेत् अयं सर्वाल्लोकान्विन्देत्, अयं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां परमतां गच्छेत् साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यम्, अयं समन्तपर्यायी स्यात्, सार्वभौमः, सार्वयुष आन्तादापरार्द्धात्पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति,—तमेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वाऽभिषिञ्चेत्, 'यां च रात्रिमजायेथाः यां च प्रताप्ति तदुभय-मन्तरेणेषापूर्तं ते लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीयां यदि मे हुह्येः' इति' ।

"स य एवंविद् क्षत्रियः—अहं सर्वाः क्षितीर्जयेयम्, अहं सर्वाल्लोकान् विन्देयम्, अहं सर्वेषां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां परमतां गच्छेयं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यम्, अहं समन्तपर्यायी स्याम्, सार्वभौमः सार्वयुष आन्तादापरार्द्धात्पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति—स न विचिकित्सेत्, स ब्रूयात्सह ब्रह्मया, 'यां च रात्रीमजायेऽहं यां च प्रेतास्मि, तदुभयमन्तरेणेषापूर्तं मे लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीया यदि ते हुह्येयम्" इति

AB. 8. 4 1

2. प्रतिज्ञां चाभिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा । पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥
यश्चात्र धर्मो नीत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः । तमशक्तः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥

MB. SP. 59, 106-7

यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् । तदहं वः करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ।

MB. SP. 49. 102

* K. Arthasastra I. 4.

8. In some of the later works on Hindu polity too, the oath is referred to. Cp. R. Ratnakara. P. 83.

The rites of coronation are elaborate. Notwithstanding the importance attached to the orders in common, the emphasis put on the significant and indispensable presence of the Brahmana order is prominent. For the ceremony involves the immediate election of the royal priest and ministers. The *Agnipurana* merely mentions the election of the royal priest. It does not indicate the procedure and the authority of this election. With the coronation, the election of the royal era (*i. e.*, the *samvatsara*), the royal priest, the queen and the ministers was a huge task and it would have been better for the statesman of this purana to throw a torch of light upon these vexed problems. Nor it is revealed whether the election of the chief queen was decided by seniority in age, from the marriage-date or generally or by her parentallineage. There is absolutely no hint to guess whether the office of the royal priest was hereditary-cum-elective or purely elective.

The *Agnipurana* vividly describes the procedure adopted in the coronation rite of the monarch. It may be briefly stated here.

Prior to the rite of inauguration proper, the king should perform *Indrasanti*. This is perhaps to ward off evils falling in the interval of the ceremony. Then on the day of coronation, the royal priest shall put the seeds of *sessamum orientale* and sundried rice on the head of the king and then pour water on his head and cry to his victory. The king shall then declare protection to all.

The coronation ceremony is a symbol of a king's personal act of endurance, as is revealed from the various operations he has to undergo. For instance, the head of the king is rubbed with earth obtained from the summits of mountain, the ears with that brought from the top of an ant-hill, the face with that obtained from a temple of the god Kesava, the neck with that from a temple of Indra, the face with the earth from the courtyard of a royal palace, the right hand with the earth found stuck to the ends of an elephant's tusks, the left hand with that found adhered to the horns of a bull, the back with the clay from the bank of a pond, the abdomen with that from the bed of a confluence of rivers, the sides with that from the banks of a pool, the waist with that dug out from below the threshold of a courtsean's house, the thighs with that from a sacrificial shed, the knee-joints with that from the floor of a cow-shed, the groins with that from a stable, the legs with that which had stuck to the wheel of a carriage. His head should be washed with the composite known as the *Pancagavya*.

The *Agnipurana* enjoins that the four ministers elected by the king shall pour water on his head out of four pitchers. It is curious to note here that the ministers elected are said to belong to different four *varnas*—Brahmana, Ksatriya, Vaisya and Sudra, (*amatyanam catustayam*). The Brahmana minister shall pour clarified butter out of a golden pitcher on the head of the king from the east. The Ksatriya minister, shall pour thickened milk out of a pitcher of silver from the south. The Vaisya minister shall pour curd out of a copper pitcher from the west. The Sudra minister shall pour out the contents of an earthen pitcher on the head of the sovereign from the north.

The elevation of the Vaisya and Sudra classes to the ministerial office and the dignity attached thereto, their joint participation in the coronation as in other royal affairs must be an eye-opener to the later-day orthodox propagators of inferiority and superiority distinctions in caste.

Chapter 219 :—The king's assistants.

A king needs a retinue of assistants to carry on the work of administration. Like the statesman of the *Matsyapurana*, the statesman of the *Agnipurana* too gives a list of officers responsible for the affairs of the government. It is to be noted here that the functionaries such as the king's betel-bearer or his gate-keeper are mentioned as not being in the least lesser in importance than the ministers or the commander-in-chief. The variance of portfolio does not differ in the degree of its essence to the needs of administration.

The king should appoint a man to an office to which he is best fitted by his nature and acquirements. Men of stirling, mediocre or inferior talents and virtues should be respectively employed to carry out works requiring such talents or virtues.

Of the assistants, the *Agnipurana* mentions the following :—a commander-in-chief who should be either a Brahmana or a Ksatriya, porters at the doors of the royal chambers who should be men of noble descent and well acquainted with the precepts of morals, ambassadors at foreign courts who should be men of very sharp intellect, sweet-tongued, possessing eloquence of speech and well-versed in the arts of diplomacy, a betel-bearer either a man or woman fondly attached to the king, sweet-mouthed and capable of enduring fatigue, a foreign minister (*i. e.*, the minister of peace and war) who should understand all the expedients in foreign politics, personal attendants who should be armed with swords, a royal charioteer capable of detecting the weak points of the enemy and estimating its strength, a master of the royal kitchen who should live in the house where the royal food is prepared and who should be fondly attached to the king, all conscientious courtiers and a royal writer thoroughly versed in the sciences of Orthography.

Besides, the king should have a royal treasurer capable of telling at a sight the prices of gems and precious stones, a royal physician thoroughly versed in the science of medicine, a keeper of the royal elephants capable of detecting the points of excellence in those animals as well as the symptoms of their maladies, a keeper of the king's stable who knows all about the horses, a master of castles and fortresses attached to the king, architects proficient in their art to look after the royal palaces, teachers for imparting instructions in the art of handling and using arms and munitions of war who should be devoted to the king and be experts in using all sorts of weapons whether projected by machines, hurled or thrust with the hands or are not entirely let off at the time of their discharge, or are taken hold of again after the throw.

---

1. The expedients in foreign politics are six : Sandhi (alliance), vigr:ha (war), yana (expedition), Asana (Halt), Samsraya (seeking shelter) and dvaldhibhava (duplicity).

The king should appoint usherers male or female in female apartments of the palace. If male they should be above seventy, if women at least fifty years old. He should appoint a sleepless warder in the arsenal and eunuchs in harem.

Virtuous men should be appointed in works requiring high moral culture, men of valour in the army, intelligent people in business concerns, honest men in works of State revenue and common weal.

In acts of violence ruffians should be employed. Evil-doers should be detected through men belonging to their gangs.

The foreigners should be hospitably received without any regard to their honesty or wickedness. But the king should not trust them in his secrets. Their characters should be ascertained through expert spies.

The statesman of the *Agnipurana* lays stress on the importance of the spies. They should be employed in espionage and secret service without letting the public know that they had been so employed. They should move as physicians, astrologers, religious mendicants. Care should be taken to prevent their mutual recognizance. The king should never trust the statement of a single spy unless it is corroborated by information received on the subject from different sources.

The *Agnipurana* states a general rule in the selection of assistants to the king ; all the offices of government are to be filled with men who are fondly attached and have sworn allegiance to the king.

Salaries of the State-officers should be determined according to the nature and importance of the officers they are appointed to hold.

The *Agnipurana* holds no brief for an assistant who is inefficient. A bad servant of the State, it says, should be deemed as an enemy or fire, poison, a serpent and a drawn dagger all combined.

The *Agnipurana* derives the word Rajan from 'ranja' to please, to delight. The strength of the king, it says, is the love of his subjects. This is in accordance with the derivation found in the Santiparva of the Mahabharata. The king should do such acts only as would attract the hearts of his subject and refrain from doing that which would create hardships or displeasures. Here as elsewhere the statesman of the *Agnipurana* closely walks on the heels of the statesman of the *Matsyapurana* (MP. 215, 104-106, P. 8).

Chapter 220. The king's dependents.

The *Agnipurana* lays down the following rules of conduct for the king's servants :

A servant should obey the king as a disciple does his preceptor. He should never disobey his orders, nor utter anything disagreeable or unfavourable to his interests. If he has to speak anything unpleasant to the king in the latter's interest, he should do so in a private conference. He should not steal the king's money, nor do anything to impugnate the dignity of his master. He should never imitate him either in dress or in voice. A warder

of the harem should not mix with those dismissed or chastised by the king. Nor should he let out his secrets. Any act of ingenuity done by the servant should not be boasted of in the royal presence, rather such an act should be ascribed to the kindness of the king. If he knows any secret of the king he should not divulge it although hard pressed by a superior officer of the State. He should put on the ornaments and decorations received from the king as marks of his highest regard. He should not enter the royal chamber without his permission nor visit him in an improper place.

A servant should not yawn, spit, cough, frown, emit flatus or assume an angry look, for such acts savour of his low breeding and are likely to lower him in the estimate of the king. He should not recommend his own case himself to the king but should employ other men to do so. He should stand above dishonesty, avarice, parsimoniousness, atheism, meanness, lightheartedness. He should bow down to the king, the prince, the ministers and the king's favourites. He should not believe in the smiles of his ministers but he should always try to please his sovereign.

If a servant has incurred the displeasure of a king he should immediately give up his service and seek employment under another sovereign. He should not speak until spoken to by the king. Even in perils he should look after the interest of the king. In the presence of the king he should stand modest and submissive. He should avoid all attempts at cutting jokes with him. He should enquire about the health of his sovereign, should be attentive to his words, rejoice even at a reprimand and feel satisfied even with a small remuneration and be grateful therefore in season and out of season.

Chapter 221 :—Forts and the duties of a consecrated monarch.

The statesman of the *Agnipurana* believes in six kinds of the sites and constructions of forts such as dhanva, mahi, nara, vrksa, ambu and giri, i.e. a castle surrounded by desert, an earth (or underground) fort, a palace of safety formed by placing the army in a particular position, a place densely surrounded by trees which make it impassable, a fort surrounded by water, and a hill fortress.

Of the six kinds of forts the hill fort is considered to be the best, as it is invincible and affords the best means of beating off an enemy.

According to the *Agnipurana* forts should be peopled with the members of the commercial and servile castes, guilds of artisans and some Brahmana population. Temples, shops, palaces and barracks should be built within the ramparts of a fortress. It should contain arms, weapons, battering machines and similar contingents. It should be surrounded by a moat of deep water.

The *Agnipurana* gives a list of certain plants or medicinal herbs which must be kept in the fort as the best means of healing the wounded body of a king.

Some general duties of the king are stated in this chapter as follows : A king should worship the gods, protect his subjects, conquer the wicked and give presents to the Brahmanas. He should never dream of taking possession of grounds or articles dedicated to the gods or he would be tormented in hell for the period of a kalpa.

The *Agnipurana* lays stress on the preservation of consecrated monuments. The king should not only preserve the temples but cause them to be made of clay, wood, bricks or stone. Even erecting a miniature temple becomes the instrument of salvation at the end of earthly career.

A particular emphasis is laid on the fact that a king should never deprive the Brahmanas of any thing they are possessed of, rather they should be supplied with the necessities of life.

The *Agnipurana* is pro-Brahmana in the respect that it places a Brahmana even above a god. It looks really strange in the modern days of democracy to read from the *Agnipurana* that a Brahmana can work miracle, invest ordinary persons with the attributes of divinity and can reduce a god to the level of an ordinary mortal. This awful statement is intended perhaps to brow-beat the prowess of the mighty Ksatriya monarchs.

The robbing a Brahman of a particle of gold, of a cow, of a plot of land even to the breadth of a single finger is bound to deliver the torments of hell till the doomsday.

It is curious to assign privileges to the Brahmanas as a class and make departure from the prescribed code of conduct and law with reference to them. In the political field of the Puranas, the Brahmanas have always had their privileges. The *Agnipurana* is a staunch advocate of these privileges. According to it, a Brahmana, although leading the most wicked life and guilty of the most heinous crimes should not be hurt or killed. The killing of a Brahmana is said to be the deadliest of all sins.

The great dread to the king and his subjects emanates not so much from an inimical foe as from a forlorn Brahmana's wife. When she weeps and suffers she destroys the kingdom with all the subject people.

Chapter 222 : The duties of a consecrated monarch.

The statesman of the *Agnipurana* has already treated the subject of the king's assistants (Ch. 219). Here he gives a list of some other officers to be employed in the administration of a unit of villages, cities and of a province. The head of a single grama is called gramadhipati, of ten gramas dasagramadhipati, of a hundred gramas satagramadhipati, of cities and a province visayesvara i. e. a governor.

The head of a village shall supervise and improve the life of the village under his control. If he is unable to cope with any irregularity or untoward situation in the village he should report the same to the head of ten villages. The head of ten villages, on receiving the intimation, shall consult with his sub-ordinate officers and devise means and methods of remedying the situation.

The salaries of these officers should be in accordance with the importance of their posts.

The *Agnipurana* enjoins the preservation of a full-stored treasure, for without wealth, the realization of wished-for objects can never be had. It subscribes to the maxim that poverty is a sin.

According to the *Agnipurana* the king wields no divine right. The *Agnipurana* believes in the secular origin of kingship, protection and tribute

being the basis of social contract. The king receives in return for protection, contributions from his people to support himself and his retinue. Of course, the *Agnipurana* makes no direct reference to the theory of social contract but a number of verses (107-109) allude to protection and taxation which both employ that theory.

The kingly office, it is said, is impersonal i. e., the life of a king is meant for the welfare of his people. A king is compared to a pregnant woman who shall forego all pleasures of her own and only live for the well-being of her charge.¹ The observation of austere penances on religious sacrifices are of no avail to a king who neglects his subjects. The house of the king who is conscious of the welfare of his people is the heaven itself. Hell exists in the house of a monarch who neglects the good. The king takes as his own share a sixth part of the income of his subjects good or bad, in lieu of his protection against robbers and thieves.²

Of the revenue collected everyday, half shall be stored in the treasury; the remaining half shall be distributed to the Brahmanas. Here again the purana makes a departure from the established rule. Even if we take by the word 'dvija' the portfolio of education, religious worship or the like, the expenditure of half the revenue on this single department would surely mean the neglect of equally important others. In his zeal for the maintenance of extra rights for the Brahmana class the purana oversteps the limits of propriety.

Here is another glaring instance of differential treatment towards different classes. If a hidden treasure is found out by a Brahmana it shall rest with him in its entirety i. e., the king will have no right over it, while if it is found out by a ksatriya, a vaisya and a sudra they shall respectively make over to the king a sixteenth, an eighth and a quarter part of it.

Of the unclaimed property, it is said, the king shall keep it in his custody for a period of three years. If a claim is made within this period and the claim is supported and proved, it will be restored to the man. If, however, no claim is made, the property shall rest in the monarch for good. The ownership implies a claim. Of the lost article or property lying unclaimed for a considerable time, the correct description is a proof of ownership.

The king shall protect or manage the properties of an infant or a minor, of a widow who is the mother of a minor and of a widow who has no guardian or relation or those who are unable, out of ill health or some other reason, to manage their estates to their own benefit. If any of their relations intrudes upon a portion of their property he should be treated as a thief.

1. प्रजामुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।

नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

2. मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनु वैवस्वतं राजानं चक्रिरे । धान्यषड्भागं पण्यदशभागं

हिरण्यं चास्य भागधेयं प्रकल्पयामासुः । तेन भृता राजानः प्रजानां योगक्षेमवहाः ।

An exemplary instance of the king's responsibility is furnished by the fact that he should make good to the owner the price of an article stolen by a thief. The amount paid should be deducted out of the salaries of the police officers:—an exemplary punishment for the neglect of duties. A person guilty of a false declaration of theft should be punished just like a thief and banished. The king should not make good the price of the article stolen by the member of one's own family.

The *Agnipurana* lays rules for the king for levying duties on the imports and exports of goods. The king should levy a duty on exports equal to a twentieth part of the gross price. The duty on imports from foreign countries should be determined according to the actual cost of their manufacture, the damage they have undergone during the course of the transit and the actual profit derived by the merchant. The duty in this case shall not exceed a twentieth part of the net profit made by the importer.

Women and wandering mendicants should be exempted from freights and tolls. If the servants of a merchant ship dealing in *suka dhanya* and *simi dhanya* attempt to defraud the king of his rightful duties and tolls payable at ferries, the king should confiscate a sixth and an eighth part respectively of the above commodities. On things imported from the forest, the duties should be levied with due regard to the place and the time of the import. The duties on animals and gold shall be a fifth and a sixth part respectively of the original value. The sixth part of their value should be paid as the duty on importing articles of perfumery, cereals, flowers, roots, fruits, leaves, potherbs, hays, bamboos, hydes, wicker-works, earthen-pots, stone-vessels, honey, meat and clarified butter.

The Brahmana class is exempt from the payment of any tax. Anyhow, the king should always be conscious of the probable difficulties of the priestly class and remove those difficulties. Famine and pestilence await his dominions, death stares in his face, thieves and robbers rule over the kingdom if a Brahmana well versed in the Vedas famishes for want of food. The king should always dread the evil arising out of the neglect of a Brahmana's need. He should, therefore, keep a strict vigil over the requirements of each Brahmana residing in his territory and provide him with a descent annuity. The merits of the pious deeds of the Brahmanas tend to prolong the life of the king and to make the country prosperous.

The statesman of the *Agnipurana* is merciless towards the labour class and to some extent to the artisans. The labourers shall work for the king without any remuneration so long they are fed by the king as if mere food was their life's aim. In this they are no better than animals. But he is less rigorous towards artisans. They shall work for him, a month in each year free of charges.

Chapter 223:—The duties of a consecrated monarch.

Works on polity are generally devoted to the king's religious and material attainments. The *Agnipurana* is peculiar in its treatment of the ways and means of the fulfilment of his third Varga viz. Kama i.e., desire or enjoyment. The discussion of this topic involves the question of the king's relation to his harem.

The king is advised by the statesman of the *Agnipurana* to pass his leisure hours in the company of the ladies of his household.

The king is enjoined to observe rules of conduct towards his ladies. The *Agnipurana* is not in favour of excessive indulgence in sleep, eating and sexual pleasures. By doing so a man falls a victim to diseases.

The king should make a right discrimination between a good or a bad wife. The method of discernment is afforded by the statesman of the *Agnipurana* himself. A king should never visit a lady who does not return his love, does not make a proper answer, mixes with his enemies and thus does him injury, moves in pride and arrogance, does not look pleased on the receipt of a present, sleeps before he sleeps and wakes after his waking etc. etc. He is enjoined to visit the one who makes an answering love, is devoted to him whose heart leaps up at his sight, shows signs of satisfaction on receipts of even small presents, sleeps after he has fallen asleep and wakes before his waking. Her dress is neat but not costly. A lady of such and other excellent qualities of head, heart and body should always be welcome to the monarch.

The fair sex is won with the gifts of ornaments, scents etc. The *Agnipurana* is conspicuously fond of scents and perfumes. A student of Political science will be amused to find that in the treatment of political thought Indian statesmen had to grapple subjects which looked at a glance quite outside the pale of that science. These statesmen were aware of the fact that the king's ladies had sometimes much to do with politics. They were the real home fronts. Their superb satisfaction was the king's main desire. Any thing that tended to make them congenial to the environment of the palace was the foremost duty of the king to provide.

The *Agnipurana* describes at length the process of preparing scents and perfumes. This part of the chapter abounds in the names of drugs and substances such as camphor, saffron, musk etc.. The aim is to make the atmosphere of the female apartment of the king most agreeable.

Notwithstanding his deep concern for the pleasures of the ladies, the king is advised never to trust them. His faith in them must be apparent and lip-deep.

Chapter 224 : The duties of a consecrated monarch.

The education of the royal princes on right lines is the chief concern of the monarch, for the ill-direction, bad company, etc. are harmful not only to the prince himself but also to the reigning monarch. The king should therefore appoint guards who in the guise of defending the persons of the princes would watch their acts and movements. They should not be permitted to mix in the company of the angry, greedy or degraded people. They should be educated to be obedient and submissive. They should receive training in the management of the State. They should be appointed to superintend the works of all the departments of the State.

The statesman of the *Agnipurana* is conscious of the harm resulting from the luxury of gambling. He would not allow a monarch to stake away his empire. Generally he discourages hunting, drinking and gambling.

Some general rules of conduct are laid down for guidance. A king should never waste time, never sleep in the day or make much ado about nothing. He should never use an abusive language towards anybody. He should temper justice with mercy. He should never allow his interests to suffer. The *Agnipurana* specifically mentions what it regards to be the interests of a king; he should never recklessly exhaust the mines and mineral resources of his country, he should never neglect the proper repairs of his forts and strongholds; he should not make gifts of money to unworthy persons and at improper time.

The *Matsyapurana* describes three kinds of friends (1) ancestral (2) the enemy of one's enemy and (3) artificial (i.e. a friend through self-interest).

The *Matsyapurana* does not assign a technical term to the second species of friends. It only analyses it. The *Agnipurana* on the other hand calls it by the term *Samanta t.e. raceal*. It classifies also the king's enemies on similar lines ; ancestral, raceal and artificial.

Like the ancient Hindu politicians, the statesman of the *Agnipurana* holds that an empire "should consist of the seven factors, viz., kingship, ministry, territory, fortification, punishment treasury and allies. Of the seven organs of the State, the first viz. kingship is the fountain-head of all laws and authorities. A rebel against any of the seven factors should immediately be disposed of mercilessly. The maintenance of royal dignity is a factor essential to distinguish the king from the ordinary people. He should not therefore cut jokes with his sub-ordinates or enter into friendly conference with his servants.

Since the pleasure of the public is one of the criterions of a good government, the king is advised to rule neither with too much tightness nor with too much clemency. In public he is asked to speak with a gentle smile. For the amusement of his subjects he should organise hunting parties and drinking bouts. But he should not be addicted to too much amusement and recreation.

Procrastination is always dangerous in the case of everybody, the more so in the case of a monarch, but it is not always dangerous. In certain matters such as anger, boastfulness, vanity, quarrel and abuse, it is welcome and commendable.

The *Agnipurana* insists that the secret plans of the monarch should never get revealed. On the measures of the State he should secretly discourse with his counsellors. He should comprehend the mind of his ministers or counsellors from their gestures, postures and the movements of their eyes and facial muscles. He should not consult all his counsellors at a time on the subject. He should hear their counsels separately and then follow the decision of the one he thinks the best. He should see that none of his counsellors discloses his secrets till his plans are matured and begin to take fruits.

Ancient writers on law and polity have stressed the imperative need of learning in a monarch. The statesman of the *Agnipurana* too follows their suit. The king, he says, should learn, from the Brahmanas, the three sciences of logic, punishment and economy and acquire a special knowledge of commerce.

The presentation of gifts to the Brahmanas is one of the essentials of Royalty, his other kindred duties being to fight till death his foes in battle, to protect his subjects, to support the widows and the aged, the imbecile and the helpless. The regulation and the maintenance of the different social order of his realm should be the chief concern of the king.

A king should cause others to put faith in him ; on the other hand, he should never trust anybody except the Brahmanas who are busy in practising penance.

A monarch is asked to act the part of a heron, a lion, a wolf, a hare, a boar, a peacock, a horse, a cuckoo and a crow. It is explained in the following way : He should ponder over the means of his supplies like a heron, display his powers like a lion, pounce upon his enemies with the lightness and ferocity of a wolf, dart forth from his strongholds with the swiftness of a hare, and strike hard like a boar, move about in pomp and splendour like a peacock, be faithful as a horse, sweet-voiced like a cuckoo and suspicious as a crow while living under the roof of a stranger.

Activity and exertion are the salient features of a king's rule. One should never trust too much to the favours of providence. Since monarchy owes its existence to subjects, much depends upon their sufferance and good will.

Chapter 225 :—Seven expedients.

Political thinkers have always laid much stress upon the untiring energy of a rising monarch. Providential acts are but his good or bad deeds done in a previous existence. The statesman of *Agnipurana* agrees with that of *Matsyapurana* that fate, exertion and time are the three factors that crown all human undertakings with success. Just as agricultural products depend as much on human endeavour as on rain in time, so the exertions of a man yield fruit in a proper season being backed by providence. Mere confidence in fate would lead a monarch nowhere.

The statesman of the *Agnipurana* admits of sevenfold expedients : sama, dana, bheda, danda, maya, upeksha and indrajala. In this he falls in line with the statesman of the *Matsyapurana*.

Sama admits of twofold division. (1) true and (2) untrue. True conciliation can be contracted only with an enemy, of religious turn of mind, who has acquired a perfect control over his senses. Immoral foes such as the Raksasas are to be taken up with tricks of false conciliation, by flattery etc.

The policy of dissension can be pursued between two ruling monarchs who are hostile to or are afraid of each other or when one of them feels himself insulted by the other. A king should even compel them to fall out by threat. Similarly a king should know the weak points of other monarchs and threaten them to strike through those weak points in case they did not desert the cause of his adversary. Of course a king must need agents to create dissension and such men face always the hazard of their lives. It must be the paramount duty of the monarch to protect such people at all hazards.

The policy of division should be utilized among the sons and the feudatory chiefs of his foe. It is easier to conquer the enemy when he is disunited and also when his treasure is exhausted and the means of supplies are cut off.

The third expedient is the payment of gift (danam). Of all sorts of expedients, it is the best. The gift of money secures bliss for the giver in this life as well as the next.

When the three expedients enumerated above fail to create the desired effect, the policy of repression 'danda' or punishment is recommended. But this policy is to be followed with the utmost possible care. The monarch would incur the greatest sin by awarding wrong punishment. Laws of repression are the essential requisites of each and every State, in the absence of which the gods, the demons, the serpents, the mortals, the Siddhas, the ghosts and the birds would overstep the propriety of action. The *Agnipurana* gives the etymology of danda : it makes the people conform to the laws of the State or makes the crooked straight.

A monarch in the *Matsyapurana* is enjoined to behave as Indra, sun-god, yama, the god of water, the moon, the fire-god and the earth.¹ The *Agnipurana* follows suit but it adds the god Hari, since like him the king should protect his subjects with land and military force.

इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोव्रतं नृपश्चरेत् ॥ M. P. 226.

It has already been stated (P. 7) that kingship in Indian political thought is secular and not divine. A person, as soon as he becomes a monarch, assumes divine nature i. e. he is understood to act as the god of fire, water, etc. It must be repeated here that political thought in the puranas nowhere subscribes to the view 'that somebody becomes a king, because he is divine, God-like, descended from the gods or so forth.'

As in the *Matsyapurana*, here the king is likened to the sun-god for his dazzling brilliance, to the moon for his pleasant sight, to the wind god for roaming all over the world in the person of his spies, to the god of death for rewarding the virtuous and punishing the wicked, to the fire-god for burning the criminals, to Kubera, the god of wealth for making gifts, to the god of rain for showering wealth on the poor and the deserving, to earth for infinite forbearance and to god Hari for the protection of his subjects.

Chapter 227 : Expedition.

The statesman of the *Matsyapurana* was content with the Surface-causes, etc., of expedition. The inward causes, and motives of expedition are treated vividly in the *Agnipurana*. According to Puskara, the statesman of the *Agnipurana*, a king should march out against his adversary, (1) when he would feel that he had been suffering from an indigestion of power and that an outlet was necessary to the surplus military energy surging and boiling among the ranks and files of his army, (2) or when he would find that his servants, soldiers and generals were in the highest state of efficiency and he was able to crush all civic and internecine feuds that might raise their ugly heads during his absence from the country (3) or when he would find his enemy in peril, his country visited with such calamities as earthquakes, etc., his army discontented, its spirit benumbed and its ardour chilled.

Portents omens and dreams have their due share in expedition. Due consideration is to be given to predictions of future events. The spontaneous throbbing of the muscles, etc., of the right side of the male and the left side of the female indicates good luck.

The *Agnipurana* does not limit the period of expedition to particular months, but it advises the king to employ a particular division for a particular period of war. In the rainy season a king should employ elephants and infantry divisions; in winter cavalry and chariots; in spring or autumn, all the four divisions. The *Agnipurana* does not speak of the hot weather. Camels and mules to be employed in summer, as indicated in the *Matsyapurana*, find no room here.

Chapter 232 : The Statal Circle.

A single circle of twelve kings forming enmities, neutralities and alliances has already been described under chapter 240 of the *Matsyapurana*. This division is geographical. The adjacent countries are regarded as hostile, next to the hostile are considered as friendly (See P. 8). The terms Madhyastha and Udasina have been defined by the statesman of this purana in the following manner :—A madhyastha or madhyama king is capable of punishing his enemies and rewarding his allies; he can overcome the ambitious monarch together with his friends and foes. A sovereign who can overcome the rising monarch together with enemies and allies as well as the Madhyama is known as the Udasina or Neutral.

Of the Statal circle, each kingdom consists of seven factors such as, the king, the minister, the fort, the revenue the territory, the ally, and the army. The king is advised to cast away scruples and kill without the least

compunction of the heart a rebel or miscreant any way interfering with the harmonious working of these seven factors.

Besides the division of States into groups with reference to geographical surroundings, there is another division of amity and discord known as ancestral, personal and artificial. Really speaking, the statesman of the *Agnipurana* recognizes no friends or foes without sufficient cause or interest. The terms "friend or foe" are neither geographical entities, not abstract codes of law. They are relative terms. The purana is explicit on the point that no king becomes a friend or foe without cause or without a due regard to his own interests, only for the sake of amity or discord.

Chapter 233 : The six-fold policy.

The chapter begins with the mention of seven expedients—sama, dana, bheda, danda, upeksha, maya and indrajala. The first four are treated in ch. 225. The last of the four, viz., danda is taken up again in this chapter. With reference to the foreign country it admits of twofold divisions: the public as well as the private. Public punishment consists in looting villages and destroying the towns of an enemy's country or in public execution of foes either by fire or poison. Poisoning of wells in the enemy country also falls under the category of public punishment.

Of the seven expedients, the first four are to some extent described in the *Matsyapurana* (Ch. 223). The last three, viz., upeksha, maya and indrajala are only disposed of by a mere mention of their names. A full discussion of these terms is found in the second part of the *Visnudharmottara* (Chs. 147—49) as well as here.

Upeksha means neutrality or indifference on the part of a weak monarch. When the policy of conciliation, gift, divide and rule and chastisement are of no avail, i.e., invite danger, a weak king should be indifferent to his enemy and wait for a better opportunity so as to avoid unnecessary humiliation.

Maya means illusion. It is to be resorted to by a king in frightening away the heart of the enemy by convincing him that the god was on the side of his countrymen. The enemy is to be scared away by the display of bad omens: for instance birds of strong and extensive plumage should be reared in the camp and let fly over the enemy line with lighted wicks attached to their tails so that the soldiers of the enemy might take them for so many meteors falling down from the skies. Moreover, the hermits and foretellers should be paid to proclaim that his cause had been favoured with the blessing of the gods whose wrath had fallen upon the head of the enemy. It should also be proclaimed that he had been reinforced by the arrival of fresh allies. Shouts of victory should be raised and it should be publicly announced that the enemy had been beaten.

Indrajala means tricks of magic. A weak king should exhibit the four essential divisions of cavalry, chariots, infantry and elephants as sent by lord Indra to his help. He should also shower drops of blood over the army of the enemy. He should make a show of the heads of the dead of the enemy at the terrace of the palace. All this is enjoined to overawe the forces of the enemy and to encourage his own.

The *Agnipurana* is a champion of the Orthodox school in politics. It describes, in the fashion of ancient politicians, six expedients: Sandhi Vighraha, Yana, Asana, Samsraya and Dvaidhibhava. Definitions of these expedients are simple and direct. Sandhi is the compact entered into by two foreign kings regarding a point at issue; vighraha is the settlement of a difference at the point of the sword; yana is the marching of a king against

his adversary ; asana is the halt of a king with his army fully mobilised in his own territory; dvaiddhibhava is the mobilisation of half an army corps in an enemy's territory ; an alliance with a king of the Udasina or the Madhyama class is known as samsraya.

Appropriate occasions or circumstances for either of the six expedients are also fully set forth here : a king should enter into a treaty only with his equal or with his more powerful. A powerful king should make war with a king inferior to him in strength. A king should mobilize only half of his forces when he could easily intercept the supplies and movements of his enemy, although threatened by a parsnigraha enemy in the rear. Seeking the protection of another king (Samsraya) is the worst of all expedients that a king fighting with a stronger foe is compelled to resort to. The expedient of expedition entails upon a king a disastrous expenditure and a loss of many lives. And when the king finds himself helpless and seeking the shelter of an ally is the only course left open, he should not hesitate to adopt the policy of Samsraya.

Chapter 234 : The king's daily time-table.

Kingship is an office hard and exacting. A king is enjoined to leave his bed about an hour before day-break, with the songs of bards. He should see his spies, or confidential persons in private so that they should not be recognised as the king's people. Then he should duly listen to the report of his daily income and expenditure and then having eased himself should go to the bath-room. He should cleanse his teeth and then bathe. After bath he should pray and worship the god Vasudeva. He should offer clarified butter with the blades of holy kusha grass to the sacrificial fire. He should pour libations of water in the name of his departed manes. Then he should make gifts of cows with pieces of gold to the Brahmanas and receive their blessing in return. He should besmear his body with the scented sandal-pastes decorate himself with ornaments and see his face into the mirror as well as in a clarified butter put in a vessel of gold. He should then take some, medicine prescribed by the physician. Decorating himself with valuable ornaments he should see his preceptor and after receiving his blessings should go to his councilchamber where he should receive the Brahmanas, the ministers, the officers and the subjects as announced by the usherer of the court. He should then hear the daily report of works, determine the routine of business, scrutinise civil matters and discuss with his ministers the weighty matters of the State. Here the utmost secrecy of counsel is emphasised. He should always follow the advice of his astrologers, physicians and ministers. He should then practise gymnastics. He should then take bath again and see that the god Visnu is duly worshipped, offerings are made to the sacrificial fire and the Brahmanas are duly honoured. He should decorate his person, take his meals which had been properly examined, chew the betel leaf, lie on his left side, read scriptures, inspect the lines of warriors as well as the place of ornaments. He should perform his eventide prayers, despatch the spies to their respective duties, then enter his harem and there pass the night in music and song, with guards standing on duty.

Chapter 235 : The method of warfare.

The chapter begins with prewar and postwar propitiations of deities for the successful waging and termination of warfare. The ceremonies recorded are totally Indian and appeal only to those statesmen who believe in the spiritual efficacy of the Vedic and allied formulas. A spirit of devotion was a sufficient means of solace for laying down lives, leading to a king's ultimate victory. A defeat was always ascribed to bad luck, ill fate etc. For creating

holy atmosphere which inculcated the sense of victory amongst the warriors and maintained their moral, the worship of Brahmanas, dieties and grahas is enjoined throughout the period of war¹.

It is interesting to note here that the method of warfare as described in this chapter holds good for all ages and climes.

A monarch should have the front of his army as wide and extensive as possible so as to avoid pitched battles with the enemy drawn in a battle array. But if the army be small, he should draw it up in various orders known as the *Sucimukha* etc. According to statesmen, the arrays of army vary. The statesman of the *Agnipurana* lays down ten kinds of army circles : Garuda, Makara, Cakra, Syena, Ardhacandra, Vajra, Sakata, Mandala, Sarvatobhadra and Suci. Some of them are formed after the birds or beasts mentioned ; others are after the objects or things named. An army drawn up in each of the ten arrays should be divided into five parts, the two forming its two principal wings, the two, sides to guard the wings and the one its main body. Of the five divisions, for instances, only one or two should be brought into action, the remaining three or four should act as reserves. A king should never put himself into hazard, since his death inspite of the strength of the army would mean defeat. He should therefore, remain, in the rear, within at least two miles from the scene of action, so that a broken, detachment should rally round his banner. In the array of the army, if its centre or the main body is broken, then alone the king should order retreat. As for the positions, the fighters should be drawn neither too close nor too apart and proper care should be take that they might freely exercise their arms without clashing with those of their adjacent warriors.

If an attempt is to be made to break through line of the enemy, the burden of attack should fall upon a portion of the line. Out of the many divisions of the hostile army that division should be first attacked the fall of which would lead to the fall of the rest.

The arrangement of the columns, according to the *Agnipurana* runs thus : The swords-men, should be placed in front of the army, after them the bow-men, after the bow-men the cavalry, after cavalry the car-warriors and after them the elephant men.

It is stated that four soldiers should guard an elephant, four cavalry soldiers a car-warrior, four swordsmen a cavalry soldier and four bow-men a shield bearer.

Each of the groups is assigned its respective duties : infantry soldiers are to carry the dead and the wounded in the field to a safety Zone. They have also to carry water for the use of the army ; arms and weapons to the fighting van. Swordsmen are to defend the army against an attack made by a compact body of the enemy soldiers. Bow-men are to engage the hostile army from a distance. Car warriors are to carry the wounded from the distance and also to attack the rear of the enemy. Elephant men are to break through the line of the hostile host, or to break the formation of the army, or to demolish any wall or battlement or to clear the way by breaking down trees root and branch.

The importance of the columns varies with the nature of the soil; infantry works havoc on an uneven ground, car-warriors on the even, the elephantmen on marshy grounds.

According to the statesman of the *Agnipurana* valurous persons placed in the front should encourage the timid and the weak. A hero, as defined,

---

1. For the detailed description of war-ceremonies, the reader is referred to the original text of the *Agni Purana*, Chapter 235.

is the one who is tall in stature, has an aquiline nose, large eyes, blended eyebrows and is easily excitable and fond of quarrel.

The statesman of the *Agnipurana* reads verses in praise of battle. There is nothing to lose : Victory leads to the enjoyment of pleasures in this world and death to a glorious heaven. Hundreds and thousands of allurements and temptations are held out to a warrior here as well as hereafter. This part of the treatise on polity seems to have been written with some practical end in view. The *Agnipurana* is at pains to stress the imperative duty of a soldier to fight till death.

The battle on moral and just lines is recommended. Manslaughter should have a fair and righteous cause. Moreover on active service too, a cavalier should fight with a cavalier, an elephantman with an elephantman, a swordsman with a swordsman and so on. A wounded or a weaponless soldier or the one flying away in terror of life or asking quarter should not be hurt or killed.

Shouts of victory often help in discouraging the foe although superior in number. False proclamations that the enemy had been beaten with his ministers, officers and allies and the commander of the enemy's forces had been slain should be raised just to discourage the enemy host and encourage his own. It is therefore clear that the *Agnipurana* is not absolutely a moralist. It also advocates tricks of warfare termed as *kuta*.

Alternatives for modern gas are found recommended in this chapter. It is said that some sorts of incense-sticks should be burnt so as to stupefy the senses of the enemy's forces. It is not, however, made clear as to how these incense-sticks that possessed the virtues of stupefying people were prepared.

It is interesting to read the post-war duties of the victorious monarch. All the wealth acquired in the war belongs to the king by right of conquest. But he has no right over the wives of the defeated monarch. He should treat them as his own mothers. Prisoners of war should be treated as the king's own sons. He should make arrangements for the provision of the families of the soldiers killed in action according to their rank and merits. The spoils of war although belonging to the monarch by right of conquest, should be proportionately and fairly distributed among his servants.

The *Agnipurana* is also rich in Political thought as disclosed by Rama to Laksmana. The subject matter of Rama Polity has already been described in the contents of the *Agnipurana* (P. 9) but for the sake of convenience may be repeated here.

Chapter 237 : Rules of Royal conduct.

„ 238 : King's assistants and dependents.

„ 239 : The Statal Circle and the Sixfold Policy.

„ 240 : Expedients.

„ 241 : The method of warfare, the array of army etc.

From the study of the foregoing contents it is quite obvious that almost all the topics of Rama Polity are already discussed by Puskara in the *Agnipurana*, notwithstanding the methods of presentation and arrangement differing. The repetition can, therefore, find excuse in selecting some great character or personage of historical interest as the mouthpiece of political thought. Rama polity, it is said, (Cf. Ch. 241, 615, p 79 App.) was worked out by Laksmana and realised in practice by him when he slew Meghanada,

The statesman of the *Agnipurana* substantiates the truth of his statements with reference to Rama versus Ravana and Laksmana versus Meghanada.

It may also be stated here that Political thought in the *Agnipurana* (Chs. 218—225, 227, 232—35) is put in the mouth of Puskara who is describing the same to Rama (Cf. Ch. 223, 136. P. 44 App.) and it is no wonder that Rama hands down his traditional heritage of polity to his closer brother Laksmana bent upon slaying the common foe.

Political thought in the Markandeyapurana

There is not much political thought in the *Markandeyapurana*. Only a single chapter (27) treats some political topics.

The importance of the purana lies in the fact that here we meet perhaps for the first time a lady well-versed in polity, reading to her child a lesson on political thought.

Madalasa's polity is a brief compendium on the subject. Its aspect is traditional. It consists of both positive and negative duties, of all of which the one of control over the senses is regarded as the foremost.

A king is advised to avoid too much addiction to objects of senses, to anger, greed, intoxicants, pride and pleasure. Madalasa quotes some verses of kings of historical interest who by fault of one sort or another proved the instruments of their own ruin. The names of mighty monarchs—Pandu, Anuhrada, Aila, Vena, the son of Anayus and Purandara—are given who by their passionate addiction to objects of senses, anger, greed, intoxicants and over-enjoyment respectively invited destruction upon their heads.

As in the *Matsypurana* and the *Agnipurana*, here as well, the king is likened to the sun-god, the god of death, the moon-god and the god of rain—Indra. It omits the fire-god and Kubera of the *Matsya* and *Agnipuranas* and god Hari of the *Agnipurana*.

Besides, the *Markandeyapurana* advises the ruling monarch to act the part of some birds such as a crow, a cuckoo, a bee, etc., and insects such as ants and trees as salmali. In other words he is to derive lessons of advantage from all quarters—beasts, birds, insects and plants, the least to speak of an outcaste woman.

It may also be remarked here that the kingship in the *Markandeyapurana* as in the other puranas is based on the theory of protection. The king is enjoined to keep up the social balance strictly in conformity with the rules of legal treatises.

Political thought in the Garudapurana,

Political thought in the *Garudapurana* runs as follows :—

Chapter 108 : Some general problems concerning conduct.

- „ 109 : „ „ „ „ „ „ .
- „ 110 : „ „ „ „ „ „ .
- „ 111 : Characteristics of a consecrated monarch.
- „ 112 : King's servants.
- „ 113 : Fate.
- „ 114 : Advice for kings.
- „ 115 : Some topics of general interest.

Political thought in the *Garudapurana* is somewhat different from that of the other puranas. In a way the portion entitled the Nitisara is a treatise on general behaviour or moral conduct. In its scope it is applicable both to the ruler and the ruled.

The wise instructions of the *Garudapurana* were imparted, it is said, (Cf. GP. 108. 10. P. 82 App.) by Brhaspati, the preceptor of the Gods, to Indra, the god of the gods. At the end of the chapter 115, however, another version is found. Lomaharsana, the Suta, says that he heard the essence of Polity from Vyasa who in turn heard it from Siva. He, in turn, heard it when Visnu was imparting it to Saunaka. The importance of the Garuda polity is therefore obvious.

Chapter 108 : Some general problems concerning conduct.

It is stated by Garuda himself that the discourse on the science of ethics and expediency is advantageous both to kings and commons. Such topics hence are selected as concern both the king and his subjects.

It is said in the very beginning that a man should not mix in vulgar companies. Even a bad wife and a bad pupil are to be shunned from a distance. Similarly an illiterate Brahmana, a dastardly Ksatriya, a lazy Vaisya and a literate Sudra are to be avoided. But all such rules are flexible. A person should do even what he is forbidden to, out of full regard to the cause and effect of each act of his conduct. According to circumstances, he should side even with his enemies and break with his friends.

As already indicated, Garuda's rules of enmity and friendship are flexible. According to him there is no steadfast friendship and enmity. A friend can turn a foe if his interests clash and a foe a friend if their friendship is of mutual advantage. An interesting instance is afforded by Garuda. A disease, he says, which originates in the body is an enemy and a herb which grows in the forest is a friend. All persons, objects or things are to be judged from this angle of vision. For instance, the country which provides means of livelihood is one's true country ; a seed which sprouts is a true seed ; a child that lives is a true child and a wife who speaks sweet is a true wife. It is strange to hear from Garuda about such thoughts that raise a citizen far above nationalism, sacrificing patriotism just for livelihood. But explanation lies probably in the fact that to Garuda as to other divinities, Visnu, Siva, Indra, Brhaspati and the like, the terms nationalism or internationalism are meaningless. Political suggestions as embodied in this discourse are meant for the world at large and are not limited to particular confines. Political wisdom is imparted to an individual not as an Asiatic, European, American and so forth but as a free man of the world. In this respect, Garuda polity is more liberal, universal and applicable to peoples of all climes without the distinction of caste and creed.

Garuda polity lives in a constant dread of the fair sex. Garuda advises people not to trust it. However, he draws a distinction between a bad and a good wife. One who speaks sweet to her husband and is skilled in the management of household affairs is a true wife. A true wife, moreover, must be one in spirit with her lord and devote her whole self to his happiness. Of general characteristics of a noble wife the following may be noted : She decorates her person with sandal paste ; perfumes her body after her daily ablution, talks little and agreeably ; eats a little ; is fond of her husband and is

ever busy in doing acts of piety and virtue so that happiness and prosperity may ever reign in the house. A good wife appreciates and honours the noble qualities in her lord and lives in loving submission to his wishes and is satisfied with the little she gets. On the other hand, a bad wife is the one who is querulous and argumentative. She is attached to another and is fond of staying in another man's house. She is not ashamed of the fact that she is depraved. She is said by the statesman of the *Garudapurana* to be deadlier than the fangs of a serpent. One who is blood-eyed, black and fierce as a tigress, is possessed of a cow-like tongue, is foul-mouthed in anger and is eccentric in her habits or is fond of staying in another man's house, is not fit for matrimonial alliance. Such a partner, like an insincere friend, and argumentative servant or like a residence in a snake-infested chamber is but the prelude to death.

Chapter 109 : General conduct.

The chapter opens with the theme of self-preservation at the loss of a country or even of the whole world. Anything, however dearer and near to the monarch, if it stands in the way of his self-interest, should at once be disposed of. This importance to self over one's country or nation is Garuda's peculiarity in politics. Garuda advises a king to save his own person even at the cost of his wealth, wife, family, village, country and the world. This advice will surely suit an autocratic monarch. But Garuda's advice is not confined to the ruler's interest alone. Even an individual, a subject, is also asked to sacrifice wealth, wife, family, village etc, for the protection of his self. It may be remarked en-passant that such an advice in politics as leads to disunity is quite vicious and unwholesome.

Lessons on self-interest are taught in abundance. The statesman of the Garuda polity doubts the existence of love for love's sake on earth. According to him one person endears another simply out of motives of self-seeking. This principle is confined not only to mankind but is found well extended over to beasts and birds. For example, birds abandon a tree whose fruits are gone. Herons forsake the shores of a dried pool. Courtesans do not welcome a person whose purse is exhausted. Ministers do not flock round a monarch without kingship. The bees sit not on the faded flowers, nor do the herds of deer roam about in the forest which a wood fire has consumed.

Distrust in mankind and particularly in the female sex is the main burden of this chapter. Feminine fickleness is over-emphasised. Whether perhaps due to the lack of education or some other unexpected causes women in ancient India proved rather obstacles in the way of general administration and unification of the country. The statesman of the Garuda polity is cautious about the expected dread from that quarter and goes so far as even to suggest beating for setting them right.

In some respects, Garuda is an advancement upon ancient Indian political thought. Whereas ancient thinkers did always take up pains to impress emphatically upon a person the necessity of gathering wealth to his utmost strength, Garuda is dead against the hoarding up of wealth. On the other hand, he suggests to acquire that wealth (viz. dharma) which follows a person even beyond the grave.

It is interesting to note that Garuda can never tolerate that the successors of a person who has hoarded up wealth shall, after his demise, inherit and divide among themselves the wealth which cost him life-long and killing oils,

This is, however, in a way to dissuade the hoarder from hoarding up riches. The idea behind all such discourses is to lay the policy of equal distribution of wealth. The hoarder is condemned by Garuda because his wealth never comes to the use of the Brahmanas, his own relations, any religious purpose and his personal.

Another peculiarity of Garuda polity lies in its freedom from Brahmanical or scriptural influence. As this statesman clearly says, true religion lies hid in a cave. There is not a sage but propounds a theory of his own. Disquisitions on religion and godhood are as old as human race, yet the scriptures could not come to an agreement. This statement of Garuda in a way draws a distinct line of demarcation between religion and polity. In political life the path of the masters is the only true path.

On one important topic Garuda furnishes an advocate's counsel. A person, he says, tumbled out of a fortune should start on a pilgrimage to a distant shrine. This practice has been current even to this day. The rich, when somehow shaken in fortune start on a distant pilgrimage just to avoid their creditor and gain time to make arrangement for the delivery of deposits.

Chapter 110 :—General conduct.

Garuda's digressions on conduct are not arranged systematically. Like a grasshopper or a butterfly they jump from one idea to another without the least link or conjunctive. The result is that the reader has to be careful to sort them to appropriate cavities of his brain. However two main ideas emerge from the study of this chapter: (1) The king has by all means to suppress the rising foe. (2) He should never put too much reliance upon fate; perseverance is mainly to be resorted to although he cannot altogether wipe out the orders of destiny.

Chapter 111 :—Characteristics of a consecrated monarch.

Garuda's advice to a monarch reads like a lesson on morality. The king is advised to rule his kingdom according to the tenets of true religion and in the light of truth and justice.

Garuda's similes in this chapter are drawn from common place persons objects or things. For instance he asks a monarch to collect a tithe of the income of his subjects by way of imperial revenue without burdening them with excessive taxation like a florist making a festoon by culling flower from flower-bearing trees without uprooting them. On defeating an enemy he should be cautious justly to tap the resources of the enemy's country without draining it dry like a milkman milching a cow without exhausting the supply in her teats.

The bridling of his senses is the main burden of the next few verses of this chapter. A king should not fall a prey to the amorous glances of youthful maidens.

The king, it is said, should make provisions for times of scarcity. It is incumbent on him to keep his treasures well-replenished at all times. But it is strange to hear from Garuda, that after all his legitimate wants are provided a king should leave the residue of the money at the disposal of the Brahmanas. Perhaps Garuda, means that the rest of money should be spent on beneficiaries for the welfare of the State. Brahmanas in those days stood as symbols of self-sacrifice.

The king, should never lose courage in adversity. The moon returns resplendent out of the jaws of Rahu. The sons of Pandu retrieved their fortune even amidst adverse circumstances.

Chapter 112 :—The king's servants.

Servants are divided into three classes : good, bad and indifferent. The king is advised to keep only good servants. If he, however, neglects this advice and keeps bad, foolish and illiterate persons in his service, dire consequences would follow.

Amongst the officers and the subordinate servants of the State the following are enjoined : a manager of treasury, a jeweller, a commander-in-chief a gate-keeper, a clerk, an ambassador, a priest, a cook, a physician, an astrologer etc. The characteristics of servants mentioned by Garuda are almost the same as found in the *Matsyapurana*.

Chapter 113 :Fate.

Garuda cites instances of Bhima and Arjuna, king Bali, Ravana, the wise politician Sukra himself, Rama, Sita and Laksmana who under one circumstance or another fell victims to destiny. Fate or destiny is defined by Garuda as the result of our own deeds in a prior life. Even Visnu, Siva and Sun cannot escape the effects of destiny. The effects of our actions done in a prior existence fructify at the appointed time in the next.

But Garuda would not advise the policy of inaction or wait and see. He is not a fatalist in that sense. He is a realist out and out. He knows how to act in the living present, since, according to him, deeds done in this age are bound to fructify sooner or later.

Chapters 114-115 :—Advice for kings.

Friendship and enmity are, according to statesmen, bound by self-interest. Garuda does also believe in this maxim. He is a realist who forbids a person to stay with his own daughters, sisters or step-mothers lest the fiend of lust should take advantage of solitude.

Manifold instructions or counsels enumerated in these chapters can be utilised equally with advantage by a commoner as by a prince or monarch.

POLITICAL THOUGHT IN THE KALIKAPURANA

Political thought in the *Kalikapurana* is contained in a single chapter viz. 87. It forms a subject matter of the conversation between Sagara and Aurva. It deals mainly with the royal behaviour towards princes, queens and above all, self.

A monarch is advised by Aurva to conquer his own self by self-control and princes and queens by policy or craft. Four kinds of expedients viz., conciliation, gift, division and punishment are enjoined to be applied to achieve the end.

A king should have a thorough knowledge of statecraft. Aurva mentions here Brhaspati, the statesman of the gods, in connection with the seven organs of the State viz., a king, ministers, a territory, an ally, a treasury, an army and forts.

A distinctive feature of the Aurva polity lies in the employment of spies in different departments. The entire scheme of rule in the *Kalikapurana* is beset with secrecy and even the most confident and trusted officers are enjoined to be closely watched over by the secret department. In this respect, the statesman of the *Kalikapurana* agrees closely with Katalya. Princes and queens are non-entities in the form of government, they are to be immediately disposed of if proved obstacles. As a statesman Aurva is cosmopolitan. He never hesitates in accepting the maxims of Sukra and Brhaspati, the statesmen of two rival groups, if those maxims fit in with his scheme of good government.

POLITICAL THOUGHT IN THE VISNUDHARMOTTARAPURANA

The subject-matter of political thought in the Visnudharmottarapurana runs as follows :—

Second part.	Chapter	2 :	The appreciation of kingship.
„	„	3 :	The characteristics of a monarch.
„	„	4 :	„ „ an astrologer.
„	„	5 :	„ „ a royal priest
„	„	6 :	„ „ a minister.
„	„	7 :	„ „ A chief queen.
„	„	18 :	The consecration.
„	„	21 :	The consecration-ceremony
„	„	24 :	The king's assistants.
„	„	25 :	The king's dependents.
„	„	26 :	Forts.
„	„	28 :	The protection of the ruling monarch.
„	„	61 :	The duties of a consecrated monarch.
„	„	62 :	The king's harem.
„	„	63 :	The duties of a consecrated monarch.
„	„	66 :	Fate and perseverance
„	„	67 :	The expedient of conciliation.
„	„	68 :	„ „ of divide and rule.
„	„	69 :	„ „ of gift.
„	„	70 :	„ „ of punishment.
„	„	71 :	The king and his divinity.
„	„	145 :	The Statal circle.
„	„	146 :	Punishment as a factor in foreign policy.
„	„	147 :	The expedient of indifference.
„	„	148 :	„ „ of illusion
„	„	149 :	„ „ of magic.
„	„	150 :	The sixfold policy.
„	„	151 :	The king's routine.
„	„	163 :	The period of expedition.
„	„	177 :	Expedition.

Notwithstanding the bulk, the treatment of political thought in the *Visnudharmottara* is by no means original. It is a digest of political wisdom incorporated in other puranas. Its contribution to political science is therefore very slight.

The polity in the *Visnudharmottara* forms the subject matter of a conversation between Markandeya and Vajra and as such should have formed a part of the *Markandeyapurana*. Moreover, this part of polity is narrated by Puskara to Rama here while Rama repeats it to Lakshmana in the *Agnipurana*.

It is naturally implied, therefore, that the conversation about polity between Puskara and Rama in the *Visnudharmottara* is older than that between Rama and Lakshmana in the *Agnipurana*. Yet this is far from the fact. Rama repeats the polity as imparted to him by Puskara from the *Agnipurana* itself. The *Agnipurana* divides political thought in two parts : (1) political thought as imparted by Puskara to Rama and (2) that by Rama to Lakshmana. The Puskara-Rama dialogue in the *Visnudharmottara* is a repetition partly of the same and partly of Rama—Lakshmana in the *Agnipurana*.

As already indicated political thought in the *Visnudharmottara* is not an original contribution. Its entire wide field is already traversed by the statesmen of different puranas. It is needless therefore to repeat those discussions about polity here.

मत्स्यपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम् ।

अथ पञ्चदशाधकाद्विंशततमोऽध्यायः ।

मनुस्वाच—

राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किं नु कृत्यतमं भवेत् ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सम्यग्वेति यतो भवान् ॥ १ ॥

मत्स्य स्वाच—

अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राज्यावलोकित्वा ।
सहायवरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥
यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥ ३ ॥
तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीनान्नृपतिः स्वयम् ।
शूरान्कुलीनजातीयान्वलयुक्ताञ्छ्रियान्वितान् ॥ ४ ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतान् सज्जनान्क्षमयाऽन्वितान् ।
क्लेशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥ ५ ॥
हितोपदेशकालज्ञान् स्वाभिभक्तान्यशोऽर्थिनः ।
एवंविधान्सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥ ६ ॥
गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ।
कर्मस्वेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भागशः ॥ ७ ॥
कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशित्ताश्वशित्तासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता ॥ ८ ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहस्त्वृजुः ॥ ९ ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
राज्ञः सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ॥ १० ॥
प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तप्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥ ११ ॥

यथोक्तवादी दूतः स्यादेशभाषाविशारदः ।

शक्तः क्लेशसहो वारमी देशकालविभागवित् ॥ १२ ॥

विज्ञातदेशकालश्च दूतः स स्यान्महीक्षितः ।

वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥ १३ ॥

प्रांशवोऽशयनाः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः ।

राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा हिताः ॥ १४ ॥

अनाहार्योऽनृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।

ताम्बूलधारी भवति नारी वाऽप्यथ तद्गुण्या ॥ १५ ॥

षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।

सान्धिविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥ १६ ॥

कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेशरक्षिता ।

आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ॥ १७ ॥

सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः ।

शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥

शूरश्च बलयुक्तश्च गजाम्बरयकोविदः ।

धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिः ॥ १९ ॥

निमित्तशकुनज्ञानी हयशिञ्जाविशारदः ।

हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भुवो मागविचक्षणः ॥ २० ॥

बलाबलज्ञो रथिनः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ॥ २१ ॥

अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदां परः ।

सूदशास्त्रविधानज्ञः सूदाप्यक्षः प्रशस्यते ॥ २२ ॥

सूदशास्त्रविधानज्ञाः परामेधाः कुलोद्भवाः ।

सर्वे महान्से धार्याः कृत्तकेशनस्त्रा नराः ॥ २३ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।

विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥ २४ ॥

कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः ।

सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २५ ॥

लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै ।

शीर्षोपेनान्सुसम्पूर्णान् समश्रेयिणितान् समान् ॥ २६ ॥

अक्षरान्वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ।
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २७ ॥
 बह्व्यवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यान्नृपोत्तम !
 वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ॥ २८ ॥
 अनाहार्यं भवेत्सक्तो लेखकः स्यान्नृपोत्तम !
 पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ॥ २९ ॥
 धर्माधिकारिणः कार्यं जना दानकरा नराः ।
 धर्मविधास्तथा कार्यं राज्ञा दौवारिका जनाः ॥ ३० ॥
 लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानां च विधानवित् ।
 त्रिज्ञाता फल्गुसारायामनाहार्यः शुचिः सदा ॥ ३१ ॥
 निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥ ३२ ॥
 आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
 व्ययद्वारेषु च तथा कर्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥ ३३ ॥
 परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे सुचिकित्सिते ।
 अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्दर्मात्मा च कुलोद्भूतः ॥ ३४ ॥
 प्राण्याचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।
 राजन् ! राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ॥ ३५ ॥
 हस्तिशिञ्जाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
 क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥ ३६ ॥
 एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थविरश्च विशेषतः ।
 गजारोही नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥ ३७ ॥
 हयशिञ्जाविधानज्ञश्चिकित्सितविशारदः ।
 अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥ ३८ ॥
 अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भूतः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञा उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥ ३९ ॥
 वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥ ४० ॥
 यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते विमुक्ते मुक्तधारिते ।
 अस्त्राचार्यो निरुद्धेः कुशलश्च विशिष्यते ॥ ४१ ॥
 वृद्धः कुलोद्भूतः सूक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।

राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्ट्यते ॥ ४२ ॥
 एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त ते पुरे ।
 परीक्ष्य चाधिकार्याः स्यू राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ॥ ४३ ॥
 स्थापनाजातितत्त्वज्ञाः सततं प्रतिजागृताः ॥ ४४ ॥
 राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ।
 कर्माण्यपरिमेयानि राज्ञो नृपकुलोद्बह ! ॥ ४५ ॥
 उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कर्माणि पार्थिवः ।
 उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥ ४६ ॥
 नरकर्मविपर्ययाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ।
 नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्यं कुलं नयम् ॥ ४७ ॥
 ज्ञात्वा वृत्तिविधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ।
 पुरुषान्तरविज्ञानतत्त्वसारनिबन्धनात् ॥ ४८ ॥
 बहुभिर्मन्त्रयेत्कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
 मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥ ४९ ॥
 कचिन्न कस्य विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।
 निश्चयस्तु सदा मन्त्रे कार्यं एकेन सूरिणा ॥ ५० ॥
 भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्ध्युपजीवनात् ।
 एकस्यैव महीभर्तुभूयः कार्यो विनिश्चयः ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणान्पर्युपासीत त्रयीशास्त्रसुनिश्चितान् ।
 नासच्छास्त्रवतो मूढांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः ॥ ५२ ॥
 वृद्धान् हि नित्यं संवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ।
 तेभ्यः शिञ्जेत विनयं विनीतात्मा च नित्यशः ॥ ५३ ॥
 समग्रां वशगां कुर्यात्पृथिवीं नात्र संशयः ॥ ५४ ॥
 बहवोऽविनयाद् भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ५५ ॥
 त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकीं त्वात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ५६ ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ५७ ॥
 यजेत राजा बहुभिः क्रतुभिश्च सदक्षिणैः ।

धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ५८ ॥
 सांवत्सरिकमाग्नैश्च राष्ट्रादाहारयेद् बलिम् ।
 स्यात्स्वाध्यायपरो लोके वर्तेन पितृबन्धुवत् ॥ ५९ ॥
 आवृत्तानां गुरुकुलाद् द्विजानां पूजको भवेत् ।
 नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥ ६० ॥
 तं च स्तेना न बाऽमित्रा हरन्ति न विनश्यति ।
 तस्माद्ब्राह्मा विधातव्यो ब्राह्मो वै ह्यक्षयो विधिः ॥ ६१ ॥
 समोत्तमाधमै राजा ह्याहूय पालयेत्प्रजाः ।
 न निवर्तेत सङ्ग्रामात् क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ ६२ ॥
 सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां निःश्रेयसं परम् ॥ ६३ ॥
 कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
 योगक्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥ ६४ ॥
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
 स्वधर्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्मे स्थापयेत्तथा ॥ ६५ ॥
 आश्रमेषु तथा कार्यभङ्गं तैलं च भाजनम् ।
 स्वयमेवानयेद्वाजा सत्कृतान्नावमानयेत् ॥ ६६ ॥
 तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।
 निवेदयेत्प्रयत्नेन देववच्चिरमर्चयेत् ॥ ६७ ॥
 द्वे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋज्वी वक्रा च मानवैः ।
 वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबाधेत चाऽऽगताम् ॥ ६८ ॥
 नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ६९ ॥
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ७० ॥
 विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
 बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ ७१ ॥
 वृकवच्चापि लुम्पेत शशवच्च विनिक्षिपेत् ।
 दृढप्रहारी च भवेत्तथा शूकरवन्नृपः ॥ ७२ ॥
 चित्राकारश्च शिखिबद्ध दृढभक्तस्तथाश्ववत् ।

तथा च मधुराभाषी भवेत्कोकिलवन्नृपः ॥ ७३ ॥
 काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवसतिं वसेत् ।
 नापरीक्षितपूर्वं च भोजनं शयनं व्रजेत् ॥ ७४ ॥
 वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तम ! ॥ ७५ ॥
 न गाहेज्जनसंवाधं न चाज्ञातजलाशयम् ।
 अपरीक्षितपूर्वं च पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ७६ ॥
 मारोहेत्कुक्षारं व्यालं वाऽदान्तं तुरगं तथा ।
 नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नैव देवोत्सवे वसेत् ॥ ७७ ॥
 नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मज्ञ ! त्राताऽश्रान्तो भवेन्नृपः ।
 सदृशृत्याश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ॥ ७८ ॥
 राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
 यथाहं चाप्यसृष्टो राजा कर्मसु योजयेत् ॥ ७९ ॥
 धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु शूरान् संप्रामकर्मसु ।
 निपुणानर्थकृत्येषु सर्वत्रैव तथा शुचीन् ॥ ८० ॥
 स्त्रीषु षण्ढं नियुञ्जीत तीक्ष्णं दारुणकर्मसु ।
 धर्मं चार्यं च कामे च नये च रविनन्दन ! ॥ ८१ ॥
 राजा यथाहं कुर्याच्च उपघाभिः परीक्षयाम् ।
 समतीतोपधान्भृत्यान्कुर्याच्छस्तवनेचरान् ॥ ८२ ॥
 तत्पादान्वेषिणो यत्तांस्तदध्यक्षांस्तु कारयेत् ।
 एवमाह्वीनि कर्माणि नृपैः कार्याणि पार्थिव ! ॥ ८३ ॥
 सर्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणाक्रमः ।
 कर्माणि पापसाध्यानि यानि राज्ञो नराधिप ! ॥ ८४ ॥
 सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तानि त्यजेन्नृपः ।
 नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणाक्रिया ॥ ८५ ॥
 तस्मिन्कर्मणि यस्य स्याद्विशेषेण च कौशलम् ।
 तस्मिन्कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥ ८६ ॥
 मितृपैतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ८७ ॥
 विना दायादकृत्येषु तत्र ते हि समागताः ।
 राजा दायादकृत्येषु परीक्ष्य तु कृतान्नरान् ॥ ८८ ॥
 नियुञ्जीत महामहान् ! तस्य ते हितकारिणः ॥ ८९ ॥

परराजगृहात्प्राप्तास्त्रनसङ्ग्रहकाम्यया ।
 दुष्टान्वाऽप्यथवाऽदुष्टानाश्रयीत प्रथमतः ॥ ६० ॥
 दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्तत्र भूमिषः ।
 वृत्तिं तस्यापि वर्तेत जनसङ्ग्रहकाम्यया ॥ ६१ ॥
 राजा देशान्तरप्राप्तं पुरुषं पूजयेद् भृशम् ।
 ममायं देशसम्प्राप्तो बहुमानेन चिन्तयेत् ॥ ६२ ॥
 कामं भृत्यार्जनं राजा नैव कुर्यान्नराधिप !
 न च वाऽसंविमर्कांस्तान् भृत्यान् कुर्यात्कथञ्चन ॥ ६३ ॥
 शत्रवोऽग्निर्विषं सर्पो निर्द्विप्रश्च इति चैकतः ।
 भृत्या मनुजशार्दूल रुषिताश्च तथैकतः ॥ ६४ ॥
 तेषां चारेण चारित्रं राजा विज्ञाय नित्यशः ।
 गुणिनां पूजनं कुर्यान्निर्गुणानां च शासनम् ॥ ६५ ॥
 कथिताः सततं राजन् ! राजानश्चारचक्षुषः ॥ ६६ ॥
 स्वके देशे परे देशे ज्ञानशीलान्विचक्षणान् ।
 अनादित्यन्तिकेशस्सहजियुञ्जीत तथा चरान् ॥ ६७ ॥
 जनस्याविदितान्सौम्यांस्तथाऽज्ञातान्परस्परम् ।
 वयिजो मन्त्रकुशलान्सांवत्सरचिकित्सकान् ॥ ६८ ॥
 तथा प्रव्रजिताकारांश्चारान् राजा नियोजयेत् ॥ ६९ ॥
 नैकस्य राजा श्रद्धयाचारस्यापि सुभाषितम् ।
 द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय श्रद्धयान्नृपतिस्तदा ॥ १०० ॥
 परस्परस्याविदिनौ यदि स्यातां च तावुभौ ।
 तस्माद्वाजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्नियोजयेत् ॥ १०१ ॥
 राज्यस्य मूलमेतावद्या राज्ञश्चारदर्शिता ।
 चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ॥ १०२ ॥
 रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणागुणान् ।
 सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥ १०३ ॥
 कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरज्यते ।
 विरज्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ॥ १०४ ॥
 अनुरागकरं लोके कर्म कार्यं महीक्षिता ।
 विरागजनकं लोके वर्जनीयं विशेषतः ॥ १०५ ॥

जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी

राज्ञां यतो भास्करवंशचन्द्र !

तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः

कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥१०६॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राज्ञां सहायसम्पत्तिर्नाम पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

यथाऽनुवर्तितव्यं स्यान्मनो राज्ञोऽनुष्ठीविभिः ।

तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥१०७॥

ज्ञात्वा सर्वात्मना कार्यं स्वशक्त्या रविनन्दन !

राजा यत्तु वदेद्वाक्यं श्रोतव्यं तत्प्रयत्नतः ॥१०८॥

आक्षिप्य वचनं तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥१०९॥

अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसंसदि ।

रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं तद्वितं भवेत् ॥११०॥

परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि पार्थिव ।

स्वार्थः सुहृद्भिर्वक्तव्यो न स्वयं तु कथञ्चन ॥१११॥

कार्यातिपातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।

नच हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥११२॥

नोपेक्ष्यस्तस्य मानश्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।

राज्ञश्च न तथा कार्यं वेषभाषितचेष्टितम् ॥११३॥

राजलीला न कर्तव्या तद्विद्विष्टं च वर्जयेत् ।

राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वेषो विज्ञानता ॥११४॥

द्युतादिषु तथैवान्यत्कौशलं तु प्रदर्शयेत् ।

प्रदर्शकौशलं चास्य राजानं तु विशेषयेत् ॥११५॥

अन्तःपुरजनाध्यक्षैर्वैरिदूतैर्निराकृतैः ।

संस्पर्शं न ब्रजेद्राजन्विना पार्थिवशासनात् ॥११६॥

निःस्नेहतां चावमानं प्रयत्नेन तु गोपयेत् ।

यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥११७॥

नृपेण आवितं यत्स्याद्वाच्यावाच्यं नृपोत्तम !

न तत्संभ्रावयेल्लोके तथा राज्ञोऽप्रियो भवेत् ॥११८॥
 आज्ञाप्यमाने वाऽन्यस्मिन्समुत्थाय त्वरान्वितः ।
 किमहं करवाणीति वाच्यो राजा विजानता ॥११९॥
 कार्यावस्थां च विज्ञाय कार्यमेव यथा भवेत् ।
 सततं क्रियमाणोऽस्मिन्नाघवं तु ब्रजेद्भुवम् ॥१२०॥
 राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनः पुनः ।
 न हास्यशीलस्तु भवेन्न चापि मृकुटीमुखः ॥१२१॥
 नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मात्सरिकस्तथा ।
 आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत्तु कथञ्चन ॥१२२॥
 दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य नतु सङ्कीर्तयेत्कचित् ।
 वक्त्रमलङ्कारं राज्ञः दत्तं तु धारयेत् ॥१२३॥
 औदार्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ।
 न चैवात्यशनं कार्यं दिवा स्वप्नं न कारयेत् ॥१२४॥
 नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कथञ्चन ।
 न च पश्येत्तु राजानमयोग्यासु च भूमिषु ॥१२५॥
 राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तदा ।
 पुरस्ताच्च तथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ॥१२६॥
 जृम्भां निष्ठीवनं कासं कोपं पर्यस्तिकाश्रयम् ।
 मृकुटिं बान्तमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥१२७॥
 स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं बुधः ।
 स्वगुणाख्यापने युक्त्या परमेव प्रयोजयेत् ॥१२८॥
 हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
 अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥१२९॥
 शाठ्यं लौल्यं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा ।
 आपल्यं च परित्याज्यं नित्यं राज्ञोऽनुजीविभिः ॥१३०॥
 श्रुतेन विद्याशीलैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ।
 राजसेवां ततः कुर्याद् भूतये भूतिवर्धनीम् ॥१३१॥
 नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवृद्धममन्त्रिणः ।
 सचिवैश्चास्य विश्वासो नतु कार्यः कथञ्चन ॥१३२॥
 अपृष्ट्यास्य न ब्रूयात्कामं ब्रूयात्तथापि ।

हितं तथ्यं च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ॥१३३॥
 चित्तं चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवानुजीविना ।
 भर्तुराराधनं कुर्याच्चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥१३४॥
 रागापरागो चैवास्य विज्ञेयो भूतिमिच्छता ।
 त्यजेद्विरक्तं नृपतिं रक्तादृष्टिं तु कारयेत् ॥१३५॥
 विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा ।
 आशार्थनकं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥१३६॥
 अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ।
 वाक्यं च समदं वक्ति वृत्तिच्छेदं करोति वै ॥१३७॥
 प्रदेशवाक्यमुदितो न च सम्भावयेत्तथा ।
 आराधनासु सर्वासु सुप्रवच विचेष्टते ॥१३८॥
 कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ।
 लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसङ्कीर्तनेऽपि च ॥१३९॥
 दृष्टिं क्षिपति चान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ।
 विरक्तलक्षणां चैतच्छृणु रक्तस्य लक्षणां ॥१४०॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चाऽऽदरात् ।
 कुशलादिपरिप्रभं सम्प्रयच्छति चाऽऽसनम् ॥१४१॥
 विविक्तदर्शने चास्य रहस्येनं न शङ्कते ।
 जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥१४२॥
 अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दते ।
 उपायनं च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥१४३॥
 कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
 इति रक्तस्य कर्तव्या सेवा रविकुलोद्बह ! ॥१४४॥
 आपत्सु न त्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥१४५॥
 मित्रं न चापत्सु तथा च भृत्यं
 त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
 विभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति

सुरेन्द्रधामामरवृन्दजुष्टम् ॥१४६॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मेऽनुजीविवर्तनं नाम षोडशाधिकद्विशत-
तमोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः

मत्स्य उवाच—

राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेन्धनम् ।
 रम्यमानतसामन्तं मध्यमं देशमावसेत् ॥१४७॥
 वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्यं तथा परैः ।
 किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरं तथा ॥१४८॥
 अदेवमातृकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
 करैरपीडितं चापि बहुपुष्पफलं तथा ॥१४९॥
 अगम्यं परचक्राणां तद्वासगृहमापदि ।
 समदुःखसुखं राज्ञः सततं प्रियमास्थितम् ॥१५०॥
 सरीसृपविहीनं च व्याघ्रतस्करवर्जितम् ।
 एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥१५१॥
 तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात्पण्णामेकतमं बुधः ।
 धनुर्दुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥१५२॥
 वार्त्तं चैवाम्बुदुर्गं च गिरिदुर्गं च पार्थिव !
 सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥१५३॥
 दुर्गं च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् ।
 शतग्रीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समावृतम् ॥१५४॥
 गोपुरं सकपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
 सपताकं गजारूढो येन राजा विशेषपुरम् ॥१५५॥
 चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्त्वायतवीथयः ।
 एकस्मिन्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद् दृढम् ॥१५६॥
 वीथ्यग्रे च द्वितीये च राजवेश्म विधीयते ।
 धर्माधिकरणां कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥१५७॥
 चतुर्थे त्वथ वीथ्यग्रे गोपुरश्च विधीयते ।
 आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत्पुरम् ॥१५८॥
 मुक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च ।
 अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च कारयेत् ॥१५९॥
 अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसन् ।
 अन्यत्र तन्न कर्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥१६०॥

राज्ञा कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेश्मनः ।
 तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥१६१॥
 गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या वाऽप्युदङ्मुखी ।
 आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ॥१६२॥
 महान्सं च धर्मज्ञ ! कर्मशालास्तथा पराः ।
 गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मनः ॥१६३॥
 मन्त्रिवेदविदां चैव चिकित्साकर्तुरेव च ।
 तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥१६४॥
 गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च ।
 उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ॥१६५॥
 दक्षिणामिमुखा वाऽथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
 तुरगास्ते तथा धार्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः ॥१६६॥
 कुक्कुटान्वानरांश्चैव मर्कटांश्च विशेषतः ।
 धारयेदश्वशालासु सवत्सां धेनुमेव च ॥१६७॥
 अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ।
 गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमः ॥१६८॥
 अस्तं गते न कर्तव्यो देवदेवे दिवाकरे ।
 तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथीन् ॥ ६९॥
 दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 योधानां शिल्पिनां चैव सर्वेषामविशेषतः ॥१७०॥
 दद्यादावसथान्दुर्ग कालमन्त्रविदां शुभान् ।
 गोवैद्यान्श्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ॥१७१॥
 आहरेत भृशं राजा दुर्गे हि प्रबला रुजः ।
 कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ॥१७२॥
 न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् ।
 दुर्गे च तत्र कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ॥१७३॥
 सहस्रघातिनो राजंस्तैस्तु रक्षा विधीयते ।
 दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ॥१७४॥
 सञ्चयश्चात्र सर्वेषामायुधानां प्रशस्यते ।
 धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणां च पार्थिव ! ॥१७५॥

शराणामथ सङ्गानां कवचानां तथैव च ।
 लगुडानां गुडानां च हुडानां परिचैः सह ॥१७६॥
 अश्मनां च प्रभूतानां मुद्गराणां तथैव च ।
 त्रिशूलानां पट्टिशानां कुठाराणां च पार्थिव ! ॥१७७॥
 प्रासानां च सशूलानां शक्तिनां च नरोत्तम !
 परश्वानां चक्राणां वर्मणां चर्मभिः सह ॥१७८॥
 कुहलरज्जुवेत्राणां पीठकानां तथैव च ।
 तुषाणां चैव दात्राणामङ्गाराणां च संचयः ॥१७९॥
 सर्वेषां शिल्पिमाण्डानां संचयश्चात्र चेष्यते ।
 वादित्राणां च सर्वेषामोषधीनां तथैव च ॥१८०॥
 यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च संचयः ।
 गुडस्य सर्वतैलानां गोरसानां तथैव च ॥१८१॥
 वसानामथ मज्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह ।
 गोचर्मपट्टानां च धान्यानां सर्वतस्तथा ॥१८२॥
 तथैवाश्वपटानां च यवगोधूमयोरपि ।
 रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामप्यशेषतः ॥१८३॥
 कलायमुद्रमाषाणां चणकानां तिलैः सह ।
 तथा च सर्वसस्यानां पांसुगोमयोरपि ॥१८४॥
 शण्डसर्जरसं भूर्जं जतु लाक्षा च टङ्कणम् ।
 राज्ञा संचिनुयाद् दुर्यो यच्चान्यदपि किञ्चन ॥१८५॥
 कुम्भाश्चाशीविषैः कार्क्ष्यं व्यालसिंहादयस्तथा ।
 मृगाश्च पक्षिणाश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् ॥१८६॥
 स्थानानि च विकृद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ।
 कर्तव्यानि महाभाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥१८७॥
 उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः ।
 सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यया ॥१८८॥
 जीवकर्षभकाकोलमामलक्याटरूपकान् ।
 शालपर्णीं पृरिनिपर्णीं मुद्गपर्णीं तथैव च ॥१८९॥
 माषपर्णीं च मेदे द्वे शारिवे द्वे बलात्रयम् ।
 बीरा श्वसन्ती वृथ्या च वृद्धती कष्टकारिका ॥१९०॥

शृङ्गी शृङ्गाटकी द्रोणी वर्षाभूर्दभरेणुका ।
 मधुपर्णी विदार्थे द्वे महाक्षीरा महातपाः ॥१६१॥
 धन्वनः सहदेवाह्वा कण्टकैरण्डकं विषः ।
 पर्णी शताह्वा मृद्वीका फल्गुस्वर्जूरवष्टिकाः ॥१६२॥
 शुक्रातिशुक्रकाश्मर्यश्छत्रातिच्छत्रवीरगाः ।
 इक्षुरिक्षुविकाराश्च फाणिताद्याश्च सत्तम ! ॥१६३॥
 सिंही च सहदेवी च विश्वेदेवाश्चरोधकम् ।
 मधुकं पुष्पहंसारुया शतपुष्पा मधूलिका ॥१६४॥
 शतावरीमधूके च पिप्पलं तालमेव च ।
 आत्मगुप्ता कट्फलाख्या दार्विका राजशीर्षकी ॥१६५॥
 राजसर्षपधान्याकमृष्यप्रोक्ता तथोत्कटा ।
 कालशाकं पद्मबीजं गोवल्ली मधुवल्लीका ॥१६६॥
 शीतपाकी कुलिङ्गाक्षी काकजिह्वोरुपुष्पिका ।
 पर्वतत्रपुसौ चोमौ गुह्यातकपुनर्नवे ॥१६७॥
 कसेरुका तु काश्मीरी बिल्वशालूककेसरम् ।
 शूकधान्यानि सर्वाणि शमीधान्यानि चैव हि ॥१६८॥
 क्षीरं क्षौद्रं तथा तक्रं तैलं मज्जा वसाधृतम् ।
 नीपश्चारिष्टकक्षोडवातामासोमबाणकम् ॥१६९॥
 एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ।
 राजा संचिनुयात्सर्वं पुरे निरवशेषतः ॥२००॥
 दाडिमाग्रातकौ चैव तित्तिडीकाम्लवेतसम् ।
 भयककन्दुलकुचकरमर्दकरूपकम् ॥२०१॥
 बीजपूरककण्डूरे मालती राजकन्धुकम् ।
 कोलकद्वयपर्णानि द्वयोराग्रातयोरपि ॥२०२॥
 परावतं नागरकं प्राचीनारुक्मेव च ।
 कपित्थामलकं चुक्रफलं दन्तशठस्थ च ॥२०३॥
 जाम्बवं नक्नीतश्च सौवीरकरुषोदके ।
 सुरीसवं च मद्यानि मण्डतक्रदधीनि च ॥२०४॥
 शुक्रानि चैव सर्वाणि ज्ञेयमाम्लगणं द्विज !
 एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे ॥२०५॥

सैन्धवोद्भिदपाठेयपाक्यसामुद्रलोमकम् ।
 कुप्यसौवर्चलाबिम्बं बालकेयं यवाहकम् ॥२०६॥
 और्वं चारं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः ।
 एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे ॥२०७॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
 कुबेरकं च मरिकं शिमुभल्लातसर्षपाः ॥२०८॥
 कुष्ठाजमोदा किण्विही हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
 कारवी कुञ्जिका याज्या सुमुखा कलमालिका ॥२०९॥
 फण्डिज्झकोऽथ लशुनं भूस्तृणं सुरसं तथा ।
 कायस्था च वयःस्था च हरितालं यनःशिला ॥२१०॥
 अमृता च रुदन्ती च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
 जया एरण्डकाण्डीरं शल्लकी हस्त्रिका तथा ॥२११॥
 सर्वपित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च ।
 संगतानि च मूलानि यष्टिश्चातिविषाणि च ॥२१२॥
 फलानि चैव हि तथा सूक्ष्मैला हिङ्गुपत्रिका ॥२१३॥
 एवमादीनि चान्यानि गणः कटुकसंज्ञितः ।
 राजा संचिनुयाद् दुर्गे प्रयत्नेन नृपोत्तम ! ॥२१४॥
 मुस्तं चन्दनहीबेरकृतमालकदारवः ।
 हरिद्रानलदोशीरनक्तमालकदम्बकम् ॥२१५॥
 दुर्वा पटोलकटुका दन्तीत्वक्पत्रकं त्वचा ।
 किराततिक्तभूतुम्बी विषा चातिविषा तथा ॥२१६॥
 तालीक्षपत्रतगरं सप्तपर्णविकङ्कताः ।
 काकोदुम्बरिका दिव्यास्तथा चैव सुरोद्भवा ॥२१७॥
 षड्मन्था रोहिणी मांसी पर्पटश्चाथ दन्तिका ।
 रसाञ्जनं भृङ्गराजं पत्रङ्गी परिपेत्तकम् ॥२१८॥
 दुःस्पर्शा गुरुणी कामा श्यामार्क गन्धनाकुली ।
 तुषपर्णी व्याघ्रनखं मञ्जिष्ठा चतुरङ्गुला ॥२१९॥
 रम्भा चैवाङ्कुरास्फोता तालास्फोता हरेणुका ।
 वेताम्वेतसस्तुम्बी विषाणी लोध्रपुष्पिणी ॥२२०॥
 मालतीकरकृष्णाख्या वृश्चिका जीकित्ता तथा ।

पर्णिका च गुह्यची च स गणस्तिकसंज्ञकः ॥२२१॥
 एवमादीनि चान्यानि राजा संचिनुयात्पुरे ।
 अभयामलके चोमे तथैव च विभीतकम् ॥२२२॥
 प्रियङ्गुघातकीपुष्पं मोचारुथा चार्जुनासनाः ।
 अनन्ता स्त्री तुवरिका श्योणाकं कट्फलं तथा ॥२२३॥
 भूर्जपत्रं शिलापत्रं पाटलापत्रलोमकम् ।
 समङ्गात्रिवृतामूलकार्पासगैरिकाञ्जनम् ॥२२४॥
 विद्रुमं समधूच्छिष्टं कुम्भिका कुमुदोत्पलम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकिशुकाः शिंशपा शमी ॥२२५॥
 प्रियालपीलुकासारीशिरीषाः पद्मकं तथा ।
 विल्वोऽग्निमन्यः सक्षश्च श्यामाकं च बको घनम् ॥२२६॥
 राजादनं करीरं च घान्यकं प्रियकस्तथा ।
 कङ्कोलाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥२२७॥
 एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
 एवमादीनि चान्यानि कषायारूयो गणो मतः ॥२२८॥
 प्रयत्नेन नृपश्रेष्ठ ! राजा संचिनुयात्पुरे ।
 कीटाश्च मारण्यो योग्या व्यङ्गतायां तथैव च ॥२२९॥
 वातधूमाश्वुमार्गाणां दूषणानि तथैव च ।
 धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि वक्ष्यामि पार्थिव ! ॥२३०॥
 विषाणां धार्यां कार्यं प्रयत्नेन महीमुजा ।
 विचित्राश्चागदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ॥२३१॥
 रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः ।
 कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ॥२३२॥
 भीतान्प्रमत्तान्कुपितांस्तथैव च विमानितान् ।
 कुम्भत्यान्पापशीलांश्च न राजा वासयेत्पुरे ॥२३३॥
 चन्द्राबुधाट्टालचयोपपन्नं

समप्रधान्यौषधिसम्प्रयुक्तम् ।

वर्णितजनेऽवृत्तमावसेत

दुर्गं सुषुप्तं नृपतिः सदैव ॥२३४॥

इति श्रीमत्स्वयम्भूपुराणे राज्ञामौषध्यादिसंचयकथनं नाम सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुस्मृत्युक्तं—

रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा ।
अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्मभृतां वर ! ॥२३५॥

मत्स्य उवाच—

बिल्वाटकी यवक्षारं पाटला बाह्लिकोषणा ।
श्रीपर्णी शङ्खकीयुक्तो निष्काथः प्रोक्ष्यां परम् ॥२३६॥
सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ।
यवसैन्धवपानीयवस्त्रशय्यासनोदकम् ॥२३७॥
कवचाभरणं छत्रं बालव्यजनवेशमनाम् ।
शेलुः पाटल्यतिविषा शिग्रुमूर्वा पुनर्नवा ॥२३८॥
समङ्गा वृषमूलं च कपित्थवृषशोषितम् ।
महादन्तशठं तद्वत्प्रोक्ष्यां विषनाशनम् ॥२३९॥
लाक्षाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठाः सममेला हरेणुका ।
यष्टपाङ्का मधुरा चैव बभ्रुपित्तेन कल्पिताः ॥२४०॥
निखनेद्गोविषाणस्थं सप्तरात्रं महीतले ।
ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् ॥ २४१॥
संस्पृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ।
मनोह्रया शमीपत्रं तुम्बिका श्वेतसर्षपाः ॥२४२॥
कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्पिताः ।
शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याक्षिप्तोऽपरो गदः ॥२४३॥
विषजित्परमं कार्यं मणिरत्नं च पूर्ववत् ।
मूषिका जतुका चापि हस्ते बद्ध्वा विषापहा ॥२४४॥
हरेणुमांसी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु ।
अक्षत्वक्सुरसं लाक्षा श्वपित्तं पूर्ववद्भुवि ॥२४५॥
वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः ।
अत्वा दृष्ट्वा समाधाय सद्यो भवति निर्विषः ॥२४६॥
त्र्यूषणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ।
सूक्ष्मैला त्रिवृतापत्रं विदङ्गानीन्द्रवाक्या ॥२४७॥

मधुकं वेतसं क्षौद्रं विषाणो च निधापयेत् ।
 तस्मादुष्णाम्बुना मात्रं प्रागुक्तं योजयेत्ततः ॥२४८॥
 विषमुक्तं जरं याति निर्विषं पित्तदोषकृत् ।
 शुक्तं सर्जरसोपेतं सर्षपा एलवालुकैः ॥२४९॥
 सुवेगा तस्करसुरौ कुसुमैर्जुनस्य तु ।
 धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥२५०॥
 न तत्र कीटा न विषं दर्दुरा न सरीसृपाः ।
 न कृत्या कर्मणां चापि धूपोऽयं यत्र दहते ॥२५१॥
 कल्पितैश्चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवल्कलैः ।
 मूर्खैर्लावालुसरसानाकुलीतण्डुलीयकैः ॥२५२॥
 काथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतो हितः ।
 रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैस्तिलकान्वहन ॥२५३॥
 विषैर्न बाध्यतेऽस्माच्च नरनारीनृपप्रियः ।
 चूर्णैर्हिरद्वामाञ्जिष्ठाकिण्विहीकणानिम्बजैः ॥२५४॥
 दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषादितम् ।
 शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वक्मूलमेव च ॥२५५॥
 गोमूत्रघृष्टो ह्यगदः सर्वकर्मकरः स्मृतः ।
 एकवीरमहौषध्यः शृणु चातः परं नृप ! ॥२५६॥
 कन्ध्या कर्कोटकी राजन् ! विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा ।
 शतमूली सितानन्दा बला मोचा पटोलिका ॥२५७॥
 सोमा पिण्डा निशा चैव तथा दग्धरुहा च या ।
 स्थले कमलिनी या च विशाली शङ्खमूलिका ॥२५८॥
 चाण्डाली हस्तिमगधा गोजापार्शी करम्भिका ।
 रक्ता चैव महारक्ता तथा बर्हिशिखा च या ॥२५९॥
 कोशातकी नक्तमालं प्रियालं च सुलोचनी ।
 वाक्पाणी वसुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली ॥२६०॥
 ईश्वरी शिवगन्धा च श्यामला वंशनालिका ।
 जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका ॥२६१॥
 बज्रकः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारकाः ।
 जीवानन्दा वसुच्छिद्रा नतनागरकण्टका ॥२६२॥

नालं च जाली जाती च तथा च वटपत्रिका ।
 कार्तस्वरं महानीला कुन्दुरुहसपादिका ॥२६३॥
 मण्डकपर्णी वाराही द्वे तथा तण्डुलीयके ।
 सर्पाक्षी लवली ब्राह्मी विश्वरूपा सुखाकरा ॥२६४॥
 रुजापहा वृद्धिकरी तथा चैव तु शक्यदा ।
 पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ॥२६५॥
 तथाऽऽमलकवन्दाकं श्यामचित्रफला च या ।
 काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ॥२६६॥
 केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी ।
 गरुडी च तथा वेगा जले कुमुदिनी तथा ॥२६७॥
 स्थले चोत्पलिनी या च महामूमिलता च या ।
 उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ! ॥२६८॥
 विशिखाऽमरकन्या । च कीटपक्षं विशेषतः ।
 जीवजाताश्च मणायः सर्वे धार्याः प्रयत्नतः ॥२६९॥
 रक्षोघ्नाश्च विषघ्नाश्च कृत्या वैतालनाशनाः ।
 विशेषान्नरनागाश्च गोखरोष्ठसमुद्भवाः ॥२७०॥
 सर्पतिक्षिर्गोमायुबभ्रुमण्डुकजाश्च ये ।
 सिंहव्याघ्रर्क्षमार्जारद्वीपिवानरसम्भवाः ॥२७१॥
 कपिष्ठला गजा बाजिमहिषैराभवाश्च ये ॥२७२॥
 इत्येकमेतैः सकलैरुपेतैर्द्रव्यैः परार्ध्यैः परिरक्षितः स्यात् ।
 राजा क्सेत्तत्र गृहे सुशुभ्रे गुणान्विते लक्ष्णसम्प्रयुक्ते ॥२७३॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽगदाध्यायो नामाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुस्मृत्युक्तं—

राजरक्षारहस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् ।
 कारयेद्वा महीभर्ता ब्रूहि तत्त्वानि तानि मे ॥२७४॥

मत्स्य उवाच—

शिरीषोदुम्बरशमीबीजपूरं धृतसुतम् ।
 हृदयोगः कथितो राजन् ! मासार्धस्य पुरातनैः ॥२७५॥

कशेरुफलमूलानि इक्षुमूलं तथा विषम् ।
 दूर्वाक्षीरघृतैर्मण्डः सिद्धोऽयं मासिकः परः ॥२७६॥
 नरं शस्त्रहतं प्राप्तो न तस्य मरणां भवेत् ।
 कल्माषवेणुना तत्र जनयेत् तु विभावसुम् ॥२७७॥
 गृहे त्रिरपसव्यं तु क्रियते यत्र पार्थिव !
 नान्योऽग्निर्ज्वलते तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥२७८॥
 कार्पासास्त्रि भुजङ्गस्य तेन निर्मोचनं भवेत् ।
 सर्पनिर्वासने घूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥२७९॥
 सामुद्रसैन्धवयवा विद्युद्गन्धा च मृत्तिका ।
 तथानुलिप्तं यद्वेश्म नाग्निना दह्यते नृप ! ॥२८०॥
 दिवा च दुर्गे रक्ष्योऽग्निर्वाति वाते विशेषतः ।
 विषाच्च रक्ष्यो नृपतिस्तत्र युक्तिं निबोध मे ॥२८१॥
 क्रीडानिमित्तं नृपतिर्धारयेन्मृगपक्षिणः ।
 अन्नं वै प्राक् परीक्षेत क्लौ चान्यतरेषु च ॥२८२॥
 वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं भोजनाच्छादनं तथा ।
 नापरीक्षितपूर्वं तु स्पृशेदपि महीपतिः ॥२८३॥
 स्थाञ्चासौ वक्त्रसंतप्तः सोद्वेगं च निरीक्षते ।
 विषदोऽथ विषं दत्तं यच्च तत्र परीक्षते ॥२८४॥
 स्रस्तोत्तरीयो विमनाः स्तम्भकुड्यादिभिस्तथा ।
 प्रच्छादयति चाऽऽत्मानं लज्जते त्वरते तथा ॥२८५॥
 भुवं विलिखति ग्रीवां तथा चालयते नृप !
 कण्डूयति च मूर्धानं परिलोड्याननं तथा ॥२८६॥
 क्रियासु त्वरितो राजन् ! विपरीतास्वपि ध्रुवम् ।
 एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य परीक्षयेत् ॥२८७॥
 समीपैर्विचित्रेद्बहौ तदन्नं त्वरयान्वितः ।
 इन्द्रायुधसवर्णा तु रूक्षं स्फोटसमन्वितम् ॥२८८॥
 एकावर्तं तु दुर्गन्धि भृशं चटचटायते ।
 तद्घूमसेवनाज्जन्तोः शिरोरोगश्च जायते ॥२८९॥
 सविषेऽन्ने विलीयन्ते नच पार्थिव ! मत्तिकाः ।
 विलीनाश्च विपद्यन्ते संस्पृष्टे सविषे तथा ॥२९०॥

विरज्यति चकोरस्य दृष्टिः पार्थिवसत्तम !
 विकृतिं च स्वरो याति कोकिलस्य तथा नृप ! ॥२६१॥
 मतिः स्खलति हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति ।
 क्रौञ्चो मदमथाम्येति कृक्वाकुर्विरौति च ॥२६२॥
 विक्रोशति शुको राजन् ! सारिका वमते ततः ।
 चामीकरोऽन्यतो याति मृत्युं कारण्डवस्तथा ॥२६३॥
 मेहते वानरो राजन् ! ग्लायते जीवजीवकः ।
 हृष्टरोमा भवेद् बभ्रूः पृषतश्चैव रोदिति ॥२६४॥
 हर्षमायाति च शिखी विषसन्दर्शनान् नृप !
 अन्नं च सविषं राजंश्चिरेण च विपद्यते ॥२६५॥
 तदा भवति निःश्राव्यं पक्ष्मपर्युषितोपमम् ।
 व्यापन्नरसगन्धं च चन्द्रिकाभिस्तथा युतम् ॥२६६॥
 व्यञ्जनानां तु शुष्कत्वं द्रवाणां बुद्बुदोद्भवः ।
 ससैन्धवानां द्रव्याणां जायते फेनमालिता ॥२६७॥
 सस्यराजिश्च ताम्रा स्यान्नीला च पयसस्तथा ।
 कोकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च नृपोत्तम ! ॥२६८॥
 धान्याम्लस्य तथा कृष्णा कपिला कोद्रवस्य च ।
 मधुश्यामा च तक्रस्य नीला पीता तथैव च ॥२६९॥
 घृतस्योदकसंकाशा कपोताभा च मस्तुनः ।
 हरिता माक्षिकस्यापि तैलस्य च तथारूपा ॥२७०॥
 फलानामप्यपक्वानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते ।
 प्रकोपश्चैव पक्वानां माल्यानां म्लानता तथा ॥२७१॥
 मृदुता कठिनानां स्यान्मृदूनां च विपर्ययः ।
 सूक्ष्माणां रूपदलनं तथा चैवातिरङ्गता ॥२७२॥
 श्याममण्डलता चैव वस्त्राणां वै तथैव च ।
 लोहानां च मणीनां च मलपङ्क्तोपदिग्धता ॥२७३॥
 अनुलेपनगन्धानां माल्यानां च नृपोत्तम !
 किञ्चिता च विज्ञेया वर्णानां म्लानता तथा ॥२७४॥
 पीताम्भासता ज्ञेया तथा राजस्त्रलस्य तु ॥२७५॥
 दन्ता ओष्ठौ त्वचः श्यामास्तनुसत्त्वास्तथैव च ।

एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि नृपोत्तम ! ॥३०६॥

तस्माद्वाजा सदा तिष्ठेन्मणिमन्त्रौषधागदैः ।

वक्तैः संरक्षितो राजा प्रमादपरिवर्जकः ॥३०७॥

प्रजातरोर्मूलमिहावनीश-

स्तद्रक्षणाद्वाष्ट्रमुपैति वृद्धिम् ।

तस्मात्प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा

सर्वेण कार्या रविवंशचन्द्र ! ॥३०८॥

इति श्रीभात्स्ये महापुराणे राजधर्मे राजरक्षा नामैकोनविंशत्यधिक-

द्विशततमोऽध्यायः ।

अथ विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अस्य उवाच—

राजन् ! पुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।

आचार्यश्चात्र कर्तव्यो नित्ययुक्तश्च रक्षिमिः ॥३०९॥

धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत् ।

रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ॥३१०॥

शिन्धानि शिक्षयेच्चैनं नाप्नोमिथ्याप्रियं वदेत् ।

शरीररक्षाव्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ॥३११॥

न चास्य सङ्गो दातव्यः क्रुद्धलुब्धावमानितैः ।

तथा च विनयेदेनं यथा यौवनगोचरे ॥३१२॥

इन्द्रियैर्नापकृष्येत सत्तां मार्गात्सुदुर्गमात् ।

गुण्याघानमशक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ॥३१३॥

बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्तदेशे सुखान्वितम् ।

अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥३१४॥

अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।

आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणाथ महत्स्वपि ॥३१५॥

मृगया पानमक्षांश्च वर्जयेत्पृथिवीपतिः ।

एतांस्तु सेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥३१६॥

बहवो नृपशार्दूल ! तेषां संख्या न विद्यते ।

वृथाटनं दिवास्वप्नं विशेषेण विवर्जयेत् ॥३१७॥

वाक्पाह्व्यं न कर्तव्यं दण्डपाह्व्यमेव च ।
 परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ॥३१८॥
 अर्थस्य दूषणं राजा द्विप्रकारं विवर्जयेत् ।
 अर्थानां दूषणं चैकं तथार्थेषु च दूषणम् ॥३१९॥
 प्राकाराणां समुच्छेदो दुर्गादीनामसत्क्रिया ।
 अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ॥३२०॥
 अदेशकाले यद्दानमपात्रे दानमेव च ।
 अर्थेषु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ॥३२१॥
 कामः क्रोधो मदो मानो लोभो हर्षस्तथैव च ।
 एते वज्र्याः प्रयत्नेन सादरं पृथिवीक्षिता ॥३२२॥
 एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भृत्यजयस्ततः ।
 कृत्वा भृत्यजयं राजा पौराञ्जानपदास्त्रयेत् ॥३२३॥
 कृत्वा च विजयं तेषां शत्रून्बाह्यांस्ततो जयेत् ।
 बाह्याश्च विविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकुत्रिमाः ॥३२४॥
 गुरवस्ते यथापूर्वं तेषु यत्नपरो भवेत् ।
 पितृपैतामहं मित्रममित्रं च तथा रिपोः ॥३२५॥
 कुत्रिमं च महाभाग ! मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
 तथाऽपि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चाऽऽहतः ॥३२६॥
 स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैव च ।
 कोशो मित्रं च धर्मज्ञ ! सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥३२७॥
 सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां स तु रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥३२८॥
 षडङ्गरक्षा कर्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ।
 अङ्गेभ्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ॥३२९॥
 वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ।
 न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते ॥३३०॥
 न भाव्यं दारुणोनातितीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ॥३३१॥
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ।
 सत्त्वैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ॥३३२॥

भृत्याः परिभक्नीह नृपं हर्षवशं गतम् ।
 व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत् ॥३३३॥
 लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ।
 शौण्डीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रितचेतसः ॥३३४॥
 जना विरागमायान्ति सदा दुःसेव्यभावतः ।
 स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यैव महीपतिः ॥३३५॥
 वज्र्येष्वपि महाभाग ! भ्रुकुटिं न समाचरेत् ।
 भाव्यं धर्मभृतां श्रेष्ठ ! स्थूललक्ष्येण भूभुजा ॥३३६॥
 स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी ।
 अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः ॥३३७॥
 दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् ।
 रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥३३८॥
 अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ।
 राज्ञा संवृतमन्त्रेण सदा भाव्यं नृपोत्तम ! ॥३३९॥
 तस्यासंवृतमन्त्रस्य राज्ञः सर्वापदो ध्रुवम् ।
 कृतान्येव तु कार्याणि ज्ञायन्ते यस्य भूपतेः ॥३४०॥
 नारब्धानि महाभाग ! तस्य स्याद्वसुधा वशे ।
 मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रः सुरक्षितः ॥३४१॥
 कर्तव्यः पृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात्सदा ।
 मन्त्रवित्साधितो मन्त्रः संपत्तीनां सुखाकृद् ॥३४२॥
 मन्त्रच्छलेन बहवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ।
 आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥३४३॥
 नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ।
 न यस्य कुशलैस्तस्य वशे सर्वा वसुन्धरा ॥३४४॥
 भवतीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनन्दन !
 नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं राजा न बहुमिस्सह ॥३४५॥
 नाऽऽरोहेद्विषमां नावमपरीक्षितनाविकाम् ।
 वै चास्य भूमिजयिनो भवेयुः परिपन्थिनः ॥३४६॥
 तानन्येदृशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 न स्वात्कुशीभावः प्रजानामनवेक्ष्या ॥३४७॥

तथा राज्ञा प्रकर्तव्यं स्वराष्ट्रं परिरक्षता ।
 मोहाद्वाजा स्वराष्ट्रं यः कर्शयत्यनवेक्षया ॥३४८॥
 सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याब्जीविताश्च सबान्धवः ।
 भृतो वत्सो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ॥३४९॥
 तथा राष्ट्रं महाभाग ! भृतं कर्मसहं भवेत् ।
 यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं स परिरक्षति ॥३५०॥
 संजातमुपजीवेत्तु विन्दते स महत्फलम् ।
 राष्ट्राद्विरण्यं धान्यं च महीं राजा सुरक्षिताम् ॥३५१॥
 महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता ।
 नित्यं स्वभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ॥३५२॥
 गोपितानि सदा कुर्यात्संयतानीन्द्रियाणि च ।
 अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं तैभ्यस्तथैव च ॥३५३॥
 सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने देवमानुषे ।
 तथोद्देवमचिन्त्यं च पौरुषे विद्यते क्रिया ॥३५४॥
 एवं महीं पालयतोऽस्य भर्तु-
 लोकापुराणः परमो भवेत्तु ।
 लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मी-

लक्ष्मीवत्तथापि परा च कीर्तिः ॥३५५॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मानुकीर्तने विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुस्वाच—

दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद् प्रवीहि मे ।
 अत्र मे संशयो देव ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥३५६॥

मत्स्य उवाच—

स्वमेव कर्म दैवारूढं विद्धि देहान्तरार्जितम् ।
 तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥३५७॥
 प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
 मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम् ॥३५८॥

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम !
 पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद् दृश्यते फलम् ॥३५६॥
 कर्मणाः प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।
 कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥३६०॥
 पौरुषेणाप्यते राजन् ! प्रार्थितव्यं फलं नरैः ।
 दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥३६१॥
 तस्मात् त्रिकालं संयुक्तं दैवं तु सफलं भवेत् ।
 पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ॥३६२॥
 दैवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तम !
 त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलाक्लमम् ॥३६३॥
 कृषिवृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
 तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥३६४॥
 तस्मात्सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नरैः ।
 विपत्तावपि यस्येह परलोके ध्रुवं फलम् ॥३६५॥
 नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थाश्च च दैवपरायणाः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥३६६॥
 त्यक्त्वाऽलसान्दैवपरान्मनुष्या-

नृत्यानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।

अन्विष्य यत्नाद् वृणुयान्मृपेन्द्र !

तस्मात्सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥३६७॥

इति श्रीमात्स्वे महापुराणे दैवपुरुषकारवर्णनं नामैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

मनुस्वाच -

उपायांस्त्वं समाचक्ष्व सामपूर्वान्महाद्युते !

लक्षणं च तथा तेषां प्रयोगं च सुरोत्तम ! ॥३६८॥

मत्स्य उवाच -

साम मेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजेश्वर !

उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च पार्थिव ! ॥३६९॥

प्रबोगाः कथिताः स्म तन्मे निगदतः शृणु ।
 द्विविधं कथितं साम तथ्यं चातथ्यमेव च ॥३७०॥
 तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते ।
 तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ! ॥३७१॥
 महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ।
 सामसाध्या न चातथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ॥३७२॥
 तथ्यं साम च कर्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् ।
 तथा तदुपचाराणां कृतानां चैव वर्णनम् ॥३७३॥
 अन्यैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् ।
 एवं साम्ना च कर्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥३७४॥
 साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः ।
 तथान्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ॥३७५॥
 अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम् ।
 असाधवो विजानन्ति तस्मात्तत्तेषु कर्जयेत् ॥३७६॥
 ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रणीता

धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः ।

ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा

मानोज्ञता ये सततं च राजन् ! ॥३७७॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे सामबोधो नाम द्वाविंशत्यधिक-

द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

परस्परं तु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ।
 तेषां मेदं प्रयुञ्जीत मेदसाध्या हि ते मताः ॥३७८॥
 ये तु येनैव दोषेण परस्माज्जापि बिभ्यति ।
 ते तु तद्दोषपातेन मेदनीया मृशं ततः ॥३७९॥
 आत्मीयां दर्शयेदाशां परस्माद्दर्शयेद्भयम् ।
 एवं हि मेदयेद्भिन्नान्यथावद्वशमानयेत् ॥३८०॥

संहता हि विना मेदं शक्रेणापि सुदुःसहाः ।
 मेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥३८१॥
 स्वमुखेनाश्रयेद्भेदं मेदं परमुखेन च ।
 परीक्ष्य साधु मन्येत मेदं परमुखाच्छ्रुतम् ॥३८२॥
 सद्यः स्वकार्यमुद्दिश्य कुशलैर्ये हि मेदिताः ।
 मेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राज्ञार्थवादिभिः ॥३८३॥
 अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्वातां महीक्षिताम् ।
 अन्तःकोपो महांस्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥३८४॥
 सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो महीभृतः ।
 महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्नृप ! ॥३८५॥
 अमात्यमन्त्रिणां चैव राजपुत्रे तथैव च ।
 अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दाक्ष्यः पृथिवीक्षिताम् ॥३८६॥
 बाह्यकोपे समुत्पन्ने सुमहत्त्यपि पार्थिवः ।
 सुद्वान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव जयी भवेत् ॥३८७॥
 अपि शक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।
 सोऽन्तःकोपः प्रयत्नेन तस्माद्ब्रह्मो महीभृता ॥३८८॥
 परतः कोपमुत्पाद्य मेदेन विजिगीषुणा ।
 ज्ञातीनां मेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥३८९॥
 रक्ष्यश्चैव प्रयत्नेन ज्ञातिमेदस्तथाऽऽत्मनः ।
 ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितापिताः ॥३९०॥
 तथापि तेषां कर्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ।
 मह्यं दानमानाभ्यां मेदस्तेभ्यो भयङ्करः ॥३९१॥
 न ज्ञातिमनुगृह्णन्ति न ज्ञातिं विश्वसन्ति च ।
 ज्ञातिभिर्मेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥३९२॥
 भिन्ना हि शक्या रिपवः प्रभूताः
 स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाजौ ।
 सुसंहतानां हि तदस्तु मेदः
 कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्धिः ॥३९३॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे मेदप्रशंसा नाम त्रयोविंशत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् ।
 सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥३६४॥
 न सोऽस्ति राजन् ! दानेन वशगो यो न जायते ।
 दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा नृणाम् ॥३६५॥
 दानमेवोपजीवन्ति प्रजाः सर्वा नृपोत्तम !
 प्रियो हि दानर्वाङ्गोके सर्वस्यैवोपजायते ॥३६६॥
 दानवानचिरेर्षौव तश्चा राजा परास्त्रयेत् ।
 दानवानेव शक्नोति संहतान्मेदितुं परान् ॥३६७॥
 यद्यप्यलुब्धगाम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
 न गृह्णन्ति तथाप्येते जायन्ते पक्षपातिनः ॥३६८॥
 अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्वन्यान्यथा वशे ।
 उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥३६९॥
 दानं श्रेयस्करं पुंसां दानं श्रेष्ठतमं परम् ।
 दानवानेव लोकेषु पुत्रत्वे ध्रियते सदा ॥४००॥
 न केवलं दानपरा जयन्ति भूलोकमेकं पुरुषप्रवीराः ।
 जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं सुदुर्जयं यो विबुधाधिवासः ॥४०१॥
 इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मदानप्रशंसा नाम चतुर्विंशत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

न शक्या ये वशे कर्तुमुपायत्रितयेन तु ।
 दण्डेन तान्वशीकुर्याद्दण्डो हि वशकृन्न्ृणाम् ॥४०२॥
 सम्यक्प्रणयनं तस्य तथा कार्यं महीक्षिता ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥४०३॥
 तस्य सम्बक् प्रणयनं यथा कार्यं महीक्षिता ।
 वानप्रस्थांश्च धर्मज्ञानिर्ममानिष्परिग्रहान् ॥४०४॥

स्वदेशे परदेशे वा धर्मशास्त्रविशारदान् ।
 समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥४०५॥
 आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाऽथ गुरुर्महान् ।
 नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मेण तिष्ठति ॥४०६॥
 अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 इह राज्यात्परिभ्रष्टो नरकं च प्रपद्यते ॥४०७॥
 तस्माद्वाङ्मा विनीतेन धर्मशास्त्रानुसारतः ।
 दण्डप्रणयनं कार्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥४०८॥
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चैत्साधु पश्यति ॥४०९॥
 बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविधवा यतः ।
 मात्स्थन्यायेन भक्षयेन् यदि दण्डं न पातयेत् ॥४१०॥
 देवदैतृधोरगगणाः सर्वे भूतपतस्त्रिणाः ।
 उत्क्रामयेयुर्मर्यादां यदि दण्डं न पातयेत् ॥४११॥
 एष ब्रह्माभिशापेषु सर्वप्रहरणेषु च ।
 सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥४१२॥
 पूज्यन्ते दण्डिनो देवैर्न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
 न ब्रह्माणां विधातारं न पूषार्थमणावपि ॥४१३॥
 यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ।
 रुद्रमग्निं च शक्रं च सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥४१४॥
 विष्णुं देवगणांश्चान्यानन्दण्डिनः पूजयन्ति च ।
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ॥४१५॥
 दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
 राजदण्डभयादेव पापाः पापं न कुर्वते ॥४१६॥
 यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि ।
 एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥४१७॥
 अन्ये तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डं न पातयेत् ।
 यस्माद्दण्डो दमयति दुर्मदान् दण्डयत्यपि ॥४१८॥
 दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥४१९॥

दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समेतै-

भार्गो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।

दत्तं कुमारे ध्वजिनीपतित्वं

वरं शिशूनां च भयाद् बलस्थम् ॥४२०॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजधर्मे दण्डप्रशंसा नाम पञ्चविंशत्यधिकद्विशत-
तमोऽध्यायः ।

अथ षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः

मत्स्य उवाच—

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयम्भुवा ।

देवभागानुपादाय सर्वभूतादिगुप्तये ॥४२१॥

तेजसा यदमुं कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम् ।

ततो भवति लोकेषु राजा भास्करवत्प्रभुः ॥४२२॥

यदाऽस्य दर्शने लोकः प्रसादमुपगच्छति ।

नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमाः ॥४२३॥

यथा यमः प्रियद्वेष्ये प्राप्ते काले प्रयच्छति ।

तथा राज्ञा विधातव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥४२४॥

वरुणेन यथा पार्श्वेर्द्ध एव प्रदृश्यते ।

तथा पापान्निगृहीयाद् व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥४२५॥

परिपूर्णा यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृष्यति मानवः ।

तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चन्द्रप्रतिमो नृपः ॥४२६॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।

दुष्टसामन्तहिंसेषु राजाऽऽग्नेयव्रते स्थितः ॥४२७॥

यथा सर्वाणि भूतानि घरा धारयते स्वयम् ।

तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥४२८॥

इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोव्रतं नृपश्चरेत् ॥४२९॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति ।

तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं काममिन्द्रव्रतं स्पृष्टम् ॥४३०॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥४३१॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥४३२॥

इति श्रीमत्स्ये महापुराणे राजधर्मे लोकपालसाम्बनिर्देशो नाम षड्विंश-
त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः

मनुस्वाच—

इदानीं सर्वधर्मज्ञ ! सर्वशास्त्रविशारद !

यत्नाकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥४३३॥

मत्स्व उवाच—

वदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।

पार्थिवाग्राह्यमभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥४३४॥

योधान् मत्वा प्रभूतांश्च प्रभूतं च बलं मम ।

मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥४३५॥

अशुद्धपार्थिवानृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ।

पार्थिवाग्राह्यमधिकं सैन्यं मूले निक्षिप्य च व्रजेत् ॥४३६॥

वैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा यात्रां यायानराधिपः ।

वैत्र्यां परयेच्च नैदाघं हन्ति पुष्टिं च शारदीम् ॥४३७॥

एतदेव विपर्यस्तं मार्गशीर्ष्यां नराधिपः ।

शत्रोर्वा व्यसने यायात्काल एव सुदुर्लभः ॥४३८॥

दिव्यान्तरिक्षचित्तिजैरुत्पातैः पीडितं परम् ।

षट्क्षपाण्डासन्तप्तं पीडितं च तथा ग्रहैः ॥४३९॥

ज्वलन्ती च तथैवोल्का दिशं वा च प्रपद्यते ।

भूकम्पोल्कादि संघाति यां च केतुः प्रसूयते ॥४४०॥

निर्घातश्च पतेद्यत्र तां यायाद्वसुधाधिपः ।

स्वयन्त्यस्यसोपेतं तथा दुर्मित्रपीडितम् ॥४४१॥

सम्भूतान्तरकोपं च क्षिप्रं यायादरिं नृपः ।

यूकामाक्षीकषट्कुलं बहुपङ्क्तं तथाऽऽविलम् ॥४४२॥

नास्तिकं भिन्नमर्यादं तथाऽप्रकृतवादिनम् ।
 अपेतप्रकृतिं चैव निस्सारं च तथा जयेत् ॥४४३॥
 विद्विष्टनायकं सैन्यं तथा भिन्नं परस्परम् ।
 व्यसनासक्तनृपतिं बलं राजाऽभियोजयेत् ॥४४४॥
 सैनिकानां न शस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
 दुःस्वप्नानि च पश्यन्ति बलं तदभियोजयेत् ॥४४५॥
 उत्साहबलसम्पन्नः स्वानुरक्तबलस्तथा ।
 तुष्टपुष्टबलो राजा परानभिमुखो व्रजेत् ॥४४६॥
 शरीरस्फुरणो धन्ये तथा दुःस्वप्ननाशने ।
 निमित्तं शत्रुने धन्ये जाते शत्रुपुरं व्रजेत् ॥४४७॥
 ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनुगुणेषु च ।
 प्रश्नकाले शुभे जाते परान्यायान्नराधिपः ॥४४८॥
 एवं तु दैवसम्पन्नस्तथा पौरुषसंयुतः ।
 देशकालोपपन्नां तु यात्रां कुर्यान्नराधिपः ॥४४९॥
 स्थले नक्रस्तु नागस्य तस्यापि सज्जले वशे ।
 उलूकस्य निशि ध्वाङ्क्तः स च तस्य दिवा वशे ॥४५०॥
 एवं देशं च कालं च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ।
 पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ॥४५१॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ।
 खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ॥४५२॥
 चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरद्यम् ।
 सेना पदातिबहुला यस्य स्यात्पृथिवीपतेः ॥४५३॥
 अभियोज्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषममाश्रितः ।
 गम्ये वृक्षावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ॥४५४॥
 किञ्चित्पङ्क्ते तथा यायाद् बहुनागो नराधिपः ।
 रथाश्वबहुलो यायाच्छत्रुं समपथस्थितम् ॥४५५॥
 तमाश्रयन्तो बहुलास्तांस्तु राजा प्रपूजयेत् ।
 खरोष्ट्रबहुलो राजा शत्रुर्वन्धेन संस्थितः ॥४५६॥
 बन्धनस्थोऽभियोज्योऽरिस्तथा प्रावृषि भूभुजा ।
 हिमपातकुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ॥४५७॥

यवसेन्धनसंयुक्तः कालः पार्थिव ! हैमनः ।
 शरद्वसन्तौ धर्मज्ञ ! कालौ साधारणौ स्मृतौ ॥४५८॥
 विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
 दैवं त्रिकालं च तथैव बुद्ध्वा ।

यायात्परं कालविदां मतेन
 सञ्चिन्त्य सार्धं द्विजमन्त्रविद्विः ॥४५९॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे यात्रानिमित्तकालयोज्यचिन्ता नाम चत्वारिंश-
 दधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अग्निपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम्

अथाष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजाभिषेककथनम् ।

अग्निरुवाच—

पुष्करेण च रामाय राजधर्मं हि पृच्छते ।
 यथादौ कथितं तद्वद्वसिष्ठ ! कथयामि ते ॥ १ ॥

पुष्कर उवाच—

राजधर्मं प्रवक्ष्यामि सर्वस्माद् राजधर्मतः ।
 राजा भवेच्छत्रुहन्ता प्रजापालः सुदण्डवान् ॥ २ ॥
 पालयिष्यति वः सर्वान् धर्मस्थान् व्रतमाचरेत् ।
 संवत्सरं स वृणुयात् पुरोहितमथ द्विजम् ॥ ३ ॥
 मन्त्रिणाश्चाखिलात्मज्ञानमहिर्षी धर्मलक्षणात् ।
 संवत्सरं नृपः काले ससम्भारोऽभिषेचनम् ॥ ४ ॥
 कुर्यान्मृते नृपे नात्र कालस्व नियमः स्मृतः ।
 तिलैः सिद्धार्थकैः स्नानं सांवत्सरपुरोहितौ ॥ ५ ॥
 घोषयित्वा जयं राज्ञो राजा भद्रासने स्थितः ।
 अभयं घोषयेद् दुर्गान्मोचयेद्वाज्यपालके ॥ ६ ॥
 पुरोधसाऽभिषेकात् प्राक् कार्ष्णिनी शान्तिरेव च ।
 षण्वास्याभिषेकाद्दे वेद्यमौ जुहुयान्मनून् ॥ ७ ॥

वैष्णवानैन्द्रमन्त्रांस्तु सावित्रान्वैश्वदैवतान् ।
 सौम्यान् स्वस्त्ययनं शर्म आयुष्याभयदान्मनून् ॥ ८ ॥
 अपराजिताश्च कलसं वह्नेर्दक्षिणपार्श्वगम् ।
 सम्पातवन्तं हैमश्च पूजयेद्गन्धपुष्पकैः ॥ ९ ॥
 प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तजाम्बूनदप्रभः ।
 रथौघमेघनिर्घोषो विधूमश्च हुताशनः ॥ १० ॥
 अनुलोमः सुगन्धश्च स्वस्तिकाकारसन्निभः ।
 प्रसन्नाचिर्महाज्वालः स्फुलिङ्गरहितो हितः ॥ ११ ॥
 न व्रजेयुश्च मध्येन मार्जारमृगपक्षिणः ।
 पर्वताग्रमृदा तावन्मूर्द्धानं शोधयेन्नृपः ॥ १२ ॥
 कल्मीकामृदा कर्णौ वदनं केशवालयात् ।
 इन्द्रालयमृदा ग्रीवा हृदयन्तु नृपाजिरात् ॥ १३ ॥
 करिदन्तोद्धृतमृदा दक्षिणान्तु तथा भुजम् ।
 वृषशृङ्गोद्धृतमृदा वामश्चैव तथा भुजम् ॥ १४ ॥
 सरोमृदा तथा पृष्ठमुदरं सङ्गमान्मृदा ।
 नदीतटद्वयमृदा पार्श्वे संशोधयेत्तथा ॥ १५ ॥
 वेश्याद्वारमृदा राज्ञः कटिशौचं विधीयते ।
 बह्वस्थानात्तथैवोरु गोस्थानाज्जानुनी तथा ॥ १६ ॥
 अश्वस्थानात्तथा जङ्घे रथचक्रमृदाङ्घ्रिके ।
 मूर्धानं पञ्चगव्येन भद्रासनगतं नृपम् ॥ १७ ॥
 अभिषिञ्चेदमात्यानां चतुष्टयमथो घटैः ।
 पूर्वतो हेमकुम्भेन घृतपूर्णोन् प्राङ्मयाः ॥ १८ ॥
 रूप्यकुम्भेन याम्ये च क्षीरपूर्णोन् चत्रियः ।
 दध्ना च ताम्रकुम्भेन वैश्यः पश्चिमगेन च ॥ १९ ॥
 मृगमयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ।
 ततोऽभिषेकं नृपतेर्बह्वृचप्रवरो द्विजः ॥ २० ॥
 कुर्वीत मधुना विप्रश्छन्दोगश्च कुशोदकैः ।
 सम्पातवन्तं कलशं तथा गत्वा पुरोहितः ॥ २१ ॥
 विधाय वह्निरचान्तु सदस्येषु यथाविधि ।
 राजभिषाभिषेके च ये मन्त्राः परिकीर्तिताः ॥ २२ ॥

तैस्तु दद्यान्महाभाग ! ब्राह्मणानां स्वनैस्तथा ।
 ततो पुरोहितो गच्छेद्वेदिमूलन्तदेव तु ॥२३॥
 शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्षोनाभिषेचयेत् ।
 या ओषधीत्योषधीभीरथेत्युक्त्वेति गन्धकैः ॥२४॥
 पुष्पैः पुष्पवतीत्येव ब्राह्मणेति च बीजकैः ।
 रत्नैराशुः शिशानश्च ये देवाश्च कुशोदकैः ॥२५॥
 यजुर्वेद्यथर्ववेदी गन्धद्वारेति संस्पृशेत् ।
 शिरः कण्ठं रोचनया सर्वतीर्थोदकैर्द्विजाः ॥२६॥
 गीतवाद्यादिनिर्वोषैश्चाभिरव्यजनादिभिः ।
 सर्वौषधिमयं कुम्भं धारयेयुर्नृपामतः ॥२७॥
 तं पश्येदर्पणं राजा धृतं वै मङ्गलादिकम् ।
 अभ्यर्च्य विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रादींश्च ग्रहेश्वरान् ॥२८॥
 व्याघ्रचर्मोत्तरां शय्यामुपविष्टः पुरोहितः ।
 मधुपर्कादिकं दत्त्वा पट्टबन्धं प्रकारयेत् ॥२९॥
 राज्ञो मुकुटबन्धश्च पञ्चचर्मासनं ददेत् ।
 ध्रुवाद्यैरिति च विशेषं वृषजं वृषदंशजम् ॥३०॥
 द्वीपिजं सिंहजं व्याघ्रजातश्चर्म तदासने ।
 अमात्यसचिवादींश्च प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥३१॥
 गोजाविगृह्णद्वानाद्यैः सांवत्सरपुरोहितौ ।
 पूजयित्वा द्विजान् प्रार्च्य ह्यन्यभूगोत्रमुख्यकैः ॥३२॥
 बर्हिं प्रदक्षिणीकृत्य गुरुं नत्वाथ पृष्ठतः ।
 वृषमालाम्य गां वत्सां पूजयित्वाथ मन्त्रितम् ॥३३॥
 अश्वमारुह्य नागश्च पूजयेत्तं समारुहेत् ।
 परिभ्रमेद्वाजमार्गे बलयुक्तः प्रदक्षिणाम् ॥३४॥
 पुरं विशेष दानाद्यैः प्रार्च्य सर्वान् विसर्जयेत् ॥३५॥

इत्यागनेये महापुराणे राजाभिषेको नाम अष्टादशाधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

अथैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सहायसम्पत्तिः ।

पुष्कर उवाच—

सोऽभिषिक्तः सहामात्यो जयेच्छत्रून्पोत्तमः ।
 राज्ञः सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वा ॥३६॥
 कुलीनो नीतिशास्त्रज्ञः प्रतीहारश्च नीतिवित् ।
 दूतश्च प्रियवादी स्यादक्षीणोऽतिबलान्वितः ॥३७॥
 तम्बूलधारी ना स्त्री वा भक्तः क्रेशसहप्रियः ।
 सान्धिविग्रहिकः कार्यः षाङ्गस्यादिविशारदः ॥३८॥
 रुक्मधारी रत्नकः स्यात्सारथिः स्याद्बलादिवित् ।
 सूदाय्यक्षो हितो विज्ञो महानसगतो हि सः ॥३९॥
 सभासदस्तु धर्मज्ञा लेखकोऽक्षरविद्वितः ।
 आह्वानकालविज्ञाः स्युर्हिता दौवारिका जनाः ॥४०॥
 रत्नादिज्ञो धनाध्यक्षः अनुद्वारे हितो नरः ।
 स्यादायुर्वेदविद् वैद्यो गजाध्यक्षोऽथ हस्तिवित् ॥४१॥
 जितभ्रमो गजारोहो हयाध्यक्षो हयादिवित् ।
 दुर्गाध्यक्षो हितो धीमान् स्थपतिर्वास्तुवेदवित् ॥४२॥
 बन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते भ्रमुक्ते मुक्तधारिते ।
 अस्त्राचार्यो नियुद्धे च कुशलो नृपतेर्हितः ॥४३॥
 वृद्धश्चान्तःपुराध्यक्षः पञ्चाशद्वार्षिकाः स्त्रियः ।
 सप्तत्यब्दास्तु पुरुषाश्चरेयुः सर्वकर्मसु ॥४४॥
 जाम्बत्स्वादायुधागारे ज्ञात्वा वृत्तिर्विधीयते ।
 उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कर्माणि पार्थिवः ॥४५॥
 उत्तमाधममध्यानि पुरुषाणि नियोजयेत् ।
 जयेच्छुः पृथिवीं राजा सहायानानयेद्वितान् ॥४६॥
 धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् सङ्ग्रामकर्मसु ।
 निपुणान् सर्वकृत्येषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ॥४७॥
 स्त्रीषु षष्ट्यस्त्रियुक्तीन् तीक्ष्णान् दारुणकर्मसु ।
 यो यत्र विदितो राजा शुचित्वेन तु तं नरम् ॥४८॥

धर्मे चार्थे च कामे च नियुञ्जीताधमेऽधमान् ।
 राजा यथार्हं कुर्याच्च उपधाभिः परीक्षितान् ॥४६॥
 समन्त्री च यथान्यायात् कुर्याद्धस्तिवनेचरान् ।
 तत्पदान्वेषणो यत्तानध्यक्षांस्तत्र कारयेत् ॥४७॥
 यस्मिन्कर्मणि कौशल्यं यस्य तस्मिन् नियोजयेत् ।
 पितृपैतामहान्भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥४८॥
 विना दयादकृत्येषु तत्र ते हि समागताः ।
 परराजगृहात् प्राप्तान् जनान् संश्रयकाम्यया ॥४९॥
 दुष्टानप्यथ वाऽदुष्टान् संश्रयेत् प्रयत्नतः ।
 दुष्टं ज्ञात्वा विश्वसेनं तद्वृत्तिं वर्तयेद्दशे ॥५०॥
 देशान्तरागतान् पार्श्वे चारैर्ज्ञात्वा हि पूजयेत् ।
 शत्रवोऽग्निर्विषं सर्पो निस्त्रिशमपि चैकतः ॥५१॥
 भृत्या वसिष्ठ ! विज्ञेया कुभृत्याश्च तथैकतः ।
 चारचक्षुर्भवेद्राजः नियुञ्जीत सदा चरान् ॥५२॥
 जनस्याविहितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ।
 वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ॥५३॥
 तथा प्रव्रजिताकारान् बलाबलविवेकिनः ।
 नैकस्य राजा श्रद्धयाच्छ्रद्धयाद् बहुवाक्यतः ॥५४॥
 रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणगुणान् ।
 शुभानामशुभानाञ्च ज्ञानं कुर्याद्विधाय च ॥५५॥
 अनुरागकरं कर्म चरेज्ज्ज्ञाद्विरागजम् ।
 जनानुरागया लक्ष्म्या राजा स्याज्जनरञ्जनात् ॥५६॥
 इत्याग्नेये महापुराणे सहायसम्पत्तिर्नामैकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ विंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

मूढः कुर्यात्तु राजाज्ञां शिष्यवत्सञ्चिद्यः पतेः ।
 न क्षिपेद्वचनं राज्ञः अनुकूलं प्रियं वदेत् ॥६०॥
 रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्विदितं भवेत् ।
 न नियुक्तो हरेद्विदितं नोपेक्षेत्तस्य मानकम् ॥६१॥

राज्ञश्च न तथाकार्यं वेशभाषाविचेष्टितम् ।
 अन्तःपुरचराध्यक्षो वैरभूतैर्निराकृतैः ॥६२॥
 संसर्गं न व्रजेद् भृत्यो राज्ञो गुह्यञ्च गोपयेत् ।
 प्रदर्श्य कौशलं किञ्चिद्वाजानन्तु विशेषयेत् ॥६३॥
 राज्ञा यच्छ्रावितं गुह्यं न तल्लोके प्रकाशयेत् ।
 आज्ञाप्यमाने वान्यस्मिन् किङ्करोमीति वा वदेत् ॥६४॥
 वस्त्रं रत्नमलङ्कारं राज्ञा दत्तं च धारयेत् ।
 नानिर्दिष्टो द्वारि विशेषायोग्ये भुवि राजदृक् ॥६५॥
 जृम्भामिष्टीवनं कासं कोपं पर्यन्तिकाश्रयम् ।
 भृकुटीं वातमुद्गारं तत्समीपे विसर्जयेत् ॥६६॥
 स्वगुणालम्बापने युक्त्या परानेव प्रयोजयेत् ।
 शाठ्यं लौल्यं सपैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा ॥६७॥
 चापल्यञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ।
 श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ॥६८॥
 राजसेवां ततः कुर्याद् भूतये भूतिवर्द्धनः ।
 नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवत्सलमन्त्रिणः ॥६९॥
 सचिवैर्नास्य विश्वासो राजचित्तप्रियश्चरेत् ।
 त्यजेद्विरक्तं रक्ताक्षु वृत्तिमीहेत राजवित् ॥७०॥
 अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात् कामं कुर्यात्तथापि ।
 प्रसन्नो वाक्यसङ्ग्राही रहस्ये नच शङ्कते ॥७१॥
 कुशलादिपरिग्रहं सम्प्रयच्छति चासनम् ।
 तत्कथाश्रवणाद् धृष्टः अप्रियास्यपि नन्दते ॥७२॥
 अल्पं दत्तं प्रगृह्णाति स्मरेत् कथान्तरेष्वपि ।
 इति रक्तस्य कर्त्तव्यं सेवामन्यस्य वर्जयेत् ॥७३॥

इत्याग्नेये महापुराणे अनुजीविवृत्तं नाम विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दुर्गसम्पत्तिः ।

पुष्कर उवाच —

दुर्गसम्पत्तिमाख्यास्ये दुर्गदेशे वसेन्नृपः ।
 वैश्यशूद्रजनप्रायो ह्यनाहार्यस्तथाऽपरैः ॥७४॥
 किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तो बहुकर्मकरस्तथा ।
 अदेवमातृको भक्तजलो देशः प्रशस्यते ॥७५॥
 परैरपीडितः पुष्पफलधान्यसमन्वितः ।
 अगम्यः परचक्रायां व्यालतस्करवर्जितः ॥७६॥
 षण्णामेकतमं दुर्गं तत्र कृत्वा वसेद् बली ।
 धनुर्दुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥७७॥
 वार्ध्वाश्चैवाम्बुदुर्गञ्च गिरिदुर्गञ्च भार्गव !
 सर्वोत्तमं शैलदुर्गममेवं चान्यमेदनम् ॥७८॥
 पुरन्तत्र च हृष्टाद्यदेवतायतनादिकम् ।
 अनुयन्त्रायुधोपेतं सोदकं दुर्गमुत्तमम् ॥७९॥
 राजरत्नां प्रवक्ष्यामि रक्ष्यो भूपो विषादितः ।
 पञ्चाङ्गस्तु शिरीषः स्थान्मूत्रपिष्टो विषार्दनः ॥८०॥
 शतावरी द्विभरुहा विषघ्नी तण्डुलीयकम् ।
 कोषातकी च कल्हारी ब्राह्मी चित्रपटोलिका ॥८१॥
 मण्डूकपर्णी वाराही घात्र्यानन्दकमेव च ।
 चन्मादिनी सोमराजी विषघ्नं रत्नमेव च ॥८२॥
 वास्तुलक्षणासंयुक्ते वसन्दुर्गे सुरान्यजेत् ।
 प्रजाश्च पालयेद् दुष्टाञ्चयेद् दानानि दापयेत् ॥८३॥
 देवद्व्यादिहरणात्कल्पन्तु नरकं वसेत् ।
 देवालयानि कुर्वीत देवपूजारतो नृपः ॥८४॥
 सुरालयाः पालनीयाः स्थापनीयाश्च देवताः ।
 मृशमयादारुजं पुण्यं दारुजादिष्टकामयम् ॥८५॥
 ऐष्टकाञ्चैलजं पुण्यं शैलजात् स्वर्णरत्नजम् ।
 क्रीडन् सुरगृहं कुर्वन् भुक्तिमुक्तिमवाप्नुयात् ॥८६॥

चित्रकृद् गीतवाद्यादिप्रेक्षणीयादिदानकृत् ।
 तैलाज्यमधुदुग्धाद्यैः स्नाप्य देवं दिवं व्रजेत् ॥८७॥
 पूजयेत् पालयेद्विप्रान् द्विजस्वं न हरेन्नृपः ।
 सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्येकमङ्गुलम् ॥८८॥
 हरन्नरकमाप्नोति यावदाभूतघंसवम् ।
 दुराचारज्ञ द्विषेच्च सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥८९॥
 नैवास्ति ब्राह्मणवधात् पापं गुरुतरं क्वचित् ।
 अदैवं दैवतं कुर्युः कुर्युर्देवमदैवतम् ॥९०॥
 ब्राह्मणा हि महाभागास्तान्नमस्येत्सदैव तु ।
 ब्राह्मणी रुदती हन्ति कुलं राज्यं प्रजास्तथा ॥९१॥
 साध्वीस्त्रीणां पालनञ्च राजा कुर्याच्च धार्मिकः ।
 स्त्रिया प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्यैकदक्षया ॥९२॥
 सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुत्तमस्तया ।
 यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां शुभ्रूषेत्तं पतिं सदा ॥९३॥
 मृते भर्तेरि स्वर्यायाद् ब्रह्मचर्ये स्थिताङ्गना ।
 परवेशमरुचिर्न स्यान्न स्यात्कलहशालिनी ॥९४॥
 मरुदनं वर्जयेन्नारी तथा प्रोषितभर्तृका ।
 देवताराधनपरा तिष्ठेद्भर्तृहिते रता ॥९५॥
 धारकेन्द्रमङ्गलार्थाय किञ्चिदाभरणान्तथा ।
 भर्त्रास्मि वा विशेषारी सापि स्वर्गमवाप्नुयात् ॥९६॥
 श्रियः सम्पूजनं कार्यं गृहसम्माजनादिकम् ।
 द्वादश्यां कार्तिके विष्णुं गां सवत्सां ददेत्तथा ॥९७॥
 सावित्र्या रक्षितो भर्ता सत्याचारव्रतेन च ।
 सप्तम्यां मार्गशीर्षे तु सितेऽभ्यर्च्य दिवाकरम् ॥९८॥
 पुत्रानाप्नोति च स्त्रीह नात्र कार्या विचारणा ॥९९॥
 इत्यामेये महापुराणे राजधर्मो नामैकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजधर्माः ।

पुष्कर उवाच—

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामाधिपं नृपम् ।
 शतग्रामाधिपश्चान्यं तथैव विषयेश्वरम् ॥१००॥
 तेषां भोगविभागश्च भवेत्कर्मानुरूपतः ।
 नित्यमेव तथा कार्यं तेषाञ्चारैः परीक्षणम् ॥१०१॥
 ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामेशः प्रशमं नयेत् ।
 अशक्तो दशपालस्य स तु गत्वा निवेदयेत् ॥१०२॥
 श्रुत्वापि दशपालोऽपि तत्र युक्तिमुपाचरेत् ।
 वित्ताद्याप्रोति राजा वै विषयात् सुगृहितात् ॥१०३॥
 धनवान्धर्ममाप्नोति धनवान् काममश्नुते ।
 उच्छिद्यन्ते विना ह्यर्थः क्रिया प्रीप्ते सरिद्यथा ॥१०४॥
 विशेषो नास्ति लोकेषु पतितस्याधनस्य च ।
 पतिताञ्च तु गृह्णन्ति दरिद्रो न प्रयच्छति ॥१०५॥
 धनहीनस्य भार्यापि नैका स्यादुपवर्त्तिनी ।
 राष्ट्रपीडाकरो राजा नरके वसन्ते चिरम् ॥१०६॥
 नित्यं राज्ञा तथा भाव्यं गर्भिणी सहस्रमिणी ।
 यथा स्वं सुखमुत्सृज्य गमस्य सुखमावहेत् ॥१०७॥
 किं यज्ञैस्तपसा तस्य प्रजा यस्य न रक्षिताः ।
 सुरक्षिताः प्रजा यस्य स्वर्गस्तस्य गृहोपमः ॥१०८॥
 अरक्षिताः प्रजा यस्य नरकं तस्य मन्दिरम् ।
 राजा षड्भागमादत्ते मुकृताद्दुष्कृतादपि ॥१०९॥
 धर्मार्गमो रक्षणाच्च पापमाप्नोत्यरक्षणात् ।
 सुभगा विटभीतेव राजवज्रभक्तस्करैः ॥११०॥
 भक्ष्यमाणाः प्रजा रक्षयाः कायस्थैश्च विशेषतः ।
 रक्षिता तद्वयेभ्यस्तु राज्ञो भवति सा प्रजा ॥१११॥
 अरक्षिता सा भवति तेषामेवेह भोजनम् ।
 दुष्टसम्मर्दनं कुर्याच्छास्त्राक्तं करमाददेत् ॥११२॥

कोषे ऽवेशयेदर्द्धं नित्यञ्चार्द्धं द्विजे ददेत् ।
 निर्धि द्विजोत्तमः प्राप्य गृहीयात्सकलं तथा ॥११३॥
 चतुर्थमष्टमं भागं तथा षोडशमं द्विजः ।
 वर्याक्रमेण दद्याच्च निर्धि पात्रे तु धर्मतः ॥११४॥
 अनृतन्तु वदन् दण्ड्यः सुवित्तस्यांशमष्टमम् ।
 प्रणष्टस्वामिकमृक्त्वं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥११५॥
 अर्वाक् त्र्यब्दाद्वरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ।
 ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽर्ययुक्तो यथाविधि ॥११६॥
 सम्पाद्य रूपसङ्ख्यादीन् स्वामी तद् द्रव्यमर्हति ।
 बालदायादिकमृक्त्वं तावद्वाजानुपालयेत् ॥११७॥
 यावत्स्यात्स समावृत्तो यावद्वातीतशैशवः ।
 बालपुत्रासु चैवं स्याद्रक्ष्यां निष्कुलासु च ॥११८॥
 पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ।
 जीवन्तीनां तु तासां ये संहरेयुः स्वबान्धवाः ॥११९॥
 तान्छिष्याचौरदण्डेन धर्मिकः पृथिवीपतिः ।
 सामान्यतो हृतश्चौरैस्तद्वै दद्यात् स्वयं नृपः ॥१२०॥
 चौररक्षाधिकारिभ्यो राजापि हृतमाप्रयात् ।
 अहते यो हृतं ब्रूयान्निस्सार्यो दण्ड्य एव सः ॥१२१॥
 न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यद् गृहगैर्हृतम् ।
 स्वराष्ट्रपण्यादादद्याद्वाजा विशतिमं द्विज ! ॥१२२॥
 शुल्कांशं परदेशाच्च क्षुब्धव्ययप्रकाशकम् ।
 ज्ञात्वा सङ्कल्पयेच्छुल्कं लाभं वणिग्यथाप्नुयात् ॥१२३॥
 विशांशं लाभमादद्याद्दण्डनीयस्ततोऽन्यथा ।
 स्त्रीणां प्रव्रजितानाञ्च तरशुल्कं विवर्जयेत् ॥१२४॥
 तरेषु दासदोषेण नष्टं दासांस्तु दापयेत् ।
 शूकधान्येषु षड्भागं शिम्बिधान्ये तथाष्टमम् ॥१२५॥
 राजा वन्यार्थमादद्याद्देशकालानुरूपकम् ।
 पञ्च षड्भागमादद्यात् राजा पशुहिरण्ययोः ॥१२६॥
 गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ।
 पत्रशाकनृत्यानाञ्च वंशवैणवचर्मणाम् ॥१२७॥

वैदलानाञ्च भाण्डानां सर्वस्यासममयस्य च ।
 षड्भागमेव चादद्यान्मधुमांसस्य सर्पिषः ॥१२८॥
 म्रियन्नपि न चादद्याद् ब्राह्मणेभ्यस्तथा करम् ।
 यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥१२९॥
 तस्य सीदति तद्वाष्ट्रं व्याधिदुर्मितस्करैः ।
 अतं वृत्तं तु विज्ञाय वृत्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ॥१३०॥
 रक्षेच्च सर्वतस्त्वेनं पिता पुत्रमिवौरसम् ।
 संरक्ष्यमाणो राज्ञा यः कुरुते धर्ममन्वहम् ॥१३१॥
 तेनायुर्वधते राज्ञो द्विविधं राष्ट्रमेव च ।
 कर्म कुर्युर्नरेन्द्रस्य मासेनैकञ्च शिल्पिनः ॥१३२॥
 भुक्तमात्रेण ये चान्ये स्वशरीरोपजीविनः ॥१३३॥
 इत्याग्नेये महापुराणे राजधर्मो नाम द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजधर्माः ।

पुष्कर उवाच—

वक्ष्येऽन्तःपुरचिन्तां च धर्माद्याः पुरुषार्थकाः ।
 अन्योऽन्यरक्षया तेषां सेवा कार्या स्त्रिया नृपैः ॥१३४॥
 धर्ममूलोऽर्थविटपस्तथा कर्मफलो महान् ।
 त्रिकर्मापादपस्तत्र रक्षया फलभाग् भवेत् ॥१३५॥
 कामाधीनाः स्त्रियो राम ! तदर्थं रत्नसङ्ग्रहः ।
 सेव्यास्ता नातिसेव्याश्च भूभुजा विषयैषिणा ॥१३६॥
 आहारो मैथुनं निद्रा सेव्या नाति द्वि रग् भवेत् ।
 मञ्चाधिकारे कर्तव्याः स्त्रियः सेव्याः स्वरागिकाः ॥१३७॥
 दुष्टान्वाचरते या तु नाभिनन्दति तत्कथाम् ।
 ऐक्यं द्विषद्भिर्व्रजति गर्वं वहति चोद्धता ॥१३८॥
 चुम्बिता माष्टि वदनं दत्तञ्च बहु मन्यते ।
 स्वपित्यादौ प्रसुप्तापि तथा पञ्चाद्विबुध्यते ॥१३९॥

स्पृष्टा धुनोति गात्राणि गात्रं च विरूपाक्षि या ।
 ईषच्छृणोति वाक्यानि प्रियाण्यपि पराङ्मुखी ॥१४०॥
 न पश्यत्यप्रदत्तन्तु जघनञ्च निगूहति ।
 दृष्टे विवर्णावदना मित्रेष्वथ पराङ्मुखी ॥१४१॥
 तत्कामिनासु च स्त्रीषु मध्यस्थेव च लक्ष्यते ।
 ज्ञातमण्डनकालापि न करोति च मण्डनम् ॥१४२॥
 या सा विरक्ता तान्त्यक्त्वा सानुरागां स्त्रियम्भजेत् ।
 दृष्ट्वैव दृष्टा भवति वीक्षिते च पराङ्मुखी ॥१४३॥
 दृश्यमाना तथाऽन्यत्र दृष्टिं क्षिपति चञ्चलाम् ।
 तथाप्युपावर्तयितुं नैव शक्नोत्यशेषतः ॥१४४॥
 विवृणोति तथाङ्गानि स्वस्या गुह्यानि भार्गव !
 गर्हितञ्च तथैवाङ्गं प्रयत्नेन निगूहति ॥१४५॥
 तद्दर्शने च कुरुते बालालिङ्गनचुम्बनम् ।
 आभाष्यमाणा भवति सत्यवाक्या तथैव च ॥१४६॥
 स्पृष्टा पुलकितैरङ्गैः स्वेदेनैव च भज्यते ।
 करोति च तथा राम ! सुलभद्रव्ययाचनम् ॥१४७॥
 ततः स्वल्पमपि प्राप्य करोति परमां मुदम् ।
 नामसङ्कीर्तनादेव मुदिता बहु मन्यते ॥१४८॥
 करजाङ्काङ्कितान्यस्य फलानि प्रेषयत्यपि ।
 तत्प्रेषितञ्च हृदये विन्यसत्यपि चादरात् ॥१४९॥
 आलिङ्गनैश्च गात्राणि लिम्पतीवामृतेन या ।
 सुप्ते स्वपित्यथादौ च तथा तस्य विबुध्यते ॥१५०॥
 ऊरु स्पृशति चात्यर्थं सुप्तञ्चैनं विबुध्यते ।
 कपित्थचूर्णयोगेन तथा दध्निः स्रजा तथा ॥१५१॥
 घृतं सुगन्धि भवति दुग्धैः क्षिप्तैस्तथा यवैः ।
 भोज्यस्य कल्पनैवं स्याद्गन्धमुक्तिः प्रदर्शयते ॥१५२॥
 शौचमाचमनं राम ! तथैव च विरेचनम् ।
 भावना चैव पाकश्च बोधनं धूपनन्तथा ॥१५३॥
 वासनं चैव निर्दिष्टं कर्माष्टकमिदं स्मृतम् ।
 कपित्थवित्त्वज्जम्बाञ्जकरबीरकपञ्जवैः ॥१५४॥

कृत्वोदकन्तु यद्द्रव्यं शौचितं शौचनन्तु तत् ।
 तेषामभावे शौचन्तु मृगदर्पाम्भसा र्वेत ॥१५५॥
 नखं कुष्ठं घनं मांसी स्पृक्षशैलेयजं जलम् ।
 तथैव कुंकुमं लाक्षा चन्दनागुरुनीरदम् ॥१५६॥
 सरलं देवकाष्ठञ्च कर्पूरं कान्तया सह ।
 बालः कुन्दुरुकश्चैव गुग्गुलुः श्रीनिवासकः ॥१५७॥
 सह सर्जरसेनैवं धूपद्रव्यैकविंशतिः ।
 धूपद्रव्यगणादस्मादेकविंशत्येच्छया ॥१५८॥
 द्वे द्वे द्रव्ये समादाय सर्जभारौर्नियोजयेत् ।
 नखपिष्ट्याकमलयैः संयोज्य मधुना तथा ॥१५९॥
 धूपयोगा भवन्तीह यथावत्स्वेच्छया कृताः ।
 त्वचत्राढीं फलन्तैलं कुंकुमं ग्रन्थि पर्वकम् ॥१६०॥
 शैलेयन्तगरं क्रान्तां चोलकुपूरमेव च ।
 मांसीं सुराञ्च कुष्ठञ्च स्नानद्रव्याणि निर्दिशेत् ॥१६१॥
 एतेभ्यस्तु समादाय द्रव्यत्रयमथेच्छया ।
 मृगदर्पयुतं स्नानं कार्यं कन्दर्पवर्द्धनम् ॥१६२॥
 त्वक्मुरानलदैस्तुल्यैर्वालकाढ्यैः समायुतैः ।
 स्नानमुत्पलगन्धि स्यात् सतैलं कुङ्कुमायते ॥१६३॥
 जातीपुष्पसुगन्धि स्यात् तगराद्धेन योजितम् ।
 सद् व्यामकं स्याद्वकुलैस्तुल्यगन्धि मनोहरम् ॥१६४॥
 मञ्जिष्ठातगरं चोलं त्वचं व्याघ्रनखं नखम् ।
 गन्धपत्रञ्च विन्यस्य गन्धतैलं भवेच्छुभम् ॥१६५॥
 तैलं निपीडितं राम ! तिलैः पुष्पाधिवासितैः ।
 वासनात् पुष्पसदृशं गन्धेन तु भवेद् ध्रुक् ॥१६६॥
 एलालवङ्गककोलजातीफलनिशाकराः ।
 जातीपत्रिकया सार्द्धं स्वतन्त्रा मुखवासकाः ॥१६७॥
 कर्पूरं कुङ्कुमं कान्ता मृगदर्प हरेणुकम् ।
 कङ्कोलैलालवङ्गञ्च जाती कोशकमेव च ॥१६८॥
 त्वक्पत्रं त्रुटिमुस्तौ च लतां कस्तूरिकं तथा ।
 कण्टकानि लवङ्गस्य फलपत्रे च जातितः ॥१६९॥

कटुकञ्च फलं राम ! कार्षिकाण्युपकल्पयेत् ।
 तच्चूर्णं खादिरं सारं दद्यात्तुर्थं तु वासितम् ॥१७०॥
 सहकाररसेनास्मात् कर्तव्या गुटिकाः शुभाः ।
 मुखन्यस्ता सुगन्धास्ता मुखरोगविनाशनाः ॥१७१॥
 पूगं प्रक्षालितं सम्यक् पञ्चपल्लववारिणा ।
 शक्त्या तु गुटिकाद्वयैर्वासितं मुखवासकम् ॥१७२॥
 कटुकं दन्तकाष्ठञ्च गोमूत्रे वासितं त्र्यहम् ।
 कृतञ्च पूगवद्राम ! मुखसौगन्धिकारकम् ॥१७३॥
 त्वक्पथ्ययोः समावंशौ शशिभागार्द्धसंयुतौ ।
 नागवल्लीसमो भाति मुखवासो मनोहरः ॥१७४॥
 एवं कुर्यात् सदा स्त्रीणां रक्षणां पृथिवीपतिः ।
 न चासां विश्वसेज्जातु पुत्रमातुर्विशेषतः ॥१७५॥
 न स्वपेत् स्त्रीगृहे रात्रौ विश्वासः कृत्रिमो भवेत् ॥१७६॥
 इत्याग्नेये महापुराणे स्त्रीरक्षादिकामशास्त्रं नाम त्रयोविंशत्तन्त्रिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजधर्माः ।

इति उवाच—

राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
 धर्माधिकामशास्त्राणि धनुर्वेदञ्च शिष्येत् ॥१७७॥
 शिल्पानि शिष्येच्चैवमाप्तैर्मिथ्याप्रियंवदैः ।
 शरीररक्षाव्याजेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ॥१७८॥
 न चास्य सङ्गो दातव्यः क्रुद्धलुब्धविमानितैः ।
 अशक्यन्तु गुणाधानं कर्तुं तं कन्धयेत् सुखैः ॥१७९॥
 अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ।
 मृगणां पानमक्षाञ्च राज्यनशांस्त्यजेत् नृपः ॥१८०॥
 दिवास्वप्नं वृथाट्याञ्च वाक्पाक्यं विवर्जयेत् ।
 निन्दाञ्च दण्डपाक्यमर्थदूषणमुत्सृजेत् ॥१८१॥

आकाराणां समुच्छेदो दुर्गादीनामसत्क्रिया ।

अर्थाणां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ॥१८२॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रे दानमेव च ।

अर्थेषु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ॥१८३॥

कामं क्रोधं मदं मानं लोभं दर्पञ्च वर्जयेत् ।

ततो भृत्यजनं कृत्वा पौरजानपदं जयेत् ॥१८४॥

जयेद्बाह्यानरीन् पश्चाद्बाह्याश्च त्रिविधारयः ।

गुरवस्ते यथापूर्वं कुल्यानन्तरकृत्रिमाः ॥१८५॥

पितृपैतामहं मित्रं सामन्तञ्च तथा रिपोः ।

कृत्रिमं च महाभाग ! मित्रन्त्रिविधमुच्यते ॥१८६॥

स्वाम्यमात्यजनपदा दुर्गं दण्डस्तथैव च ।

क्रोधो मित्रञ्च धर्मज्ञ ! सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥१८७॥

मूलं स्वामी स वै रक्षस्तस्माद्राज्यं विशेषतः ।

राज्याङ्गद्रोहिणं हन्यात् काले तीक्ष्णो मृदुर्भवेत् ॥१८८॥

एवं लोकद्वयं राज्ञो भृत्यैर्हासं विवर्जयेत् ।

भृत्याः परिभक्तीह नृपं हर्षणास्तकथम् ॥१८९॥

लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनो भवेत् ।

स्मितपूर्वामिमाषी स्यात् लोकानां रञ्जनं चरेत् ॥१९०॥

दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् ।

रागे दपे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ॥१९१॥

अप्रिये चैव वक्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ।

गुप्तमन्त्रो भवेद्राजा नापदो गुप्तमन्त्रतः ॥१९२॥

ज्ञायते हि कृतं कर्म नारब्धं तस्य राज्यकम् ।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥१९३॥

नेत्रक्त्रविकाराभ्यां गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ।

नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ॥१९४॥

बहुभिर्मन्त्रयेत्कामं राजा मन्त्रान् पृथक् पृथक् ।

मन्त्रिणामपि नो कुर्वन्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ॥१९५॥

कापि कस्यापि विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।

निश्चयश्च तस्मै मन्त्रे कार्य एकेन सूरिणा ॥१९६॥

नश्येदविनयाद्वाजा राज्यञ्च विनयाल्लभेत् ।
 त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ॥१६७॥
 आन्वीक्षिकीञ्चार्थविद्यां वार्ताग्निंश्च लोकतः ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥१६८॥
 पूज्या देवा द्विजाः सर्वे दद्याद्दानानि तेषु च ।
 द्विजे दानञ्चाक्षयोऽयं निधिः कैश्चिन्न नाशयते ॥१६९॥
 संप्राप्तेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
 दानानि ब्राह्मणानाञ्च राज्ञो निःश्रेयसस्परम् ॥२००॥
 कृप्यानाथवृद्धानां विधवानां च योषिणाम् ।
 योगक्षेमञ्च वृत्तिञ्च तथैव परिकल्पयेत् ॥२०१॥
 त्र्यर्थाश्रमव्यवस्थानं कार्यं तापसपूजनम् ।
 न विश्वसेच्च सर्वत्र तापसेषु च विश्वसेत् ॥२०२॥
 विश्वासयेच्चापि परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
 वक्वच्चिन्तयेदर्थं सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥२०३॥
 वृक्वच्चाक्लुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
 दृढप्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्नृपः ॥२०४॥
 चित्राकारश्च शिखिवद् दृढभक्तिस्तथाश्ववत् ।
 भवेच्च मधुराभाषी तथा कोकिलवन्नृपः ॥२०५॥
 काकशङ्की भवेन्नित्यमज्ञातां वसतिं वसेत् ।
 नापरीक्षितपूर्वञ्च भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥२०६॥
 नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नाज्ञातां नावमारुहेत् ।
 राष्ट्रकर्षी भ्रश्यते च राज्यार्थश्चैव जीवितात् ॥२०७॥
 मृतो वत्सो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा राष्ट्रं महाभाग ! मृतं कर्मसहं भवेत् ॥२०८॥
 सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवपौरुषे ।
 तयोर्देवमर्चन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥२०९॥
 जनानुरागप्रभवा राज्ञो राज्यमहीश्रियः ॥२१०॥
 इत्याग्नेये महापुराणे राजधर्मो नाम चतुर्विंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

राजधर्माः ।

पुष्कर उवाच—

स्वमेव कर्म दैवारूढं विद्धि देहान्तरार्जितम् ।
 तस्मात्पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥२११॥
 प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
 सात्त्विकात्कर्मणाः पूर्वात्सिद्धिः स्यात्पौरुषं विना ॥२१२॥
 पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति भार्गव !
 दैवं पुरुषकारश्च द्वयं पुंसः फलावहम् ॥२१३॥
 कृषेर्वृष्टिसमायोगात् काले स्युः फलसिद्धयः ।
 सधर्मं पौरुषं कुर्यान्नालसो न च दैवान् ॥२१४॥
 सामादिभिरुपायैस्तु सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ।
 सामं चोपप्रदानञ्च मेददण्डौ तथापरौ ॥२१५॥
 मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च उपायाः सप्त ताञ्छृणु ।
 द्विविधं कथितं साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च ॥२१६॥
 तत्राप्यतथ्यं साधूनापाक्रोशायैव जायते ।
 महाकुलीना हृजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः ॥२१७॥
 सामसाध्या अतथ्यैश्च गृह्यन्ते राज्ञसा अपि ।
 तथा तदुपकाराणां कृतानाञ्चैव कर्णानम् ॥२१८॥
 परस्परन्तु ये द्विष्टाः क्रुद्धमीतावमानिताः ।
 तेषां मेदं प्रयुञ्जीत परमं दर्शयेद्भयम् ॥२१९॥
 आत्मीयां दर्शयेदाशां येन दोषेण बिभ्यति ।
 परास्तेनैव ते मेघा रक्ष्यो वै ज्ञातिमेदकः ॥२२०॥
 सामन्तकोपो बाह्यस्तु मन्त्रामात्यात्मजादिकः ।
 अन्तःकोपञ्चोपशाम्यं कुर्वन् शत्रोश्च तं जयेत् ॥२२१॥
 उपायश्रेष्ठं दानं स्यादानादुभयलोकभाक् ।
 न सोऽस्ति नाम दानेन वशगो यो न जायते ॥२२२॥
 दानवानेव शक्नोति संहतान् मेदितुं परान् ।
 त्रयासाध्यं साधयेत् तं दण्डेन च कृतेन च ॥२२३॥

दण्डे सर्वं स्थितं दण्डो नाशयेद् दुष्प्रणीकृतः ।
 अदण्ड्यान् दण्डयन्नश्येदण्ड्यान् राजाप्यदण्डयन् ॥२२४॥
 दैवदैत्योरगनराः सिद्धा भूताः पतत्रिणाः ।
 उत्क्रमेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डान्न पालयेत् ॥२२५॥
 यस्माददान्तान् दमयत्यदण्ड्यान्दण्डयत्यपि ।
 दमनादण्डनाच्चेव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ॥२२६॥
 तेजसा दुर्निरीक्ष्यो हि राजा भास्करवत्ततः ।
 लोकप्रसादं गच्छेत दर्शनाच्चन्द्रवत्ततः ॥२२७॥
 जगद् व्याप्नोति वै चारैरतो राजा समीरणाः ।
 दोषनिग्रहकारित्वाद्वाजा वैवस्वतः प्रभुः ॥२२८॥
 यदा दहति दुर्बुद्धिं तदा भवति पावकः ।
 यदा दानं द्विजातिभ्यो दद्यात्तस्माद्धनेश्वरः ॥२२९॥
 धनधाराप्रवर्षित्वाद्देवादौ वरुणाः स्मृतः ।
 क्षमया धारयंल्लोकान् पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥२३०॥
 उत्साहमन्त्रशक्त्याद्यै रक्षेद् यस्माद्धरिस्ततः ॥२३१॥

इत्याग्नेये महापुराणे सामाद्युपायो नाम पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

— — —

अथ सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

युद्धयात्रा ।

पुष्कर उवाच—

यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
 पार्श्विमाहोऽभिभूतो मे तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥२३२॥
 पुष्टा योधा भृता भृत्याः प्रभूतश्च बलं मम ।
 मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तैर्गत्वा शिविरे ब्रजेत् ॥२३३॥
 शत्रोर्बा व्यसने यायाद् दैवाद्यैः पीडितं परम् ।
 भूकम्पो यां दिशं याति याश्च केतुर्व्यदूषयत् ॥२३४॥
 विद्विष्टनाशकं सैन्यं सम्भूतान्तःप्रकापनम् ।
 शरीरस्फुरणो धन्ये तथा सुस्वप्नदर्शने ॥२३५॥
 निमित्ते शङ्कुने धन्ये जाते शत्रुपुरं ब्रजेत् ।

पदातिनागबहुनां सेनां प्रावृषि योजयेत् ॥२३६॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ।
 चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरन्मुखे ॥२३७॥
 सेना पदातिबहुला शत्रून् जयति सर्वदा ।
 अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् ॥२३८॥
 न शस्तं तु तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ।
 लाञ्छनं पिटकञ्चैव विज्ञेयं स्फुरणं तथा ॥२३९॥
 विपर्ययेणाभिहितं सव्ये स्त्रीणां शुभं भवेत् ॥२४०॥
 इत्याग्नेये महापुराणे यात्रा नाम सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

यात्रामण्डलचिन्तादिः ।

पुष्कर उवाच—

सर्वयात्रां प्रवक्ष्यामि राजधर्मसमाश्रयात् ।
 अस्तङ्गते नीचगते विकले रिपुराशिगे ॥२४१॥
 प्रतिलोमे च विध्वस्ते शुक्रं यात्रां विसर्जयेत् ।
 प्रतिलोमे बुधे यात्रां दिक्पतौ च तथा ग्रहे ॥२४२॥
 वैश्वतौ च व्यतीपाते नागे च शकुनौ तथा ।
 चतुष्पादे च किन्तुघ्ने तथा यात्रां विवर्जयेत् ॥२४३॥
 विपत्तारे नैधने च प्रत्यरौ चाथ जन्मनि ।
 गण्डे विवर्जयेद् यात्रां रिक्तायाञ्च तिथावपि ॥२४४॥
 उदीची च तथा प्राची तयोरैक्यं प्रकीर्तितम् ।
 पश्चिमा दक्षिणा या दिक् तयोरैक्यं तथैव च ॥२४५॥
 वायव्यदिक् समुद्रतं परिघन्नतु लङ्घयेत् ।
 आदित्यचन्द्रशौरास्तु दिवसाश्च न शोभनाः ॥२४६॥
 कृत्तिकाद्यानि पूर्वेण मघाद्यानि च याम्यतः ।
 मैत्राद्यान्यपरे चाथ वासवाद्यानि वाप्युदक् ॥२४७॥
 सर्वद्वाराणि शस्तानि छायामानं वदामि ते ।
 आदित्ये विंशतिर्ज्ञेयाश्चन्द्रं षोडश कीर्तिताः ॥२४८॥

भौमे पञ्चदशैवोक्ताश्चतुर्दश तथा बुधे ।
 त्रयोदश तथा जीवे शुके द्वादश कीर्तिताः ॥२४६॥
 एकादश तथा सौरे सर्वकर्मसु कीर्तिताः ।
 जन्मलभे शक्रचापे सम्मुखे न ब्रजेन्नरः ॥२५०॥
 शकुनादौ शुभे यायाज्जयाय हरिमास्मरन् ।
 वक्ष्ये मण्डलचिन्तान्ते कर्तव्यं राजलक्षणम् ॥२५१॥
 स्वाम्यमात्यं तथा दुर्गं कोषो दण्डस्तथैव च ।
 मित्रं जनपदश्चैव राज्यं सम्राज्ञमुच्यते ॥२५२॥
 सम्राज्ञस्य तु राज्यस्य विघ्नकर्तृन् विनाशयेत् ।
 मण्डलेषु च सर्वेषु वृद्धिः कार्या महीक्षिता ॥२५३॥
 आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् ।
 सामन्तास्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु ॥२५४॥
 उपेतस्तु सुहृज् ज्ञेयः शत्रुमित्रमतः परम् ।
 मित्रमित्रं ततो ज्ञेयं मित्रमित्ररिपुस्ततः ॥२५५॥
 एतत्पुरस्तात्कथितं पश्चादपि निबोध मे ।
 पार्थिवाप्राहस्ततः पश्चात्तत्स्त्वाक्रन्द उच्यते ॥२५६॥
 आसारस्तु ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते ।
 जिगीषोः शत्रुयुक्तस्य विमुक्तस्य तथा द्विज ! ॥२५७॥
 नात्रापि निश्चयः शक्या वक्तुं मनुजपुङ्गव !
 निमहानुमद्दे शक्तो मध्यस्थः परिकीर्तितः ॥२५८॥
 निमहानुमद्दे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत् ।
 उदासीनः स कथिता बलवान् पृथिवोपतिः ॥२५९॥
 न कस्यचिद् रिपुमित्रं कारणाच्छत्रुमित्रकं ।
 मण्डलं तव सम्प्रोक्तमेतद् द्वादशराजकम् ॥२६०॥
 त्रिविधा रिपवा ज्ञेयाः कुल्यानन्तरकृत्त्रिमाः ।
 पूर्वपूर्वो गुरुस्तेषां दुश्चक्रित्स्यतमो मतः ॥२६१॥
 अनन्तरोऽपि यः शत्रुः सोऽपि मे कृत्त्रिमो मतः ।
 पार्थिवाप्राहो भवेच्छत्रोर्मित्राणि रिपवस्तथा ॥२६२॥
 पार्थिवाप्राहमुपायैश्च शमयेच्च तथा स्वकम् ।
 मित्रेण शत्रोरुच्छेदं प्रशंसन्ति पुरातनाः ॥२६३॥

मित्रश्च शत्रुतामेति सामन्तत्वादन्तरम् ।
 शत्रुं जिगीषुरुच्छिन्द्यात् स्वयं शक्नोति चेद्यदि ॥२६४॥
 प्रतापवृद्धौ तेनापि नामित्राज्जायते भयम् ।
 यथास्य नोद्विजेज्जोको विश्वासश्च यथा भवेत् ॥२६५॥
 जिगीषुर्धर्मविजयी तथा लोकं वशम्रयेत् ॥२६६॥
 इत्यामनेये महापुराणो यात्रामण्डलचिन्तादिर्नाम द्वात्रिंशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

षाड्गुण्यम् ।

पुष्कर उवाच—

साममेदौ मया प्रोक्तौ दानदण्डौ तथैव च ।
 दण्डः स्वदेशे कथितः परदेशे ब्रवीमि ते ॥२६७॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च द्विविधो दण्ड उच्यते ।
 लुण्ठनं ग्रामघातश्च शस्यघातोऽग्निदीपनम् ॥२६८॥
 प्रकाशोऽथ विषं वह्निर्विविधैः पुरुषैर्वधः ।
 दूषणाश्चैव साधूनामुदकानाञ्च दूषणम् ॥२६९॥
 दण्डप्रणयनं प्रोक्तमुपेक्षां शृणु भार्गव !
 यदा मन्येत नृपती रणो न मम विग्रहः ॥२७०॥
 अनर्थायानुबन्धः स्यात् सन्धिना च तथा भवेत् ।
 साम लब्धास्पदञ्चात्र दानञ्चार्थक्षयकुरम् ॥२७१॥
 मेदो दण्डानुबन्धः स्यात्तदोपेक्षां समाश्रयेत् ।
 नचायं मम शक्नोति किञ्चित् कर्तुमुपद्रवम् ॥२७२॥
 न चाहमस्य शक्नोमि तत्रोपेक्षां समाश्रयेत् ।
 अवज्ञोपहतस्तत्र राज्ञा कार्यो रिपुर्मवेत् ॥२७३॥
 मायोपायं प्रवक्ष्यामि उत्पातैरनृतैश्चरन् ।
 शत्रोर्बद्धेजनं शत्रोः शिविरस्थस्य पत्निणः ॥२७४॥
 स्थूलस्य तस्य पुच्छस्थां कृत्वोल्कां विपुलां द्विज !
 विसृजेच्च । ततश्चैवमुल्कापातं प्रदर्शयेत् ॥२७५॥

एवमन्ये दर्शनीया उत्पाता बहवोऽपि च ।
 उद्वेजनं तथा कुर्यात् कुहकैर्विविधैर्द्विषाम् ॥२७६॥
 सांवत्सरास्तापसाश्च नाशं ब्रूयुः परस्य च ।
 जिगीषुः पृथिवी राजा तेन चोद्वेजयेत् परान् ॥२७७॥
 देवतानां प्रसादश्च कीर्तनीयः परस्य तु ।
 आगतं नोऽमित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ॥२७८॥
 एवं ब्रूयाद्गणे प्राप्ते भग्नाः सर्वे परे इति ।
 दवेडाः किलकिलाः कार्या वाच्यः शत्रुर्हृतस्तथा ॥२७९॥
 देवाङ्गावृंहितो राजा सन्नद्धः समरं प्रति ।
 इन्द्रजालं प्रवक्ष्यामि इन्द्रं कालेन दर्शयेत् ॥२८०॥
 चतुरङ्गं बलं राजा सहायार्थं दिवौकसाम् ।
 बलन्तु दर्शयेत्प्राप्तं रक्तवृष्टिश्चरेद्विपौ ॥२८१॥
 छिन्नानि रिपुशीर्षाणि प्रासादाग्रेषु दर्शयेत् ।
 षाड्गुण्यं सम्प्रवक्ष्यामि तद्वरौ सन्धिविग्रहौ ॥२८२॥
 सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 द्वैधीभावः संशयश्च षड्गुणाः परिकीर्तिताः ॥२८३॥
 पणावन्वः स्मृतः सन्धिरपकारस्तु विग्रहः ।
 जिगीषोः शत्रुविषये यानं यात्राऽभिधीयते ॥२८४॥
 विग्रहेण स्वके देशे स्थितिरासनमुच्यते ।
 बलाद्धेन प्रयायान्तु द्वैधीभावः स उच्यते ॥२८५॥
 उदासीनो मध्यमो वा संश्रयात्संश्रयः स्मृतः ।
 समेन सन्धिरन्वेष्योऽहीनेन च बलीयसा ॥२८६॥
 हीनेन विग्रहः कार्यः स्वयं राज्ञा बलीयसा ।
 तत्रापि शुद्धपार्ष्णिस्तु बलीयांसं समाश्रयेत् ॥२८७॥
 आसीनः कर्मविच्छेदं शक्तः कर्तुं रिपोर्यदा ।
 अशुद्धपार्ष्णिआसीत विग्रह वसुधाधिपः ॥२८८॥
 अशुद्धपार्ष्णिर्बलवान् द्वैधीभावं समाश्रयेत् ।
 बलिना विग्रहीनस्तु योऽसन्देहेन पार्थिवः ॥२८९॥
 संश्रयस्तेन वक्तव्यो गुणानामघमो गुणः ।
 बहुचक्षुष्यावासं तेषां यानं प्रकीर्तितम् ॥२९०॥

बहुलाभकरं पश्चात्तदा राजा समाश्रयेत् ।
 सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्यात्तु संश्रयम् ॥२६१॥
 इत्याग्नेये महापुराणे उपायषड्गुणादिर्नाम त्रयस्त्रिंशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

दैनिकं राजकर्म ।

ॐ उवाच—

अजस्रं कर्म वक्ष्यामि दिनं प्रति यदाचरेत् ।
 द्विमुहूर्त्तावशेषायां रात्रौ निद्रान्त्यजेन्नृपः ॥२६२॥
 बाधवन्दिस्वनैर्गीतैः पश्येद् गूढांस्ततो नरान् ।
 विज्ञायते न ये लोकास्तदीया इति केनचित् ॥२६३॥
 आयव्ययस्य श्रवणं ततः कार्यं यथाविधि ।
 वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा राजा स्नानगृहं व्रजेत् ॥२६४॥
 स्नानं कुर्यान्नृपः पश्चादन्तधावनपूर्वकम् ।
 कृत्वा सन्ध्यान्ततो जप्यं वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥२६५॥
 बह्वौ पवित्रान् जुहुयात्तर्पयेदुदकैः पितॄन् ।
 दद्यात्सकाञ्चनीं घेनुं द्विजाशीर्वादसंयुतः ॥२६६॥
 अनुलिमोऽलङ्कृतश्च मुखं पश्येच्च दर्पणे ।
 समुवर्ग्यो धृते राजा शृणुयाद्विवसादिकम् ॥२६७॥
 औषधं मिषजोक्तं च मङ्गलालम्भनञ्चरेत् ।
 पश्येद् गुरुं तेन दत्ताशीर्वादोऽथ व्रजेत्सभाम् ॥२६८॥
 तत्रस्थो ब्राह्मणान् पश्येदमात्यान्मन्त्रिणांस्तथा ।
 प्रकृतीश्च महाभाग ! प्रतीहारनिवेदिताः ॥२६९॥
 श्रुत्वेतिहासं कार्याणि कार्याणां कार्यनिर्यायम् ।
 व्यक्थारन्ततः पश्येन्मन्त्रं कुर्यात्तु मन्त्रिभिः ॥३००॥
 नैकेन सहितः कुर्यान्न कुर्याद् बहुभिः सह ।
 नच मूर्खैर्नचानामैर्गुप्तं न प्रकटं चरेत् ॥३०१॥
 मन्त्रं स्वधिष्ठितं कुर्याद्येन राष्ट्रं न बाधते ॥

आकारग्रहणो राज्ञो मन्त्ररक्षा परा मता ॥३०२॥
 आकारैरिङ्गितैः प्राज्ञा मन्त्रं गृह्णन्ति पण्डिताः ।
 सांवत्सराणां वैद्यानां मन्त्रिणां वचने रतः ॥३०३॥
 राजा विभूतिमाप्नोति धारयन्ति नृपं हि ते ।
 मन्त्रं कृत्वाथ व्यायामश्चक्रे याने च शस्त्रके ॥३०४॥
 निःसत्त्वादौ नृपः स्नातः पश्येद्विष्णुं सुपूजितम् ।
 हुतञ्च पावकं पश्येद्विप्रान्पश्येत् सुपूजितान् ॥३०५॥
 भूषितो भोजनं कुर्याद् दानार्थैः सुपरीक्षितम् ।
 भुक्त्वा गृहीतताम्बूलो वामपार्श्वेन संस्थितः ॥३०६॥
 शास्त्राणि चिन्तयेद् दृष्ट्वा योधान कोष्ठायुधं गृहम् ।
 अन्वास्य पश्चिमां सन्ध्यां कार्याणि च विचिन्त्य तु ॥३०७॥
 चरान् सम्प्रेष्य भुक्तान्नमन्तःपुरचरो भवेत् ।
 वाद्यगीतै रक्षितोऽन्यैरेवं नित्यश्चरेन्नृपः ॥३०८॥
 इत्याग्नेये महापुराणे आजस्रिकं नाम चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रणदीक्षा ।

पुष्कर उवाच—

यात्राविधानपूर्वन्तु वक्ष्ये साङ्गामिकं विधिम् ।
 सप्ताहेन यदा यात्रा भविष्यति महीपतेः ॥३०९॥
 पूजनीयो हरिः शम्भुर्मोदकार्यविनायकः ।
 द्वितीयेऽहनि दिक्पालान् सम्पूज्य शयनश्चरेत् ॥३१०॥
 शय्यायां वा तदग्नेऽथ देवान् प्रार्च्य मनुं स्मरेत् ।
 नमः शम्भो ! त्रिनेत्राय रुद्राय वरदाय च ॥३११॥
 वामनाय विरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ।
 भगवन्देवदेवेश ! शूलभृद्दृषवाहन ! ॥३१२॥
 इष्टानिष्टे ममाचक्ष्व स्वप्ने सुप्तस्य शाश्वत !
 यज्ज्ञाप्रतो दूरमिति पुरोधो मन्त्रमुच्चरेत् ॥३१३॥
 तृतीयेऽहनि दिक्पालान् रुद्रांस्तान् दिक्पतीन् यजेत् ।

महान् यजेच्चतुर्थेहि पञ्चमे चान्विनौ यजेत् ॥३१४॥
 मार्गे या देवतास्तासां नद्यादीनाञ्च पूजनम् ।
 दिव्यान्तरीक्षभौमस्थदेवानाञ्च तथा बलिः ॥३१५॥
 रात्रौ भूतगणानां च वासुदेवादिपूजनम् ।
 भद्रकाल्याः श्रियः कुर्यात् प्रार्थयेत् सर्वदेवताः ॥३१६॥
 वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
 नारायणोब्जजो विष्णुर्नारसिंहो वराहकः ॥३१७॥
 शिव ईशस्तत्पुरुषो ह्यधोरो राम ! सत्यजः ।
 सूर्यः सोमः कुजश्चान्द्रिजीवशुक्रशनैश्चराः ॥३१८॥
 राहुः केतुर्गणपतिः सेनानी चण्डिका ह्युमा ।
 लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा ब्रह्माणीप्रमुखा गणाः ॥३१९॥
 रुद्रा इन्द्रादयो वह्निर्नागास्ताद्वर्योऽपरे सुराः ।
 दिव्यान्तरीक्षभूमिष्ठा विजयाय भवन्तु मे ॥३२०॥
 मर्दयन्तु रण्ये शत्रून् सम्प्रगृह्योपहारकम् ।
 सपुत्रमातृभृत्योऽहं देवाः ! वः शरणाङ्गतः ॥३२१॥
 चमूनां पृष्ठतो गत्वा रिपुनाशाः ! नमोऽस्तु वः ।
 विनिवृत्तः प्रदास्यामि दत्तादभ्यधिकं बलिम् ॥३२२॥
 षष्ठेऽहि विजयस्नानं कर्तव्यं चामिषेकवत् ।
 यात्रादिने सप्तमे च पूजयेच्च त्रिविक्रमम् ॥३२३॥
 नीराजनोक्तमन्त्रैश्च आयुधं वाहनं यजेत् ।
 पुण्याहजयशब्देन मन्त्रमेतन्निशामयेत् ॥३२४॥
 दिव्यान्तरीक्षभूमिष्ठाः सन्त्वायुर्दाः सुराश्च ते ।
 देवसिद्धिं प्राप्नुहि त्वं देवयात्रास्तु सा तव ॥३२५॥
 रक्षन्तु देवताः सर्वा इति श्रुत्वा नृपो व्रजेत् ।
 गृहीत्वा सशरश्चापं धनुर्नागेति मन्त्रतः ॥३२६॥
 तद्विष्णोरिति जप्तवाय दद्याद् रिपुमुखे पदम् ।
 दक्षिणं पदं द्वात्रिंशद् दिक्षु प्राच्यादिषु क्रमात् ॥३२७॥
 नागं रथं हयञ्चैव धुर्याश्चैवाकृहेत् क्रमात् ।
 आरुह्य वाद्यैर्गच्छेत् पृष्ठतो नाक्लोकयेत् ॥३२८॥

क्रोशमात्रं गतस्तिष्ठेत् पूजयेद्देवताद्विजान् ।
 परदेशं व्रजेत् पश्चादात्मसैन्यं हि पालयन् ॥३२६॥
 राजा प्राप्य विदेशन्तु देशपालन्तु पालयेत् ।
 देवानां पूजनं कुर्यान्न द्विन्द्यादायमत्र तु ॥३२७॥
 नावमानयेत्तद्देश्यानागत्य स्वपुरं पुनः ।
 जयं प्राप्यार्चयेद्देवान् इद्याहानानि पार्थिवः ॥३२८॥
 द्वितीयेऽहनि सङ्ग्रामो भविष्यति यदा तदा ।
 स्नापयेद् गजमश्वानि यजेद्देवं नृसिंहकम् ॥३२९॥
 छत्रादिराजलिङ्गानि शस्त्राणि निशि वै गणान् ।
 प्रातर्नृसिंहकं पूज्य वाहनाद्यमशेषतः ॥३३०॥
 पुरोधसा हुतं पश्येद्वर्हि हुत्वा द्विजान्यजेत् ।
 गृहीत्वा सशस्त्राणं गजाद्याख्यं वै व्रजेत् ॥३३१॥
 देशे त्वदृश्यः शत्रूणां कुर्यात्प्रकृतिकल्पनाम् ।
 संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद् बहून् ॥३३२॥
 सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
 व्यूहाः प्राण्यङ्गरूपाश्च द्व्यङ्गरूपाश्च कीर्तिताः ॥३३३॥
 गरुडो मकरव्यूहश्चक्रः श्येनस्तथैव च ।
 अर्द्धचन्द्रश्च वज्रश्च शकटव्यूह एव च ॥३३४॥
 मण्डलः सर्वतोभद्रः सूचीव्यूहश्च ते नराः ।
 व्यूहानामथ सर्वेषां पञ्चधा सैन्यकल्पना ॥३३५॥
 द्वौ पञ्चाक्षुपचौ द्वाववर्यं पञ्चमं भवेत् ।
 एकेन यदि वा द्वाभ्यां भागाभ्यां युद्धमाचरेत् ॥३३६॥
 भागत्रयं स्थापयेत्तु तेषां रक्षार्थमेव च ।
 न व्यूहकल्पना कार्या राज्ञो भवति कर्हिचित् ॥३३७॥
 मूलच्छेदे विनाशः स्यान्न युध्येत स्वयं नृपः ।
 सैन्यस्य पश्चात्तिष्ठेत् क्रोशमात्रे महीपतिः ॥३३८॥
 भग्नसन्धारणं तत्र योधानां परिकीर्तितम् ।
 प्रधानमङ्गे सैन्यस्य नावस्थानं विधीयते ॥३३९॥
 न संहतान् विरलान्योधान् व्यूहे प्रकल्पयेत् ।
 आयुधानान्तु सम्मर्दो यथा न स्वात्परस्परम् ॥३४०॥

भेत्तुकामः परानीकं संहतैरेव भेदयेत् ।
 भेदरक्ष्याः परेणापि कर्तव्याः संहतास्तथा ॥३४४॥
 व्यूहं भेदावहं कुर्यात् परव्यूहेषु चेच्छया ।
 गजस्य पादरक्षार्थाश्चत्वारस्तु तथा द्विज ! ॥३४५॥
 रथस्य चाश्वाश्चत्वारः समास्तस्य च चर्मिणः ।
 धन्विनश्चर्मिभिस्तुल्याः पुरस्ताच्चर्मिणो रथो ॥३४६॥
 पृष्ठतो धन्विनः पश्चाद्धन्विनान्तुरगा रथाः ।
 रथानां कुञ्जराः पश्चाद्दातव्याः पृथिवोक्षिता ॥३४७॥
 पदातिकुञ्जराश्चानां धर्मकार्यं प्रयत्नतः ।
 शूराः प्रमुखतो देयाः स्कन्धमात्रप्रदर्शनम् ॥३४८॥
 कर्तव्यं भीरुसङ्घेन शत्रुविद्रावकारकम् ।
 दारयन्ति पुरस्तात्तु न देया भीरवः पुरः ॥३४९॥
 प्रोत्साहयन्त्येव रथो भीरून् शूराः पुरस्थिताः ।
 प्रांशवः शुकनासाश्च ये चाजिह्वेक्षणा नराः ॥३५०॥
 संहतभ्रूयुगाश्चैव क्रोधनाः कलहप्रियाः ।
 नित्यहृष्टाः प्रहृष्टाश्च शूरा ज्ञेयाश्च कामिनः ॥३५१॥
 संहतानां हतानाञ्च रणापनयनक्रिया ।
 प्रतियुद्धं गजानाञ्च तोयदानादिकञ्च यत् ॥३५२॥
 श्रायुधानयनं चैव पत्तिकर्म विधीयते ।
 रिपूणां भेत्तुकामानां स्वसैन्यस्य तु रक्षणम् ॥३५३॥
 भेदनं संहतानाञ्च चर्मिणां कर्म कीर्तितम् ।
 विमुखीकरणं युद्धे धन्विनां च तथोच्यते ॥३५४॥
 दूरापसरणं यानं सुहृत्स्य तथोच्यते ।
 प्रासनं रिपुसैन्यानां रथकर्म तथोच्यते ॥३५५॥
 भेदनं संहतानाञ्च भेदानामपि संहतिः ।
 प्राकारतो रणाट्टालद्रुमभङ्गश्च सद्रुजे ॥३५६॥
 पत्तिभूर्विषमा ज्ञेया रथाश्चस्य तथा समा ।
 सकर्दमा च नागानां युद्धभूमिरुदाहना ॥३५७॥
 एवं विरचितव्यूहः कृतपृष्ठदिवाकरः ।
 तथानुलोमशुक्रार्किदिकपालमृदुमारुताः ॥३५८॥

योधानुत्तेजयेत्सर्वान्नामगोत्रावदानतः ।
 भोगप्राप्त्या च विजये स्वर्गप्राप्त्या मृतस्य च ॥३५६॥
 जित्वारीन् भोगसम्प्राप्तिर्मृतस्य च परा गतिः ।
 निष्कृतिः स्वामिभिण्डस्य नास्ति युद्धसमा गतिः ॥३६०॥
 शूराणां रक्तमायाति तेन पापं त्यजन्ति ते ।
 घातादिदुःखसहनं रण्यो तत्परमं तपः ॥३६१॥
 वराप्सरःसहस्राणि यान्ति शूरं रण्यो मृतम् ।
 स्वामी सुकृतमादत्ते भग्नानां विनिवर्त्तिनाम् ॥३६२॥
 ब्रह्महत्याफलं तेषां तथा प्रोक्तं पदे पदे ।
 त्यक्त्वा सहायान् यो गच्छेद्देवास्तस्य विनष्टये ॥३६३॥
 अश्वमेधफलं प्रोक्तं शूराणामनिवर्त्तिनाम् ।
 धर्मनिष्ठे जयो राज्ञि योद्धव्याश्च समाः समैः ॥३६४॥
 गजाद्यैश्च गजाद्याश्च न हन्तव्याः पलायिनः ।
 न प्रेक्षकाः प्रविष्टाश्च अशस्त्राः पतितादयः ॥३६५॥
 शान्ते निद्रामिभूते च अर्द्धोत्तीर्यो नदीवने ।
 दुर्दिने कूटयुद्धानि शत्रुनाशार्थमाचरेत् ॥३६६॥
 बाहू प्रगृह्य विक्रोशेद्भग्नान् भग्नान् परे इति ।
 प्राप्तं मित्रं बलं भूरि नायकोऽत्र निपातितः ॥३६७॥
 सेनानीर्निहतश्चायं भूपतिश्चापि विप्लुतः ।
 विद्रुतानान्तु योधानां सुखं घातो विधीयते ॥३६८॥
 धूपाश्च देवा धर्मज्ञ ! तथा च परमोहनाः ।
 पताकाश्चैव सम्मारो वादिप्राणां भवावहः ॥३६९॥
 सम्प्राप्य विजयं युद्धे देवान्विप्रांश्च संयजेत् ।
 रत्नानि राजगामीनि अमात्येन कृते रण्ये ॥३७०॥
 तस्य स्त्रियो न कस्यापि रक्षयास्ताश्च परस्य च ।
 शत्रुं प्राप्य रण्ये मुक्तं पुत्रवत्परिपालयेत् ॥३७१॥
 पुनस्तेन न योद्धव्यं देशाचारादि पालयेत् ।
 ततश्च स्वपुरं प्राप्य ध्रुवे मे प्रविशेद् गृहम् ॥३७२॥
 देवादिपूजनं कुर्याद्भस्त्रेद्योधकुटुम्बकम् ।

संविभागं परावाप्तैः कुर्याद् भृत्यजनस्य च ॥३७३॥
 रयादीक्षा मयोक्ता ते जयाय नृपतेर्धृवा ॥३७४॥
 इत्याग्नेये महापुराणो रयादीक्षा नाम पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

रामोक्तनीतिः ।

अग्निश्वाच—

नीतिस्ते पुष्करोक्ता तु रामोक्ता लक्ष्मणाय वा ।
 जयाय तां प्रवक्ष्यामि शृणु धर्मादिवर्द्धनीम् ॥३७५॥

राम उवाच—

न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं रक्षयां चरेत् ।
 सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विक्म् ॥३७६॥
 नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयात् ।
 विनयो हीन्द्रियजयस्तैर्युक्तः पालयेन्महीम् ॥३७७॥
 शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता ।
 उत्साहो वाग्विमतोदार्यमापत्कालसहिष्णुता ॥३७८॥
 प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता ।
 कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः ॥३७९॥
 प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् ।
 ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥३८०॥
 कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा ।
 षड्कर्मासृज्येदेनमस्मिस्त्यक्ते सुखी नृपः ॥३८१॥
 आन्वीक्षिकीं प्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः ।
 तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद् विनयान्वितः ॥३८२॥
 आन्वीक्षिक्यार्थविज्ञानं धर्माधर्मौ प्रयीस्थितौ ।
 अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयो ॥३८३॥
 अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा ।
 वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥३८४॥
 प्रजाः समनुपृच्छीयात् कुर्यादाचारसंस्थितिम् ।

वाक् सनुता दया दानं दीनोपगतरक्षयम् ॥३८५॥
 इति वृत्तं सतां साधुहितं सत्पुरुषव्रतम् ।
 आधिभ्याधिपरीताय अद्य श्रो वा विनाशिने ॥३८६॥
 को हि राजा शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ।
 न हि स्वमुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपयां जनम् ॥३८७॥
 कृपयाः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवम् ।
 क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः ॥३८८॥
 ततः साधुतरः कार्यो दुर्जनाय शिवार्थिना ।
 प्रियमेवाभिधातव्यं सत्सु नित्यं द्विषत्सु च ॥३८९॥
 देवास्ते प्रियवक्त्रारः पशवः क्रूरवादिनः ।
 शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा ॥३९०॥
 देवतावद् गुरुजनमात्मवच्च सुदृञ्जनम् ।
 प्रणिपातेन हि गुरुं सतोऽमृषानुचेष्टितैः ॥३९१॥
 कुर्वीताभिमुखान् भृत्यैर्देवान् सुकृतकर्मणा ।
 सद्भावेन हरेन्मित्रं सम्भ्रमेण च बान्धवान् ॥३९२॥
 स्त्रीमृत्यान् प्रेमदानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम् ।
 अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ॥३९३॥
 कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ।
 प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारियो ॥३९४॥
 गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सदिष्णुता ।
 स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सरः ॥३९५॥
 अपरोपतापि वचनं मौनव्रतचरिष्णुता ।
 कन्धुभिर्बद्धसंयोगः स्वजने चतुरस्रता ।
 वचितानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् ॥३९६॥
 इत्याग्नेये महापुराणो रामोक्तनीतिर्नाम सप्तत्रिंशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथाष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

राजधर्माः ।

राम उवाच—

स्वाम्यमात्यं च राष्ट्रं च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।
 परस्परोकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥३६७॥
 राज्याङ्गानां वरं राष्ट्रं साधनं पालयेत् सदा ।
 कुलं शीलं वयः सत्त्वं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता ॥३६८॥
 अविशंवादिता सत्त्वं वृद्धसेवा कृतज्ञता ।
 दैवसम्पन्नता बुद्धिरक्षुद्रपरिवारता ॥३६९॥
 शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ।
 दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्षिता ॥३७०॥
 विनीतत्वं धार्मिकता साधोश्च नृपतेर्गुणाः ।
 प्रख्यातवंशमक्रूरं लोकसङ्ग्रहिण्यं शुचिम् ॥३७१॥
 कुर्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिचारं महीपतिः ।
 वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमानुदयो बलवान् वशी ॥३७२॥
 नेता दण्डस्य निपुणः कृतशिल्पपरिमहः ।
 पराभियोगप्रसहः सर्वदुष्टप्रतिक्रियः ॥३७३॥
 परवृत्तान्ववेक्षी च सन्धिविग्रहउत्त्ववित् ।
 गूढमन्त्रप्रचारज्ञो देशकालविभागवित् ॥३७४॥
 आदाता सम्यगर्थानां विनियोक्ता च पात्रवित् ।
 क्रोधलोभमयद्रोहदम्भचापलवर्जितः ॥३७५॥
 परोपतापपैशुन्यमात्सर्यैर्व्यानृतातिगः ।
 वृद्धोपदेशसम्पन्नः शक्तो मधुरदर्शनः ॥३७६॥
 गुणानुरागस्थितिमानात्मसम्पद्गुणाः स्मृताः ।
 कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवन्तोऽनुरागिणः ॥३७७॥
 दण्डनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ।
 सुविग्रहो जानपदः कुलशीलकलान्वितः ॥३७८॥
 वाग्मी प्रगल्भश्चक्षुष्मानुत्साही प्रतिपत्तिमान् ।
 दम्भचापलहीनश्च मैत्रः क्लेशसहः शुचिः ॥३७९॥

सत्यसत्त्वधृतिस्थैर्यप्रभावारोग्यसंयुतः ।
 कृतशिल्पश्च दक्षश्च प्रज्ञावान् धारणान्वितः ॥४१०॥
 दृढभक्तिरकर्ता च वैरागा सचिवो भवेत् ।
 स्मृतिस्तत्पस्तार्थेषु चित्तज्ञो ज्ञाननिश्चयः ॥४११॥
 दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसम्पत् प्रकीर्तिता ।
 क्रम्यां च दण्डनीत्याञ्च कुशलः स्यात्पुरोहितः ॥४१२॥
 अथर्ववेदविहितं कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम् ।
 साधुतेषाममात्मानां तद्विद्यैः सह बुद्धिमान् ॥४१३॥
 चक्षुष्मतां च शिल्पञ्च परीक्षेत गुणद्वयम् ।
 स्वजनेभ्यो विजानीयात् कुलं स्थानमवग्रहम् ॥४१४॥
 परिकर्मसु दक्षञ्च विज्ञानं धारयिष्णुताम् ।
 गुणप्रथं परीक्षेत प्रागल्भ्यं प्रीतितां तथा ॥४१५॥
 कथायोगेषु बुध्येत वाग्मिस्त्वं सत्त्ववादिताम् ।
 उत्साहं च प्रभावं च तथा क्लेशसहिष्णुताम् ॥४१६॥
 धृतिं चैवानुरागं च स्थैर्यञ्चापदि लक्षयेत् ।
 भक्तिं मैत्रीं च शौचं च जानीयाद् व्यवहारतः ॥४१७॥
 संवादिभ्यो बलं सत्त्वमारोग्यं शीलमेव च ।
 अस्तम्बतामचापल्यं वैरागां चाप्यकीर्तितम् ॥४१८॥
 प्रत्यक्षतो विजानीयाद् भद्रत्वं क्षुद्रतामपि ।
 कलाशुभेभ्यः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः ॥४१९॥
 सस्याकरवती पुण्या खनिद्रव्यसमन्विता ।
 गोहिता भूगिस्तिला पुण्यैर्जनपदैर्युता ॥४२०॥
 रम्या सकुञ्जरवता वाग्निस्त्वत्तन्म्यान्विता ।
 अदेवमाभृका चेति शस्यते मूरिभूतये ॥४२१॥
 शूद्रकाकबभ्रुकृपायो महारम्भः कृषीबलः ।
 सानुरागो रिपुद्वेषी पीडासहकरः पशुः ॥४२२॥
 नानादेशैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् बलौ ।
 ईदृक्जनपदः शस्तोऽमूर्खज्यसनिनाथकः ॥४२३॥
 पशुक्षेमं महासत्तमुच्चप्राकारतोरणम् ।
 दुर्गं समाकलेच्छेत्तसरिम्भद्वजाश्रयम् ॥४२४॥

जलवद्धान्यधनवद् दुर्गं कालसहं महत् ।
 औदकं पार्वतं वार्त्तमैरियां धन्विनं च षट् ॥४२५॥
 ईप्सितद्रव्यसम्पूर्णाः पितृपैतामहोचितः ।
 धर्माजितो व्ययसहः कोषो धर्मादिवृद्धये ॥४२६॥
 पितृपैतामहो वरयः संहतो दत्तवेतनः ।
 विख्यातपौडो जन्मः कुशलः शकुनैर्वृतः ॥४२७॥
 नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः ।
 नानायोधसमाकीर्णो नीराजितहयद्विपः ॥४२८॥
 प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः ।
 अद्वैतचरित्रप्रबो दण्डो दण्डकतां मतः ॥४२९॥
 योगविज्ञानसत्त्वाख्यं महापद्मं प्रियम्बदम् ।
 आयत्तिक्षममद्वैतं मित्रं कुर्वीत सत्क्रियम् ॥४३०॥
 दूरादेवाभिगमनं स्पष्टार्थद्वयानुगा ।
 वाक् सत्कृत्य प्रदानं त्रिविधो मित्रसंग्रहः ॥४३१॥
 धर्मकामार्थसंयोगो मित्रात् त्रिविधं फलम् ।
 औरसं तत्र समृद्धं तथा वंशक्रमागतम् ॥४३२॥
 रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ।
 मित्रे गुणाः सत्यतायाः समानमुत्तुःखतां ॥४३३॥
 वक्ष्येऽनुजीविनां वृत्तं सेवी सेवेत भूपतिम् ।
 दक्षता भद्रता दार्ढ्यं क्षान्तिः क्रेशसहिष्णुता ॥४३४॥
 सन्तोषः शीलमुत्साहो मण्डयत्यनुजीविनम् ।
 यथाकालमुपासीत राजानं सेवको नयात् ॥४३५॥
 परस्थानगमं कौर्षमौहृत्वं मत्सरं त्वजेत् ।
 विगृह्य कथनं भृत्यो न कुर्याज्ज्वावसा सह ॥४३६॥
 गुह्यं मर्म च मन्त्रञ्च नच भर्तुः प्रकाशयेत् ।
 रक्ताद् वृत्तिं समीहेत विरक्तं सन्त्यजेन्नुपम ॥४३७॥
 अकार्ये प्रतिषेधश्च कार्ये चापि प्रवर्त्तनम् ।
 सख्योपादिति सदृक्तं बन्धुमित्रानुजीविनाम् ॥४३८॥
 आजीव्यः सर्वसत्त्वानां राजा भर्जन्यवद्वेत् ।
 आबद्धरेषु चाप्यर्थं करमेवाकरोत च ॥४३९॥

कुर्यादुद्योगसम्पन्नानध्यक्षान् सर्वकर्मसु ।
 कृषिर्वाणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ॥४४०॥
 खन्याकरबलादानं शून्यानां च निवेशनम् ।
 अष्टर्काभिर्मां राजा साधुवृत्तोऽनुपालयेत् ॥४४१॥
 आमुक्तिकेभ्यश्चौरैर्भ्यः पौरैर्भ्यो राजवज्रभात् ।
 पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चधा भयम् ॥४४२॥
 अवेक्ष्यैतद्भयं काल आददीत करं नृपः ।
 आभ्यन्तरं शरीरं स्वं बाह्यं राष्ट्रञ्च रक्षयेत् ॥४४३॥
 दशह्यास्तु दशह्येद्राजा स्वं रक्षेच्च विषादितः ।
 स्त्रियः पुत्रांश्च शत्रुभ्यो विश्वसेन कदाचन ॥४४४॥
 इत्थामेवे महापुराणो राजधर्मो नामाष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

— — —

अथोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

षाड्गुण्यम् ।

राम उवाच—

मण्डलं चिन्तयेन्मुख्यं राजा द्वादशराजकम् ।
 अरिर्मित्रमरिर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् ॥४४५॥
 तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्मृताः ।
 पार्ष्णिप्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ॥४४६॥
 आसारावनयोश्चैवं विजिगीषोश्च मण्डलम् ।
 अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो मून्धनन्तरः ॥४४७॥
 अनुग्रहे संहतयोर्निग्रहे व्यस्तयोः प्रभुः ।
 मण्डलाद् बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥४४८॥
 अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ।
 सन्धिञ्च विग्रहं यानमासनादि वदामि ते ॥४४९॥
 बलबद्धिगृहीतेन सन्धिं कुर्याच्छिवाय च ।
 कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा ॥४५०॥
 उपन्वासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ।
 अदृष्ट्वा आदिष्ट आत्मापि स उपग्रहः ॥४५१॥

परिकमस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् ।
 स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च सन्धयः षोडशेरिताः ॥४५२॥
 परस्पररोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धकस्तथा ।
 उपहारश्च चत्वारस्तेषु मुख्याश्च सन्धयः ॥४५३॥
 बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुबहिष्कृतः ।
 भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥४५४॥
 विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् ।
 अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥४५५॥
 दैवोपहतकरश्चैव दैवनिन्दक एव च ।
 दुर्भिक्ष्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥४५६॥
 स्वदेशस्थो बहुरिपुर्मुक्तः कालेन वरश्च ह ।
 सत्यधर्मव्यपेक्षश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥४५७॥
 पतैः सन्धि न कुर्वीत विगृहीयात् केवलम् ।
 परस्परपकारेण पुंसां भवति विग्रहः ॥४५८॥
 आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा ।
 देशकालबलोपेतः प्रारमेतेह विग्रहम् ॥४५९॥
 राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च ।
 अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा ॥४६०॥
 ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च ।
 मित्रार्थश्चापमानश्च तथा बन्धुवनिर्वाणम् ॥४६१॥
 भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् ।
 एकार्थमिनिवेशिस्त्वमिति विग्रहबोध्यः ॥४६२॥
 सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् ।
 वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनैः प्रशमं नयेत् ॥४६३॥
 किञ्चित्फलं निष्फलं वा सन्दिग्धफलमेव च ।
 तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलम् ॥४६४॥
 आयत्याञ्च तदात्वे च दोषसञ्जननं तथा ।
 अपरिज्ञातवीर्येण परेण स्तोभितोऽपि वा ॥४६५॥
 परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजैः सह ।
 अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसत्त्वेन च ॥४६६॥

तदात्वे कलसंयुक्तमायस्यां कलवर्जितम् ।
 आयस्यां कलसंयुक्तं तदात्वे निष्कलं तथा ॥४६७॥
 इतीमं षोडशविधम् कुर्यादेव विप्रहम् ।
 तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा सदाचरेत् ॥४६८॥
 दृष्टं पुष्टं बलं मत्वा गृहीयाद्विपरीतकम् ।
 मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः ॥४६९॥
 परस्य विपरीतञ्च तदा विप्रहमाचरेत् ।
 विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाय प्रसङ्गतः ॥४७०॥
 उपेक्षया च निपुणैर्यानि पञ्चविधं स्मृतम् ।
 परस्परस्य सामर्थ्यविधातादासनं स्मृतम् ॥४७१॥
 अदेशे विजिगीषोरच यानवत् पञ्चधा स्मृतम् ।
 बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ॥४७२॥
 द्वैधीभावेन तिष्ठेत् काकाञ्चिदलक्षितः ।
 यम्योरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् ॥४७३॥
 यदा द्वावपि नेष्ट्रेतां संश्लेषं जातसंविदौ ।
 तदोपसर्पेत्तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् ॥४७४॥
 उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः ।
 कुलोद्धतं सत्यमार्थमासेवेत बलौत्कटम् ॥४७५॥
 तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यन्तद्भावभाविता ।
 तत्कारितप्रभविता वृत्तं संप्रयिष्यः श्रुतम् ॥४७६॥
 इत्याग्नेये महापुराण्ये षाड्गुण्यं नामैकोनचत्वारिंशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥

अथ चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सामाधिः ।

राम उवाच—

प्रभावोत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशस्यते ।
 प्रभावोत्साहवान् काव्यो जितो देवपुरोधसा ॥४७७॥
 मन्त्रयेतेह कार्याणि नानासैर्नाविपश्चिना ।

अशक्यारम्भवृत्तीनां कुतः क्रोशादते फलम् ॥४७८॥
 अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्य च निश्चयः ।
 अर्थद्वैधस्य सन्देहच्छेदनं शेषदर्शनम् ॥४७९॥
 सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
 विपक्षेऽथ प्रतीकारः पञ्चाङ्गो मन्त्र इष्यते ॥४८०॥
 मनःप्रसादः श्रद्धा च तथा करणपाटवम् ।
 सहायोत्थानसम्पच्च कर्मणां सिद्धिलक्षणम् ॥४८१॥
 मनःप्रसादः कामश्च सुप्तप्रलपितानि च ।
 भिन्दन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः कामिन्यो रमतां तथा ॥४८२॥
 प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शक्नो शाक्नो च निश्चितः ।
 अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥४८३॥
 निस्सृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ।
 सामर्थ्यात् पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥४८४॥
 नाविज्ञातं पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदम् ।
 कालमीक्षेत कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥४८५॥
 छिद्रं च शत्रोर्जानीयात् कोषमित्रबलानि च ।
 रागापरागौ जानीयाद् दृष्टिगान्नविचेष्टितैः ॥४८६॥
 कुर्वाचतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोर्द्वयोरपि ।
 तपस्विष्यञ्जनोपेतैः सुचरैः सह संवसेत् ॥४८७॥
 चरः प्रकाशो दूतः स्यादप्रकाशश्चरो द्विधा ।
 वयिक् कृषीवल्लो लिङ्गी भिष्नुकाद्यात्मकाश्चराः ॥४८८॥
 बाबादरि व्यसनितं निष्फलो दूतचेष्टिते ।
 प्रकृतिव्यसनं बत्स्यात्तत् समीक्ष्य समुत्पतेत् ॥४८९॥
 अनयाद् व्यस्यति श्रेयस्तस्मात्तद् व्यसनं स्मृतम् ।
 हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्मिहं मरकं तथा ॥४९०॥
 इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ।
 दैवं पुरुषकारेण शान्त्या च प्रशमं नयेत् ॥४९१॥
 उत्थापितेन नीत्वा च मानुषं व्यसनं हरेत् ।
 मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमावृत्तिः ॥४९२॥
 आयव्यवौ दयदनीतिरमित्रप्रतिषेधनम् ।

व्यसनस्य प्रतीकारो राज्यराजाभिरक्षयम् ॥४६३॥
 इत्यमात्यस्य कर्मेदं हन्ति स व्यसनान्वितः ।
 हिरण्यधान्यकस्त्राणि वाहनं प्रजया भवेत् ॥४६४॥
 तथान्ये द्रव्यनिचया हन्ति सव्यसना प्रजा ।
 प्रजानामापदिस्थानां रक्षयां कोषदण्डयोः ॥४६५॥
 पौराचार्योपकुर्वन्ति संश्रयादिह दुर्दिनम् ।
 तूष्णीं युद्धं जनत्रायां मित्रामित्रपरिमहः ॥४६६॥
 सामन्तादिकृते दोषे नश्येत्तद् व्यसनाच्च तत् ।
 भृत्यानां भरणां दानं प्रजामित्रपरिमहः ॥४६७॥
 धर्मकामादिभेदश्च दुर्गसंस्कारभूषणम् ।
 कोषात्तद् व्यसनाद् हन्ति कोषमूलो हि भूपतिः ॥४६८॥
 मित्रामित्रावनीहेमसाधनं रिपुमर्दनम् ।
 दूरकार्याशुकारित्वं दण्डात्तद् व्यसनाद् हरेत् ॥४६९॥
 राजा सव्यसनी हन्याद्राजकार्याणि यानि च ।
 वानदण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥४७०॥
 पानं स्त्री मृगया घृतं व्यसनानि महीपतेः ।
 आलस्यं स्तब्धता दर्पः प्रमादो द्वेषकारिता ॥४७१॥
 इति पूर्वोपदिष्टञ्च सचिवव्यसनं स्मृतम् ।
 अनावृष्टिश्च पीडादौ राष्ट्रव्यसनमुच्यते ॥४७२॥
 विशीर्णकन्त्रप्राकारपरिक्षास्वमशस्त्रता ।
 क्षीयया सेनया नष्टं दुर्गव्यसनमुच्यते ॥४७३॥
 व्यथीकृतः परिक्षिप्तोऽप्रजितोऽसञ्चितस्तथा ।
 दूषितो दूरसंस्थश्च कोषव्यसनमुच्यते ॥४७४॥
 उपकूटं परिक्षिप्तममानितविमानितम् ।
 अभूतं व्याधितं आन्तं दूरायातं नवागतम् ॥४७५॥
 परिधीयां प्रतिहतं प्रहताप्रतरं तथा ।
 आशानिर्वेदभूषिष्ठमनृतप्राप्तमेव च ॥४७६॥
 कलत्रार्घ्यं निक्षिप्तमन्तःशल्यं तथैव च ।
 विच्छिन्नजीववासारं शून्यमूलं तथैव च ॥४७७॥
 अस्वाभ्यसंहतं वापि भिन्नकूटं तथैव च ।

दुष्पाप्मिन्महमर्थञ्च बलव्यसनमुच्यते ॥५०८॥
 दैवोपपीडितं मित्रं प्रस्तं शत्रुबलेन च ।
 कामक्रोधादिसंयुक्तमुत्साहादरिभिर्भवेत् ॥५०९॥
 अर्थस्य दूषणं क्रोधात् पारुष्यं वाक्यदण्डयोः ।
 कामजं मृगया द्यूतं व्यसनं पानकं स्त्रियः ॥५१०॥
 बाहूपारुष्यं परं लोके उद्वेजनमनर्थकम् ।
 असिद्धसाधनं दण्डस्तं युक्त्याऽवनयेन्नृपः ॥५११॥
 उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवान् नृपः ।
 भूतान्युद्वेज्यमानानि द्विषतां यान्ति संश्रयम् ॥५१२॥
 विवृद्धाः शत्रवश्चैव विनाशाय भवन्ति ते ।
 दूष्यस्य दूषणार्थञ्च परित्यागो महीयसः ॥५१३॥
 अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ।
 पानात्कार्यादिनो ज्ञानं मृगयातोऽरितः क्षयः ॥५१४॥
 जितश्रमार्थं मृगयां विचरेद्ब्रह्मिणे वने ।
 धर्मार्थप्राणनाशादि द्यूते स्यात्कलहादिकम् ॥५१५॥
 कालाविपातो धर्मार्थपीडा स्त्रीव्यसनाद्भवेत् ।
 पानदोषात् प्रमथनाशः कार्याकार्याविनिश्चयः ॥५१६॥
 स्कन्धावारनिवेशञ्चो निमित्तञ्चो रिपुं जयेत् ।
 स्कन्धावारस्थ मध्ये तु सकोषं नृपतेर्गृहम् ॥५१७॥
 यौलिभूतं श्रेणिसुहृद् द्विषदाटविकं बलम् ।
 राजहर्म्यं समावृत्त्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥५१८॥
 सैन्यैरुदेशः सन्नद्धः सेनापतिपुरस्सरः ।
 परिभ्रमेच्चत्तरांश्च मण्डलेन बह्निर्निशि ॥५१९॥
 वार्ताः स्वका विजानीयाद् दूरसीमान्तचारिणः ।
 निर्गन्धेन्द्रविशेषैव सर्वे एवोपलक्षितः ॥५२०॥
 सामदानं च मेदश्च दण्डोपेक्षेन्नुज्जालकम् ।
 मायोपायाः स्मरं परे निक्षिपेत्साधनाय तान् ॥५२१॥
 चतुर्विधं स्मृतं साम उपकारानुकीर्तनात् ।
 मित्रसम्बन्धकथनं श्रुदुपूर्वं च भाषणम् ॥५२२॥
 आचक्षते दर्शनं वाचा तवाहमिति चार्थयात् ।

यः सम्प्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमः ॥५२३॥
 प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ।
 द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् ॥५२४॥
 देयश्च प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
 स्नेहरागापनयनसंहर्षोत्पादनं तथा ॥५२५॥
 मिथो मेदश्च भेदज्ञैर्भेदश्च त्रिविधः स्मृतः ।
 बधोऽर्यहरणं चैव परिक्लेशस्त्रिधा दमः ॥५२६॥
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकद्विष्टान् प्रकाशतः ।
 उद्विजेत हतैर्लोकस्तेषु पिण्डः प्रशस्यते ॥५२७॥
 विशेषोपनिषद्योगैर्हन्याच्छस्त्रादिना द्विषः ।
 जातिमात्रं द्विजं नैव हन्यात्सामोत्तरं वशे ॥५२८॥
 प्रलिम्पन्निव चेतांसि दृष्ट्वा साधु पिबन्निव ।
 प्रसन्निवामृतं साम प्रयुञ्जीत प्रियं वचः ॥५२९॥
 मिथ्याभिप्रायः श्रीकाम आहूयाप्रतिमानितः ।
 राजद्वेषी चातिकर आत्मसम्भावितस्तथा ॥५३०॥
 विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ।
 अकारणात्परित्यक्तः कृतवैरोऽपि सान्त्वितः ॥५३१॥
 हृतद्रव्यकलत्रश्च पूजाहोऽप्रतिपूजितः ।
 एतांस्तु भेदयेच्छत्रौ स्थितान्नित्यान सुशङ्कितान् ॥५३२॥
 आगतान् पूजयेत् कामैर्निजांश्च प्रशमं नयेत् ।
 सामदृष्टानुसन्धानमत्युग्रभयदर्शनम् ॥५३३॥
 प्रधानदानमानं च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ।
 मित्रं हतं काष्ठमिव घृण्यजगधं विशीर्यते ॥५३४॥
 त्रिशक्तिर्देशकालज्ञो दण्डेनास्तं नयेदरीन् ।
 मैत्रीप्रधानं कल्याणबुद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥५३५॥
 लुब्धं क्षीयाञ्च दानेन मित्रानन्योन्यशङ्कया ।
 दण्डस्व दर्शनाद् दुष्टान् भ्रातृपुत्रादिकांस्तथा ॥५३६॥
 दानभेदैश्चमूसुखान् योधान् जनपदादिकान् ।
 सामन्तादविकान् भेददण्डाभ्यामपराद्धकान् ॥५३७॥
 देवताप्रनिमानं तु पूज्यान्तर्गतैर्नरैः ।

पुमान् स्त्रीवस्त्रसंबीतो निशि चाद्भुतदर्शनः ॥५३८॥
 वेतालोल्लापिशाचानां शिवानां च स्वरूपिकी ।
 कामतो रूपधारित्वं शस्त्राग्न्यश्माग्नुवर्षणाम् ५३९॥
 तमोऽनिलोऽनलो मेघ इति माया ह्यमानुषी ।
 जघान कीचकं भीम आस्थितः स्त्रीस्वरूपताम् ॥५४०॥
 अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् ।
 उपेक्षेयं स्मृता भ्रातोपेक्षितश्च हिडिम्बया ॥५४१॥
 मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्वताद्भुतदर्शनम् ।
 दरस्थानं च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम् ॥५४२॥
 छिन्नपाटितभिन्नानां संस्तृतानां च दर्शनम् ।
 इतीन्द्रजालं द्विषतां भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥५४३॥
 इत्थाम्रेये महापुराणे सामादिर्नाम चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥

अथैकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

राजनीतिः ।

राम उवाच—

षड्विधं तु बलं व्यूह्य देवान् प्राचर्य रिपुं व्रजेत् ।
 मौलं भूतं श्रोणिसुहृदद्विषदाटविकं बलम् ॥५४४॥
 पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनं तथा ।
 षडङ्गं मन्त्रकोषाभ्यां पदात्यश्वगथद्विपैः ॥५४५॥
 नद्यद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् ।
 सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहीकृतैर्बलैः ॥५४६॥
 नायकः पुरतो यायात्प्रवीरपुरुषावृतः ।
 मध्ये कलत्रं स्वामी च कोषः फल्गु च यद् बलम् ॥५४७॥
 पार्श्वयोरुभयोरश्वा वाजिनां पार्श्वयो रथाः ।
 रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबलम् ॥५४८॥
 पश्चात्सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती स्वयम् ।
 यायात्सन्नद्धसैन्यौघः खिन्नानाश्वासयच्चक्षुः ॥५४९॥
 यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरोभवे ।

रयेनेनोद्धृतपक्षेण सूच्या वा वीरवक्त्रया ॥५५०॥
 पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितम् ।
 सर्वतः सर्वतोभद्रं भये व्यूहं प्रकल्पयेत् ॥५५१॥
 कन्दरे शैलगहने निम्नगावनसङ्कटे ।
 दीर्घाध्वनि परिभ्रान्तं क्षुत्पिपासाहितक्लमम् ॥५५२॥
 व्याधितुर्भिक्षमरकपीडितं दस्युविद्रुतम् ।
 पङ्कपांसुजलस्कन्धं व्यस्तं पुञ्जीकृतं पथि ॥५५३॥
 प्रसुप्तं भोजनव्यग्रमभूमिष्ठमसुस्थितम् ।
 चौराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहतम् ॥५५४॥
 इत्यादौ स्वचमूं रक्षेत् परसैन्यं च घातयेत् ।
 विशिष्टो देशकालाभ्यां भिन्नविप्रकृतिर्बली ॥५५५॥
 कुर्यात्प्रकाशयुद्धं हि कूटयुद्धं विपर्यये ।
 तेष्ववस्कन्दकालेषु परं हन्यात्समाकुलम् ॥५५६॥
 अभूमिष्ठं स्वभूमिष्ठः स्वभूमौ चोपजायतः ।
 प्रकृतिप्रग्रहाकृष्टं पार्श्वैर्वनचरादिभिः ॥५५७॥
 हन्यात् पश्चात्प्रवीरेण बलेनोपेत्य वेगिना ।
 पश्चाद्वा संकुलीकृत्य हन्याच्छूरेण पूर्वतः ॥५५८॥
 आभ्यां पार्श्वभिघातौ तु व्याख्यातौ कूटयोधने ।
 पुरस्ताद्विषमे देशे पश्चाद्धन्यात्तु वेगवान् ॥५५९॥
 पुरः पश्चात् विषमे एवमेव तु पार्श्वयोः ।
 प्रथमं योधयित्वा तु दूष्यामित्राटवीबलैः ॥५६०॥
 भ्रान्तं मन्दं निराक्रन्दं हन्यादभ्रान्तवाहनम् ।
 दूष्यामित्रबलैर्वापि भङ्गं दत्त्वा प्रयत्नवान् ॥५६१॥
 जितमित्येव विश्वस्तं हन्वान्मन्त्रव्यपाश्रयः ।
 स्कन्धावारपुरधामशस्यस्वामिप्रजादिषु ॥५६२॥
 विश्रम्यन्तं परानीकमग्रमत्तो विनाशयेत् ।
 अथवा गोप्रहाकृष्टं तल्लक्ष्यं मार्गबन्धनात् ॥५६३॥
 अवस्कन्दभ्याद्रात्रिप्रजागरकृतश्रमम् ।
 दिवा सुप्तं समाहन्यान्निद्राव्वाङ्मुखसैनिकम् ॥५६४॥
 निशि विश्रम्यन्सुप्तं नागैर्वा खड्गपाश्विभिः ।

प्रयागो पूर्वयायित्वं वनदुर्गप्रवेशनम् ॥५६५॥
 अभिन्नानामनीकानां मेदनं मित्रसङ्ग्रहः ।
 विभीषिकाद्वारघातं कोषरक्षेभकर्म च ॥५६६॥
 अभिन्नमेदनं मित्रसन्धानं रथकर्म च ।
 वनदिङ्मार्गविचये वीवधासारलक्षणम् ॥५६७॥
 अनुयानापसरगो शीघ्रकार्योपपादनम् ।
 दीनानुसरणं घातः कोटीनां जघनस्य च ॥५६८॥
 अश्वकर्माथ पत्तेश्च सर्वदा शस्त्रधारणम् ।
 शिविरस्य च मार्गादेः शोधनं वस्तिकर्म च ॥५६९॥
 संस्थूलस्थागुवल्मीकवृक्षगुल्मापकण्टकम् ।
 सापसारा पदातीनां भूर्नातिविषमा मता ॥५७०॥
 स्वल्पवृक्षोपला क्षिप्रलङ्घनीयनगा स्थिरा ।
 निःशर्करा विषक्वा च सापसारा च वाजिभूः ॥५७१॥
 निस्थागुवृक्षकेदारा रथभूमिरकर्दमा ।
 मर्दनीयतरुच्छेद्यत्रततीपङ्कवर्जिता ॥५७२॥
 निर्भरागम्यशैला च विषमा गजमेदिनी ।
 उरस्यादीनि भिन्नानि प्रतिगृह्णन् बलानि हि ॥५७३॥
 प्रतिग्रह इति ख्यातो राजकार्यान्तरक्षमः ।
 तेन शून्यस्तु यो व्यूहः स मित्र इव लक्ष्यते ॥५७४॥
 जयार्थं नच युद्धयेत मतिमानप्रतिग्रहः ।
 यत्र राजा तत्र कोषः कोषाधीना हि राजता ॥५७५॥
 योधेभ्यस्तु ततो दद्यात् किञ्चिद्दातुं न युज्यते ।
 द्रव्यलक्षं राजघाते तदर्द्धं तत्सुतार्दने ॥५७६॥
 सेनापतिवधे तद्द्विगुणस्तस्यादिमर्दने ।
 अथवा सलु युध्येत् पत्त्यश्वरथदन्तिनः ॥५७७॥
 यथा भवेदसम्बाधो व्यायामविनिवर्तने ।
 असङ्करेण युद्धेत् सङ्करः सङ्कलाकहः ॥५७८॥
 महासङ्कुलयुद्धेषु संश्रयेत्मतज्ञजम् ।
 अश्वस्य प्रतियोद्धारो भवेयुः पुरुषास्त्रयः ॥५७९॥
 इति कल्पवास्त्रयश्चाप्या विधेयाः कुञ्जरस्व ॥५८०॥

पादगोपा भवेयुश्च पुरुषा दश पञ्च च ॥५८०॥
 विधानमिति नागस्य विहितं स्यन्दनस्य च ।
 अनीकमिति विज्ञेयमिति कल्प्या नव द्विपाः ॥५८१॥
 तथानीकस्य रन्ध्रन्तु पञ्चधा च प्रचक्षते ।
 इत्यनीकविभागेन स्थापयेद् व्यूहसम्पदः ॥५८२॥
 उरस्यकक्षपक्षास्तु कल्प्यानेतान् प्रचक्षते ।
 उरःकक्षौ च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ॥५८३॥
 कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः समाङ्गो व्यूह उच्यते ।
 उरस्यकक्षपक्षास्तु व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ॥५८४॥
 गुरोरेष च शुकस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ।
 तिष्ठेयुः सेनापतयः प्रवीरैः पुरुषैर्वृताः ॥५८५॥
 अग्नेदेन च युध्येन् रक्षेयुश्च परस्परम् ।
 मध्यव्यूहे फल्गु सैन्यं युद्धवस्तु जघन्यतः ॥५८६॥
 युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकम् ।
 उरसि स्थापयेन्नागान् प्रचण्डान् कक्षयो रथान् ॥५८७॥
 ह्यांश्च पक्षयोर्व्यूहो मध्यमेदी प्रकीर्तितः ।
 मध्यदेशे ह्यानीकं रथानीकञ्च कक्षयोः ॥५८८॥
 पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽन्तर्मेद्ययं स्मृतः ।
 रथस्थाने ह्यान् दद्यात् पदातींश्च ह्याभये ॥५८९॥
 रथाभावे तु द्विरदान् व्यूहे सर्वत्र दापयेत् ।
 यदि स्यादण्डबाहुल्यमबाधः सम्प्रकीर्तितः ॥५९०॥
 मण्डलासंहतो भोगो दण्डरते बहुधा शृणु ।
 तिर्यग् वृत्तिस्तु दण्डः स्याद् भोगोऽन्यावृत्तिरेव च ॥५९१॥
 मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग् वृत्तिरसंहतः ।
 प्रदरो दृढकोऽसह्यः चापो वै कुक्षिरेव च ॥५९२॥
 प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयो ।
 विशालो विजयः शूली स्थूणाकर्णचमूमुखौ ॥५९३॥
 सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डमेदाश्च दुर्जयाः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः ॥५९४॥
 अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्षये ।

पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्ययः ॥५६५॥
 स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्ध्वगः ।
 द्विगुणोऽन्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्ययः ॥५६६॥
 द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणातः क्रमात् ।
 गोमूत्रिकाहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥५६७॥
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा पारितवङ्गकः ।
 दण्डपक्षौ युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्यये ॥५६८॥
 मकरो व्यतिकीर्णश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ।
 मण्डलव्यूहभेदौ तु सर्वतोभद्रदुर्जयौ ॥५६९॥
 अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ।
 अर्द्धचन्द्रक ऊर्ध्वाङ्गो वज्रभेदास्तु संहतेः ॥६००॥
 ततः कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका ।
 त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ॥६०१॥
 दण्डस्य स्युः सप्तदश व्यूहा द्वौ मण्डलस्य च ।
 असङ्घातस्य षट् पञ्च भोगस्यैव तु सङ्गरे ॥६०२॥
 पक्षादीनामथैकेन हत्वा शेषैः परिक्षिपेत् ।
 उरसा वा समाहत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयेत् ॥६०३॥
 परे कोटी समाक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिमहात् ।
 कोटिभ्याञ्जघनं हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥६०४॥
 यतः फल्गु यतो मित्रं यतश्चान्यैरधिष्ठितम् ।
 ततश्चारिबलं हन्यादात्मनश्चोपबृंहयेत् ॥६०५॥
 सारं द्विगुणसारेण फल्गुसारेण पीडयेत् ।
 संहतञ्च गजानीकैः प्रचण्डैर्दारयेद् बलम् ॥६०६॥
 स्यात्कक्षपक्षोरस्यैश्च वर्तमानस्तु दण्डकः ।
 तत्र प्रयोगो दण्डस्य स्थानं तुर्येण दर्शयेत् ॥६०७॥
 स्याद्दण्डसमपक्षाभ्यामतिक्रान्तः प्रदारकः ।
 भवेत्स पक्षकक्षाभ्यामतिक्रान्तो दृढः स्मृतः ॥६०८॥
 कक्षाभ्याश्च प्रतिक्रान्तव्यूहोऽसह्यः स्मृतो यथा ।
 कक्षपक्षावयः स्याप्योरस्यैः क्रान्तश्च स्वातकः ॥६०९॥
 द्वौ दण्डौ बलयः प्रोक्तो व्यूहो रिपुविदारणः ।

दुर्जेयश्चतुर्वलयः शत्रोर्बलविमर्दनः ॥६१०॥
 कक्षपक्षोरस्यैर्भोगो विषयं परिवर्तयन् ।
 सर्पचारी गोमूत्रिका शकटः शकटाकृतिः ॥६११॥
 विपर्ययोऽमरः प्रोक्तः सर्वशत्रुविमर्दकः ।
 स्यात्कक्षपक्षोरस्यानामेकीभावस्तु मण्डलः ॥६१२॥
 चक्रपद्मादयो भेदा मण्डलस्य प्रभेदकाः ।
 एवञ्च सर्वतोभद्रो वज्राक्षवरकाकवत् ॥६१३॥
 अर्द्धचन्द्रश्च शृङ्गाटो ह्यचलो नामरूपतः ।
 व्यूहा यथासुखं कार्याः शत्रूणां बलवारणाः ॥६१४॥

अग्निहोत्र—

रामस्तु रावणं हत्वा अयोध्यां प्राप्तवान् द्विज !
 रामोक्तनीत्येन्द्रजितं हतवांल्लक्ष्मणः पुरा ॥६१५॥
 इत्याभेये महापुराणे रामोक्तराजनीतिनिर्माकचत्वारिंशदधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम् ॥

अथ सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

मदालसोवाच—

वत्स ! राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
 कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मश्च महीभृताम् ॥ १ ॥
 व्यसनानि परित्यज्य सत्यमूलहराणि वै ।
 आत्मा रिपुभिः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ २ ॥
 दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
 अष्टधा नाशमाप्नोति स्वचक्रात् स्यन्दनाद्यथा ॥ ३ ॥
 तथा राजाप्यसन्दिग्धं बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ।
 चरैश्चास्तथा शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ॥ ४ ॥
 विश्वासो नतु कर्तव्यो राज्ञा मित्राप्तबन्धुषु ।
 कार्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥ ५ ॥
 स्थानवृद्धिचयज्ञेन षाड्गुण्यविदितात्मना ।
 भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥ ६ ॥

प्रागात्ममन्त्रिणाञ्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
 ज्ञेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥ ७ ॥
 यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
 सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुर्कोणं बाध्यते ॥ ८ ॥
 तस्मात्कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्र ! महीभृता ।
 तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥ ९ ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
 हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥ १० ॥
 कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं निपातितम् ।
 निवर्तयेत्तथा क्रोधादनुह्वादं हतात्मजम् ॥ ११ ॥
 हतमैलं तथा लोभान्मदाद्वेनं द्विजैर्हतम् ।
 मानादनायुषः पुत्रं हतं हर्षात्पुरस्त्रयम् ॥ १२ ॥
 एभिर्जितैर्जितं सर्वं मरुत्तेन महात्मना ।
 स्मृत्वा विवर्जयेदेतान् षड् दोषाश्च महीपतिः ॥ १३ ॥
 काककोकिलभृङ्गाणां वकव्यालशिखण्डिनाम् ।
 हंसकुटलोहानां शिखेत चरितं नृपः ॥ १४ ॥
 कौशिकस्य क्रियां कुर्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः ।
 चेष्टां पिपीलिकानां च काले भूपः प्रदर्शयेत् ॥ १५ ॥
 ज्ञेयाम्रिविस्फुलिङ्गानां बीजचेष्टा च शालमलेः ।
 चन्द्रसूर्यस्वरूपं च नीत्यर्थे पृथिवीक्षिता ॥ १६ ॥
 बन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्विष्णीस्तनात् ।
 एवं साम्रा च मेदेन प्रदानेन च पार्थिव ! ॥ १७ ॥
 दण्डेन च प्रकुर्वीत नीत्यर्थे पृथिवीक्षिता ।
 प्रज्ञा नृपेण बादेया तथा चण्डालबोधितः ॥ १८ ॥
 शक्रार्कचमसोमानां तद्वद्बाबोर्महीपतिः ।
 रूपाणि पञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि ॥ १९ ॥
 वधेन्द्रश्चतुरो मासान्चार्योघेयौव भूतलम् ।
 आप्याबयेत्तथा लोकान् परिचारैर्महीपतिः ॥ २० ॥
 मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोषं हरति रश्मिभिः ।
 सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिना नृपः ॥ २१ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा प्रियाप्रिये राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥२२॥
 पूर्वोन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमाञ्जायते नरः ।
 एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृतास्तच्छशिब्रतम् ॥२३॥
 मारुतः सर्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा ।
 एवं चरेन्नुपश्चारैः पौरमात्वारिबन्धुषु ॥२४॥
 न लोभार्थेन कामार्थेनार्यार्थैर्यस्य मानसम् ।
 पदार्थैः कृष्यते धर्मात्स राजा स्वर्गमृच्छति ॥२५॥
 उत्पथमाद्विषो मूढान्स्वधर्माच्चलिताङ्गरान् ।
 यः करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गमृच्छति ॥२६॥
 कर्णधर्मा न सीदन्ति यस्य राष्ट्रे तथाऽऽश्रमाः ।
 राज्ञस्तस्य सुखं तात ! परत्रेह च शाश्वतम् ॥२७॥
 एतद्वाङ्मनः परं कृत्यं तथैतद्बुद्धिकारणम् ।
 स्वधर्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुबुद्धिभिः ॥२८॥
 पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
 सम्यक् पालयिता मार्गं धर्मस्याप्नोति वै यतः ॥२९॥
 एवमाचरते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणम् ।
 ससुखी विहरत्येष शक्रस्यैति सलोकताम् ॥३०॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे मद्दालसोपाख्याने चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ गरुडपुराणान्तर्गतं नीतिप्रकरणम् ॥

अथाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

नीतिसारं प्रवक्ष्यामि अर्थशास्त्रादिसंश्रितम् ।
 राजादिभ्यो हितं पुण्यमायुःस्वर्गादिदायकम् ॥ १ ॥
 सद्भिः सङ्गं प्रकुर्वीत सिद्धिकामः सदा नरः ।
 नासद्भिर्हि लोकाय परलोकाय वा हितम् ॥ २ ॥
 वर्जयेत् क्षुद्रसंघातं दुष्टस्य चैव दर्शनम् ।
 विनोदं सह मित्रेण सम्प्रीतिं शत्रुसेविना ॥ ३ ॥

मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च । •
 दुष्टानां सम्प्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणं बालिशं क्षत्रमयोद्धारं विशं जडम् ।
 शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ५ ॥
 कालेन रिपुणा सन्धिः काले मित्रेण विग्रहः ।
 कार्यकारणमाश्रित्य कालं क्षिपति पण्डितः ॥ ६ ॥
 कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
 कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ७ ॥
 कालेषु चरते वीर्यं काले गर्भे च वर्द्धते ।
 कालो जनयते सृष्टिं पुनः कालोऽपि संहरेत् ॥ ८ ॥
 कालः सूक्ष्मगतिर्नित्यं द्विविधश्चेह भाव्यते ।
 स्थूलसंग्रहचारेण सूक्ष्माचारान्तरेण च ॥ ९ ॥
 नीतिसारं सुरेन्द्राय इममूचे बृहस्पतिः ।
 सर्वज्ञो येन चेन्द्रोऽमूढ दैत्यान् हत्वाप्नुयाद्विभम् ॥ १० ॥
 राजर्षिब्राह्मणैः कार्यं देवविप्रादिपूजनम् ।
 अश्वमेधेन यष्टव्यं महापातकनाशनम् ॥ ११ ॥
 उत्तमैः सह साङ्गत्यं पण्डितैः सह सत्कथाम् ।
 अलुब्धैः सह मित्रत्वं कुर्वाणो नावसीदति ॥ १२ ॥
 परदारं परार्थञ्च परिहासं परस्त्रिया ।
 परवेशमनि वासञ्च न कुर्वीत कदाचन ॥ १३ ॥
 परोऽपि हितवान् बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
 अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ १४ ॥
 स बन्धुर्यो हिते युक्तः स पिता यस्तु पोषकः ।
 तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ १५ ॥
 स भृत्यो यो विधेयस्तु तद् बीजं यत्प्ररोहति ।
 सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यस्तु जीवति ॥ १६ ॥
 स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति ।
 गुणधर्मविहीनो यो निष्फलन्तस्य जीवनम् ॥ १७ ॥
 सा भार्या या गृहे दत्ता सा भार्या या प्रियंवदा ।
 सा भार्या वा पतिप्राणा सा भार्या वा पतिव्रता ॥ १८ ॥

हिता स्नाता सुगन्धा च नित्यञ्च प्रियवादिनी ।
 अल्पभक्ताल्पभाषिणी सततं मङ्गलैर्युता ॥१६॥
 सततं धर्मबहुला सततञ्च पतिप्रिया ।
 सततं प्रियवक्त्री च सततमृतुकामिनी ॥२०॥
 पतदादिक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
 यस्येदृशी भवेद्भार्या देवेन्द्रो न स मानुषः ॥२१॥
 यस्य भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
 उत्तरोत्तरवादास्या सा जरा न जरा जरा ॥२२॥
 यस्य भार्याश्रितान्यत्र परवेशमाभिकाङ्क्षिणी ।
 कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥२३॥
 यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ।
 अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥२४॥
 दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।
 ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥२५॥
 त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।
 कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥२६॥
 व्याली कण्ठप्रदेशादपि च फणभृतो भीषणा या च रौद्री
 या कृष्णा व्याकुलाङ्गी रुधिरनयनसंव्याकुला व्याघ्रकल्पा ।
 क्रोधे यैवोभ्रववक्त्रा स्फुरदनलशिखा काकजिह्वा कराला
 सेव्या न स्त्री विदग्धा परपुगमना भ्रान्तचित्ता विरक्ता ॥२७॥
 मुजङ्गमे वेशमनि दृष्टिदृष्टे
 व्याधौ चिकित्साविनिवर्त्तिते च ।
 देहे च बाल्यादिवयोऽन्विते च
 कालावृत्तोऽसौ लभते धृतिं कः ॥२८॥
 इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥

अथ नवाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

आपदर्थे धनं रक्षेद् दारान् रक्षेद्वनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥२६॥
 त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥२७॥
 वरं हि नरके वासो नतु दुश्चरिते गृहे ।
 नरकात् क्षीयते पापं कुगृहान्न निवर्तते ॥२८॥
 चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।
 न।परीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥२९॥
 त्यजेद्देशमसद्वृत्तं वासं सोपद्रवं त्यजेत् ।
 त्यजेत्कृपणराजानं मित्रं मायामयं त्यजेत् ॥३०॥
 अर्थेन किं कृपणहस्तगतेन पुंसां
 ज्ञानेन किं बहुशठकुलसंकुलेन ।
 रूपेण किं गुणपराक्रमवर्जितेन
 मित्रेण किं व्यसनकालपराङ्मुखेन ॥३१॥
 अदृष्टपूर्वा बहवः सहायाः
 सर्वे पदस्थस्य भवन्ति मित्राः ।
 अर्थेर्विहीनस्य पदच्युतस्य
 भवत्यकाले स्वजनोऽपि शत्रुः ॥३२॥
 आपत्सु मित्रं जानीयाद् रणे शूरं रहः शुचिम् ।
 भार्याञ्च विभवे क्षीणे दुर्मित्ते च प्रियातिथिम् ॥३३॥
 वृत्तं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसा-
 निर्द्वयं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टं नृपं मन्त्रिणः
 पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुषा दग्धं वनान्तं मृगाः
 सर्वः कार्यवशाज्जनो हि रमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥३४॥
 लुब्धमर्थप्रदानेन श्लाघ्यमञ्जलिकर्मणा ।
 मूर्खे छन्दानुवृत्त्या च यायातथ्येन पण्डितम् ॥३५॥
 सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
 इतराः स्वाद्यपानेन मानदानेन पण्डिताः ॥३६॥

उत्तमं प्रणिपातेन शठं मेदेन योजयेत् ।
 नीचं स्वल्पप्रदानेन समं तुल्यपराक्रमैः ॥४०॥
 यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि तं वदन् ।
 अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥४१॥
 नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
 विश्वासो नैव गन्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥४२॥
 अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
 वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥४३॥
 हीनदुर्जनसंसर्गमत्यन्तकिरहादरः ।
 स्नेहोऽन्यगेहवासश्च नारीसञ्छीलनाशनम् ॥४४॥
 कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः ?
 केन न व्यसनं प्राप्तं श्रियः कस्य निरन्तराः ? ॥४५॥
 कोऽर्थं प्राप्य न गर्वितो भुवि नरः ? कस्यापदो नागताः ?
 स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ?
 कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थो गतो गौरवम् ?
 को वा दुर्जनवागुरानिपतितः क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥४६॥
 सुहृत् स्वजनबन्धुर्न बुद्धिर्यस्य न चात्मनि ।
 यस्मिन् कर्मणि सिद्धेऽपि न दृश्येत फलोदयः ।
 विपत्तौ च महद् दुःखं तद् बुधः कथमाचरेत् ॥४७॥
 यस्मिन् देशे न सम्मानं न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
 न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥४८॥
 धनस्य यस्य राजभ्यो भयं नास्ति न चौरतः ।
 मृतञ्च यन्न मुच्येत समर्जयस्व तद्धनम् ॥४९॥
 यदर्जितं प्राणहरैः परिश्रमै-
 मृतस्य तं वै विभजन्ति रिक्थिनः ।
 कृतञ्च यद् दुष्कृतमर्थलिप्सया
 तदेव दोषापहतस्य यौतुकम् ॥५०॥
 सञ्चितं निहितं द्रव्यं परामृश्यं मुहुर्मुहुः ।
 आसुरिव कदर्यस्य धनं दुःखाय केवलम् ॥५१॥
 तप्ता व्यसनिनो रुद्धाः कपालाङ्कितपाणवः ।

दर्शयन्तीह लोकस्य अदातुः फलमीदृशम् ॥५२॥
 शिञ्चयन्ति च याचन्ति देहीति कृपया जनाः ।
 अवस्थेयमदानस्य माम्भूदेषं भवानपि ॥५३॥
 सञ्चितं क्रतुशतैर्न युज्यते याचितं गुणवते न दीयते ।
 तत् कदर्यपरिरक्षितं धनं चौरपार्थिवगृहे प्रयुज्यते ॥५४॥
 न देवेभ्यो न विप्रेभ्यो बन्धुभ्यो नैव चात्मनि ।
 कदर्यस्य धनं याति अग्नितस्करराजसु ॥५५॥
 अनिक्लेशेन येऽप्यर्था धर्मस्यातिक्रमेण च ।
 अरेर्वा प्रणिपातेन माम्भूवंस्ते कदाचन ॥५६॥
 विद्याघातो ह्यनभ्यासः श्रीणां घातः कुचेलता ।
 व्याधीनां भोजनाज्जीर्या शत्रोर्घातः प्रपञ्चता ॥५७॥
 तस्करस्य वधो दण्डः कुमित्रस्याल्पभाषणम् ।
 पृथक् शय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्यानिमन्त्रणम् ॥५८॥
 दुर्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः स्त्रियः ।
 तादिता मार्दवं यान्ति न ते सत्कारभाजनम् ॥५९॥
 जानीयात्प्रेषणो भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
 मित्रञ्चापदि काले च भार्याञ्च विभवक्षये ॥६०॥
 स्त्रीणां द्विगुण आहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ।
 षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥६१॥
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
 न चेन्धनैर्जयेद्वह्निं न मद्येन तृषां जयेत् ॥६२॥
 समांसेभोजनैः स्निग्धैर्मद्यैर्गन्धविलेपनैः ।
 वस्त्रैर्मनोरमैर्माल्यैः कामः स्त्रीषु विजृम्भते ॥६३॥
 ब्रह्मचर्येऽपि वक्तव्यं प्राप्तं मन्मथचेष्टितम् ।
 इदं हि पुरुषं दृष्ट्वा योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियाः ॥६४॥
 सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
 योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि शौनक ! ॥६५॥
 नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावाः
 स्वतन्त्रभावे गमनादिकञ्च ।
 तोषश्च दोषश्च निपातयन्ति
 नद्यो हि कृत्स्नानि कुत्स्नानि नार्यः ॥६६॥

नदी पातयते कूलं नारी पातयते कुलम् ।
 नारीणाञ्च नदीनाञ्च स्वच्छन्दा ललिता गतिः ॥६७॥
 नागिनस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥६८॥
 न तृप्तिरस्ति शिष्टानामिष्टानां प्रियवादिनाम् ।
 सुखानाञ्च सुतानाञ्च जीवितस्य वरस्य च ॥६९॥
 राजा न तृप्तो धनसञ्चयेन न सागरस्तृप्तिमगास्त्रलेन ।
 न पण्डितस्तृप्यति भाषितेन तृप्तं न चक्षुर्नृपदर्शनेन ॥७०॥
 स्वकर्मधर्माजितजीवितानां शास्त्रेषु दारेषु सदा रतानाम् ।
 जितेन्द्रियाणामतिथिप्रियाणां गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥७१॥
 मनोज्ञकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ।
 वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्मणाः ॥७२॥
 न दानेन न मानेन नार्जवेन न सेवया ।
 न शास्त्रेण न शस्त्रेण सर्वथा विषमाः स्त्रियः ॥७३॥
 शनैर्विद्या शनैरर्थाः शनैः पर्वतमारुहेत् ।
 शनैः कामञ्च धर्मञ्च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥७४॥
 शाश्वतं देवपूजादि विप्रदानञ्च शाश्वतम् ।
 शाश्वतं सगुणा विद्या सुहृन्मित्रं च शाश्वतम् ॥७५॥
 ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां ये यौवनस्था ह्यधनात्मदाताः ।
 ते शोचनीया इह जीवल्लोके मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥७६॥
 पठने भोजने चिन्तां न कुर्याच्छास्त्रसेवकः ।
 सुदूरमपि विद्यार्थी व्रजेद् गरुडवेगवान् ॥७७॥
 ये बालभावे न पठन्ति विद्यां कामातुरा यौवननष्टचित्ताः ।
 ते वृद्धकाले परिभूयमानाः सन्दह्यमानाः शिंशिरे वयाञ्जम् ॥७८॥
 तर्केऽप्रतिष्ठा श्रुतयो विभिन्ना नासावृषिर्यस्य मतं न मित्रम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥७९॥
 आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन तु ।
 नेत्रवक्त्रविकाराभ्यां लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥८०॥
 अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ।
 जीरितोऽर्जः पशुनापि गृह्यते इयाञ्च नागाश्च वदन्ति देशितम् ॥८१॥

अर्थाद् भ्रष्टस्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्
 सत्याद् भ्रष्टो रौरवं वै व्रजेच्च ।
 भोगाद् भ्रष्टः सत्यवृत्तिञ्च गच्छेद्
 राज्याद् भ्रष्टो मृगयायां व्रजेच्च ॥८२॥
 इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे नवाधिकशततमोऽध्यायः ।

अथ दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवाणि निषेवते ।
 ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥८३॥
 वाग्यन्त्रहीनस्य नरस्य विद्या
 शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
 न तुष्टिमुत्पादयते शरीरे
 अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥८४॥
 भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वराः स्त्रियः ।
 विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥८५॥
 अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तिफलं शुभम् ।
 रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥८६॥
 वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकाम् ।
 सुरुपां सुनितम्बाञ्च नाकुलीनां कदाचन ॥८७॥
 अर्थेनापि हि किं तेन यस्यानर्थे तु सङ्गतिः ।
 को हि नाम शिखाजातं पन्नगस्य मणिं हरेत् ॥८८॥
 हविर्दुष्टकुलाद् ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
 अमेध्यात्काञ्चनं ग्राह्यं स्त्रारह्यं दुष्टकुलादपि ॥८९॥
 निषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।
 नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्टकुलादपि ॥९०॥
 न राज्ञा सह मित्रत्वं न सपौ निर्विषः कश्चित् ।
 न कुलं निर्मलं तत्र स्त्रीजनो यत्र जायते ॥९१॥

कुले नियोजयेद्भक्तं पुत्रं विद्यासु योजयेत् ।
 व्यसने योजयेच्छत्रुमिष्टं धर्मे नियोजयेत् ॥६२॥
 स्थानेष्वेव प्रयोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च ।
 नहि चूडामणिः पादे शोभते वै कदाचन ॥६३॥
 चूडामणिः समुद्रोऽग्निर्वण्टा चाखण्डमम्बरम् ।
 अथवा पृथिवीपालो मूर्ध्नि पादे प्रमादतः ॥६४॥
 कुसुमस्तवकस्येव द्वे गती तु मनस्विनः ।
 मूर्ध्नि वा सर्वलोकानां शीर्षतः पतितो बने ॥६५॥
 कर्णभूषणसंप्रहयोचितो

यदि मणिस्तु पदे प्रतिबध्यते ।

स मणिः खलु रौति न शोभते

भवति योजयितुर्वचनीयता ॥६६॥

वाजिचारणलौहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ।

नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥६७॥

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते सर्वगुणप्रमाद्यः ।

अथः खलेनापि कृतस्य बह्वेर्नाथः शिखा याति कदाचिदेव ॥६८॥

न सद्यः कशाघातं सिंहो न गजगर्जितम् ।

बीरो वा परनिर्दिष्टं न सहेद्भीमनिःस्वनम् ॥६९॥

यदि विभवबिहीनः प्रच्युतो वाशु दैवात्

नतु खलजनसेवां काङ्क्षयेन्नैव नीचम् ।

न तृणमदनकार्ये सुक्षुधात्तोऽस्ति सिंहः

पिबति रुधिरमुष्णं प्रायशः कुञ्जराणाम् ॥७०॥

सकृद्दुष्टश्च यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमेव गृहीयाद्भर्ममश्वतरी यथा ॥७१॥

शत्रोरपत्यानि प्रियंवदानि

नापेक्षितव्यानि बुधैर्मनुष्यैः ।

तान्येव कालेषु विपत्कराणि

विषस्य पात्राणि हि दारुणानि ॥७२॥

उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।

पादक्षत्रं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥७३॥

अपकारपरे नित्यं चिन्तयेन्न कदाचन ।
 स्वयमेव पतिष्यन्ति कूलजाता इव द्रुमाः ॥१०४॥
 अनर्था ह्यर्थरूपाश्च अर्थान्तरार्थरूपिणः ।
 भवन्ति ते विनाशाय दैवायत्तस्य वै सदा ॥१०५॥
 कार्यकालोचिताऽपापा मतिः सञ्जायते हि वै ।
 सानुकूलेषु दैवेषु पुंसः सर्वत्र जायते ॥१०६॥
 धनप्रयोगकार्येषु तथा विद्यागमेषु च ।
 आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदैव हि ॥१०७॥
 धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥१०८॥
 लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं दानशीलता ।
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥१०९॥
 कालविच् श्रोत्रियो राजा नदी साधुश्च पञ्चमः ।
 एते यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥११०॥
 नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य किल शौनक !
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कुत्रचित् ॥१११॥
 न सर्ववित्कश्चिदिहास्ति लोके

नात्यन्तमूर्खो भुवि चापि कश्चित् ।

ज्ञानेन नीचोत्तममध्यमेन

यो यं विजानाति स तेन विद्वान् ॥११२॥

इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

अथैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
 सर्वाणि हि महोपालः सम्यक् नित्यं परीक्षयेत् ॥११३॥
 राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
 निर्जित्य परस्त्रैरन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥११४॥
 पुष्पात् पुष्पं विचिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥११५॥

दोग्धारः क्षीरभुञ्जाना विकृतं तत् न भुञ्जते ।

परराष्ट्रं महीपालैर्भोक्तव्यं नच दूषयेत् ॥११६॥

नोधश्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी लभते पयः ।

एवं राष्ट्रं प्रयोगेण पीड्यमानं न वर्जयेत् ॥११७॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।

पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्त्तिरायुर्यशो बलम् ॥११८॥

अभ्यर्च्य विष्णुं धर्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।

प्रजाः पालयितुं शक्तः पार्थिवो विजितेन्द्रियः ॥११९॥

ऐश्वर्यमध्वं प्राप्य राजा धर्मे मतिश्चरेत् ।

क्षणेन विभवो नश्येत् नात्मायत्तं धनादिकम् ॥१२०॥

सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु वै वनितापाङ्गभङ्गीलोलं हि जीवितम् ॥१२१॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा अपि तर्जयन्ती

रोगाश्च शत्रव इव प्रभवन्ति गात्रे ।

आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाग्भो

लोको न चात्महितमाचरतीह कश्चित् ॥१२२॥

निःशङ्कं किं मनुष्याः कुरुत परहिते युक्तमग्रे हितं यत्

मोदध्वं कामिनीभिर्मदनशरहता मन्दमन्दातिदृष्ट्या ।

मा पापं संकुरुध्वं द्विजहरिपरमाः संभजध्वं सदैव

आयुर्निःशेषमेति स्वलति जलघटीभूतमृत्युच्छलेन ॥१२३॥

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥१२४॥

एतदर्थं हि विप्रेन्द्रा राज्यमिच्छन्ति भूभृतः ।

बदेषां सर्वकार्येषु वचो न प्रतिहन्यते ॥१२५॥

एतदर्थं हि कुर्वन्ति राजानो धनसञ्चयम् ।

रक्षयित्वा तु चात्मानं यद्धनं तद् द्विजातये ॥१२६॥

ओङ्कारशब्दो विप्राणां येन राष्ट्रं प्रवर्द्धते ।

स राजा वर्द्धते योगाद् व्याधिभिश्च न वध्यते ॥१२७॥

अक्षमर्षाश्च कुर्वन्ति मुनयो द्रव्यसञ्चयम् ।

किं पुनस्तु महीपालः पुत्रवत्पालयन्प्रजाः ॥१२८॥
 यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥१२९॥
 त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं पुत्राश्च दाराश्च सुहृज्जनाश्च ।
 ते चार्थवन्तं पुनराश्रयन्ति अर्थो हि लोके पुरुषस्य बन्धुः ॥१३०॥
 अन्धो हि राजा भवति यस्तु शास्त्रविवर्जितः ।
 अन्धः पश्यति चारेण शास्त्रहीनो न पश्यति ॥१३१॥
 यस्य पुत्राश्च भृत्याश्च मन्त्रिणाश्च पुरोहिताः ।
 इन्द्रियाणि प्रसुप्तानि तस्य राज्यं चिरं नहि ॥१३२॥
 येनार्जितास्त्रयोऽप्येते पुत्रा भृत्याश्च बान्धवाः ।
 जिता तेन समं भूपैश्चतुरब्धिवसुन्धरा ॥१३३॥
 लङ्घयेच्छास्त्रयुक्तानि हेतुयुक्तानि यानि च ।
 स हि नश्यति वै राजा इह लोके परत्र च ॥१३४॥
 मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ।
 समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥१३५॥
 धीराः कष्टमनुप्राप्य न भवन्ति विषादिनः ।
 प्रविश्य वदनं राहोः किं नोदेति पुनः शशी ? ॥१३६॥
 धिक् धिक् शरीरसुखलालितमानवेषु
 मा खेदयेद्धनकृशं हि शरीरमेव ।
 सद्धारका ह्यधनपाण्डुसुताः श्रुता हि
 दुःखं विहाय पुनरेव सुखं प्रपन्नाः ॥१३७॥
 गन्धर्वविद्यामालोभ्य वाद्ये च गणिकागणाः ।
 धनुर्वेदार्थशास्त्राणि लोके रक्षेच्च भूयतिः ॥१३८॥
 कारयेन विना भृत्ये यस्तु कुप्यति पार्थिवः ।
 स गृह्णाति विषोन्मादं कृष्णसर्पविसर्जितम् ॥१३९॥
 चापलाद्वारयेद् दृष्टिं मिथ्यावाक्यञ्च वारयेत् ।
 मानवे श्रोत्रिये चैव भृत्यवर्गे सदैव हि ॥१४०॥
 लीलां करोति यो राजा भृत्यस्वजनगर्वितः ।
 शासने सर्वदा क्षिप्रं रिपुभिः परिभूयते ।
 विना दोषेण यो भृत्यान् राजाऽधर्मेण शास्ति च ॥१४१॥

हुङ्कारं शुकुटिं नैव सदा कुर्वीत पार्थिवः ।
 लीलासुखानि भोग्यानि त्यजेदिह महोपतिः ॥१४२॥
 सुखप्रवृत्तैः साध्यन्ते शत्रवो विग्रहे स्थितैः ॥१४३॥
 उद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
 षड्विधो यस्य उत्साहस्तस्य देवोऽपि शङ्कते ॥१४४॥
 उद्योगेन कृते कार्ये सिद्धिर्यस्य न विद्यते ।
 दैवं तस्य प्रमाणां हि कर्तव्यं पौरुषं सदा ॥१४५॥
 इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

अथ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
 नियोक्तव्या यथाहंषु त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥१४६॥
 भृत्ये परीक्ष्यां वक्ष्ये यस्य यस्य हि ये गुणाः ।
 तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥१४७॥
 यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणाच्छेदनतापताडनैः ।
 तथा चतुर्भिर्मृतकं परीक्ष्येत् व्रतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥१४८॥
 कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।
 रूपवान् सुप्रसन्नश्च कोषाध्यक्षो विधीयते ॥१४९॥
 मूल्यरूपपरीक्षाकृद्भवेद्भूतनपरीक्षकः ।
 बलाबलपरीक्षाकृत् सेनाध्यक्षो विधीयते ॥१५०॥
 इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
 अप्रमादी प्रमाथी च प्रतीहारः स उच्यते ॥१५१॥
 मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 सर्वशास्त्रसमालोकी ह्येष साधुः स लेखकः ॥१५२॥
 बुद्धिमान् मतिमांश्चैव परचित्तोपलक्षकः ।
 क्रूरो वयोक्तवादी च एष दूरो विधीयते ॥१५३॥
 समस्तस्मृतिशास्त्रज्ञः परिदतोऽथ जितेन्द्रियः ।
 शौर्बवीर्बगुणोपेतो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥१५४॥

पितृपैतामहो दत्तः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः ।
 शुचिश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥१५५॥
 आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः ।
 आयुःशीलगुणोपेतो वैद्य एष विधीयते ॥१५६॥
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
 आशीर्वादपरो नित्यमेष राजपुरोहितः ॥१५७॥
 लेखकः पाठकश्चैव गणकः प्रतिबोधकः ।
 आलस्ययुक्तश्चेद्वाजा कर्मणो वर्जयेत्सदा ॥१५८॥
 द्विजिह्वमुद्वेगकरं क्रूरमेकान्तदारुणम् ।
 खलस्याहेश्च वदनमपकाराय केवलम् ॥१५९॥
 दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययाऽलंकृतोऽपि सन् ।
 मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥१६०॥
 अकारणाविष्कृतकोपधारिणः

खलाद्भयं कस्य न नाम जायते ।

विषं महाहेर्विषमस्य दुर्वचः

सुदुःसहं सन्निपतेत्सदा मुखे ॥१६१॥

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो हन्यात् स न हन्यते ॥१६२॥

शूरत्वयुक्ता मृदुमन्दवाक्या

जितेन्द्रियाः सत्यपराक्रमाश्च ।

प्रागेव पश्चाद्विपरीतरूपा

ये ते तु भृत्या न हिता भवन्ति ॥१६३॥

निरालस्याः सुसन्तुष्टाः सुस्वप्नाः प्रतिबोधकाः ।

सुखदुःखसमा धीरा भृत्या लोकेषु दुर्लभाः ॥१६४॥

ज्ञान्तिसत्यविहीनश्च क्रूरबुद्धिश्च निन्दकः ।

दाम्भिकः पेदुकश्चैव शठश्च स्पृह्यान्वितः ।

अशक्तो भयभीतश्च राज्ञा त्यक्तव्य एव सः ॥१६५॥

सुमन्धानानि चास्त्राणि शस्त्राणि विविधानि च ।

दुर्गे प्रवेशितव्यानि ततः शत्रुं निपातयेत् ॥१६६॥

षणमासमथ वर्षं वा सन्धिं कुर्यान्नराधिपः ।

पश्यन् सञ्चितमात्मानं पुनः शत्रुं निपातयेत् ॥१६७॥
 मूर्खान्नियोजयेद्यस्तु त्रयोऽप्येते महीपतेः ।
 अयशश्चार्थनाशश्च नरके चैव पातनम् ॥१६८॥
 यत्किञ्चित्कुरुते कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 तेन स्म वर्द्धते राजा सूक्ष्मतो भृत्यकार्यतः ॥१६९॥
 तस्माद् भूमीश्वरः प्राज्ञं धर्मकर्माथसाधने ।
 नियोजयेद्धि सततं गोब्राह्मणहिताय च ॥१७०॥
 इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

अथ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणाहीनं विवर्जयेत् ।
 पण्डितस्य गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ॥१७१॥
 सद्भिः रासीत सततं सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ।
 सद्भिर्विवादं मैत्रीञ्च नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥१७२॥
 पण्डितैश्च विनीतैश्च धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ।
 बन्धनस्योऽपि तिष्ठेत् न तु राज्ये खलैः सह ॥१७३॥
 सावशेषाणि कार्याणि कुर्वन्नर्थैश्च युज्यते ।
 तस्मात् सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥१७४॥
 मधुहेव दुहेद्राष्ट्रं कुसुमञ्च न पातयेत् ।
 वत्सापेक्षी दुहेत्क्षीरं भूमिं गाञ्चैव पार्थिवः ॥१७५॥
 यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनुते मधु षट्पदः ।
 तथा वित्तमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥१७६॥
 वल्मीकं मधुजालञ्च शुक्लपक्षे तु चन्द्रमाः ।
 राजद्रव्यञ्च भैक्ष्यञ्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते ॥१७७॥
 अस्त्रानस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु सञ्चयम् ।
 अक्लृप्तं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥१७८॥
 वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
 गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥१७६॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।

मृजया रक्ष्यते पात्रं कुलं शीलेन रक्ष्यते ॥१८०॥

वरं विन्ध्याटव्यां निवसनमभुक्तस्य मरणां

वरं सर्पाकीर्णं शयनमथ कूपे निपतनम् ।

वरं भ्रान्तावर्त्ते सभयजलमध्ये प्रविशनं

नतु स्वीये पक्षे तु धनमणु देहीति कथनम् ॥१८१॥

भाग्यक्षयेषु क्षीयन्ते नोपभोगेन सम्पदः ।

पूर्वाजिते हि सुकृते न नश्यन्ति कदाचन ॥१८२॥

विप्राणां भूषणं विद्या पृथिव्या भूषणं नृपः ।

नभसो भूषणं चन्द्रः शीलं सर्वस्य भूषणम् ॥१८३॥

एते ते चन्द्रतुल्याः क्षितिपतितनया भीमसेनार्जुनाद्याः

शूराः सत्यप्रतिज्ञा दिनकरवपुषा केशवेनोपगृहाः ।

ते वै दुष्टग्रहस्थाः कृपणवशगता भैक्ष्यचर्यां प्रयाताः

को वा कस्मिन् समर्थो भवति विधिवशाद् भ्राम्यते कर्मरेखा ॥१८४॥

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे

विष्णुर्बेन दशाक्षतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ।

इन्द्रो येन कपालपाणिर्मरुतो भिक्षाटनं कारितः

सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥१८५॥

दाता बलिर्याचनको मुरारिर्दानं मही विप्रमुखस्य मध्ये ।

दत्त्वा फलं बन्धनमेव लब्धं नमोऽस्तु ते दैव! यथेष्टकारिणे ॥१८६॥

माता यदि भवेज्जन्मीः पिता साक्षाज्जनार्दनः ।

कुतुब्धिप्रतिपत्तिश्चेत् तद्वदहं विवृतं सदा ॥१८७॥

येन येन यथा यद्वत् पुरा कर्म सुनिश्चितम् ।

स तदेवान्तरा भुङ्क्ते स्वयमाहितमात्मनः ॥१८८॥

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ।

गर्मशय्यामुपादाय भुङ्क्ते वै पौर्वदेहिकम् ॥१८९॥

न चान्तरीक्षे न समुद्रमध्ये न पर्वतानां विविधप्रदेशे ।

न मातृवर्जिन् प्रवृत्तस्तथाङ्गे त्वक्तुं क्षमः कर्मकृतं नरो हि ॥१९०॥

दुर्गस्त्रिकूटः परित्वा समुद्रो रक्षांसि बोधाः परमा च वृत्तिः ।
 शास्त्रं च वै तूशनसा प्रदिष्टं स राक्षसाः कालवशाद्दिनष्टः ॥१६१॥
 यस्मिन् व्यधि यत्काले यदिवा यच्च ना निशि ।
 यन्मुहूर्ते ऋषे वापि तत्तथा न तदन्यथा ॥१६२॥
 गच्छन्ति चान्तरीक्षे वा प्रविशन्ति महीतले ।
 वारयन्ति दिशः सर्वा नादत्तमुपलभ्यते ॥१६३॥
 पुरावीता च वा विद्या पुरा दत्ता यद्गनम् ।
 पुरा कृतानि कर्माणि अग्रे वावन्ति धावतः ॥१६४॥
 कर्माद्यत्र प्रचानानि खन्यगृणे शुभगृहे ।
 वसिष्ठकुलजमेऽपि जानकी दुःखभाजनम् ॥१६५॥
 इयूलजङ्घो यदा रामः शब्दगामी च लक्ष्मणः ।
 वनकेशी यथा सीता त्रयस्ते दुःखभाजनम् ॥१६६॥
 न पिण्डकर्मणा पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
 कर्मजन्यशरीरेषु रोगाः शारीरमानसाः ॥१६७॥
 शरा इव पतन्तीह विमुक्ता दृढधन्विनः ।
 अतो वै शास्त्रगमिस्था धिवा धीरोऽर्थमोहते ॥१६८॥
 बालो युवा च वृद्धश्च यः करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यां तस्यामवस्थया भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥१६९॥
 अनिच्छमानोऽपि नरो विदेशस्थोऽपि मानवः ।
 स्वकर्मषोतवातेन जीयते यत्र तत् फलम् ॥१७०॥
 प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ।
 अतो न शोचामि न विस्मयो मे ललाटलेखा न पुनः प्रयाति ॥
 (यदस्मदीयं नतु तत्परेशाम् ॥२०१॥
 सर्वः कूपे गजः स्कन्धे आरुर्बिले च धावति ।
 नरः शीघ्रतरादेव कर्मणः कः पलायते ॥२०२॥
 नात्पायति हि सद्विद्या दीयमानापि वर्द्धते ।
 कूपस्थमिव पानीयं भक्त्येव बहूदकम् ॥२०३॥
 येऽर्था धर्मेण ते सत्या ये धर्मेण गताः श्रियः ।
 यर्थाश्चैव महान् लोके तत् स्मृत्वा हर्षकारणात् ॥२०४॥
 अजायन्तानि दुःखाणि करोति कुपया जनः ।

तान्येव यदि धर्मायी न भूयः क्लेशभाजनम् ॥२०५॥
 सर्वेषामेव शौचानामग्नशौचं विशिष्यते ।
 योऽन्नार्थैरशुचिः शौचान्न मृदा वारिणा शुचिः ॥२०६॥
 सत्त्वं शौचं मनः शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सर्वभूते दया शौचं जलशौचञ्च पञ्चमम् ॥२०७॥
 यस्य सत्त्वं च शौचं च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ।
 सत्त्वं हि वचनं यस्य सोऽश्वमेधाद्विशिष्यते ॥२०८॥
 मृत्तिकानां सहस्रेणां सदकानां शतेन च ।
 न शुष्यति दुराचारो भावोपहतचेतनः ॥२०९॥
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥२१०॥
 न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति ।
 न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्ष्णम् ॥२११॥
 दरिद्रस्य मनुष्यस्य प्राज्ञस्य मधुरस्य च ।
 काले भुत्वा हितं वाक्यं न कश्चित्परितुष्यते ॥२१२॥
 न मन्त्रबलवीर्येण प्रह्वया पौरुषेण च ।
 अलभ्यं लभ्यते मर्त्यैस्तत्र का परिवेदना ॥२१३॥
 अयाचितो मया लब्धो मत्प्रेषितः पुनर्गतः ।
 यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिवेदना ॥२१४॥
 एकवृक्षो सदा रात्रौ नानापक्षिसमागमः ।
 प्रभातेऽन्यदिशं यान्ति का तत्र परिवेदना ॥२१५॥
 एकस्वार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
 यस्त्वेकस्त्वरितो याति का तत्र परिवेदना ॥२१६॥
 अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमभ्यानि शौनक !
 अव्यक्तनिधनान्येव का तत्र परिवेदना ॥२१७॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते विद्वः शरशतैरपि ।
 कुशामेण तु संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥२१८॥
 लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
 प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥२१९॥
 ततः प्राप्नोति पुंश्चः किं प्रलापं करिष्यति ।

आपोद्यमानानि तथा पुष्पाणि च फलानि च ।

स्वकालं नातिवर्तन्ते यथा कर्म पुराकृतम् ॥२२०॥

शीलं कुलं नैव न चैव विद्या

ज्ञानं गुण्या नैव न वीजशुद्धिः ।

भाग्यानि पूर्वं तपसार्जितानि

काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥२२१॥

तत्र मृत्युर्यत्र हन्ता तत्र श्रीर्यत्र सम्पदः ।

तत्र तत्र स्वयं याति प्रेक्ष्यमाणाः स्वकर्मभिः ॥२२२॥

भूतपूर्वं कृतं कर्म कर्तारमनुतिष्ठति ।

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ॥२२३॥

एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुतिष्ठति ।

सुकृतं भुङ्क्त्व चात्मीयं मूढः किं परितप्यसे ? ॥२२४॥

यथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुतिष्ठति ।

एवं पूर्वकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥२२५॥

नीचः सर्वमात्राणि परच्छिद्वाणि पश्यति ।

आत्मनो विस्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥२२६॥

रागद्वेषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचिद् द्विज !

विचार्य खलु पश्यामि तत् सुखं यत्र निर्बुद्धिः ॥२२७॥

यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ।

स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिन्स्यक्ते महत्सुखम् ॥२२८॥

शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।

जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते ॥२२९॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणां सुखदुःखयोः ॥२३०॥

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

सुखं दुःखं मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्तते ॥२३१॥

यद् गतं तदातिक्रान्तं यदि स्यात्तच्च दूरतः ।

वर्तमानेन वर्तेत न स शोकेन बाध्यते ॥२३२॥

इति गाण्डे महापुराणे नीतिसारे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्विपुः ।
 कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥२३३॥
 शोकप्राणं भयप्राणं प्रीतिविश्वासभाजनम् ।
 केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥२३४॥
 सकृदुचरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
 बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥२३५॥
 न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।
 विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृक् मित्रे स्वभावजे ॥२३६॥
 यदीच्छेत् शाश्वतीं प्रीतिं त्रीणि दोषाणि वर्जयेत् ।
 घृतमर्थप्रयोगञ्च परोक्षे दारदर्शनम् ॥२३७॥
 मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्षासने वसेत् ।
 बलवानिन्द्रियप्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥२३८॥
 विपरीतरतिः कामः स्वायत्तेषु न विद्यते ।
 यत्रापायो बधो दण्डस्तथैव ह्यनुवर्तते ॥२३९॥
 अपि कल्पानिलस्यैव तुरगस्य महोदधेः ।
 शक्यते प्रसरो रोद्धुं न ह्यरक्तस्य चेनसः ॥२४०॥
 क्षणो नास्ति रहो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता जनः ।
 तेन शौनक ! नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥२४१॥
 एकं वै सेवते नित्यमन्यं चेतसि रोषते ।
 पुरुषायामलामेन नारी चैव पतिव्रता ॥२४२॥
 जननी यानि कुरुते रहस्यं मदनातुरा ।
 सुतैस्तानि न चिन्त्यानि शीलविप्रतिपत्तिभिः ॥२४३॥
 पराधीना निद्रा परहृदयकृत्यानुशरणां
 सदा हेलाहास्यं नियतमपि शोकेन रहितम् ।
 पयो न्यस्तः कायः विटजनसुरैर्हारितगलो
 बहुत्कथठावृत्तिर्जगति गणिकाया बहुमतः ॥२४४॥
 अग्निरापः क्षियो मूर्खाः सर्पा राजकुलानि च ।

नित्यं परोपसेव्यानि सद्यः प्राणहराणि षट् ॥२४५॥

किं चित्रं यदि शब्दशास्त्रकुशलो विप्रो भवेत्पण्डितः ?

किं चित्रं यदि दण्डनीतिकुशलो राजा भवेद्दार्मिकः ?

किं चित्रं यदि रूपयौवनवती योषिञ्च साध्वी भवेत् ?

किं चित्रं यदि निर्धनोऽपि पुरुषः पापं न कुर्यात्कचित् ? ॥२४६॥

नात्मच्छिद्रं परे दद्याद् विद्याच्छिद्रं परस्य च ।

गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि परभावञ्च लक्षयेत् ॥२४७॥

पातालतलवासिन्य सप्तप्राकारच्छादिताः ।

यदि नो चिकुरोद्भेदः क्षियः केनोपलभ्यते ॥२४८॥

समधर्मो हि मर्मज्ञस्तीक्ष्णः स्वजनकण्टकः ।

न तथा बाधते शत्रुः कृतवैरो बहिःस्थितः ॥२४९॥

स पण्डितो यो ह्यनुरक्षयेद्दे

मिष्टेन बालं विनयेन शिष्टम् ।

अर्थेन नारीं तपसा हि देवान्

सर्वाश्च लोकांश्च सुसंप्रदेया ॥२५०॥

छलेन मित्रं कलुषेण धर्मं परोपतापेन समृद्धिभावम् ।

सुखेन विद्यां पुरुषेण नारीं बाढ्यन्ति वै ये न च पण्डितास्ते ॥२५१॥

फलार्थी फलिनं वृत्तं यश्छिन्द्याद् दुर्मतिर्नरः ।

निष्फलं तस्य वै कार्यं तन्मूलं दोषमाप्नुयात् ॥२५२॥

सधनो हि तपस्वी च दूरतो वै कृतश्रमः ।

मद्यपा स्त्री सखीत्येवं विप्र ! न श्रद्धान्यहम् ॥२५३॥

न विश्वसेदविश्वस्ते मित्रस्यापि न विश्वसेत् ।

कदाचित्कुपितं मित्रं सर्वं गुह्यं प्रकाशयेत् ॥२५४॥

सर्वभूतेषु विश्वासः सर्वभूतेषु सात्त्विकः ।

स्वभावमात्मना गुह्यमेतत्साधोर्हि लक्ष्याम् ॥२५५॥

यस्मिन् कस्मिन् कृते कार्ये कर्तारमनुवर्त्तते ।

सर्वथा वर्त्तमानोऽपि धैर्यबुद्धिस्तु कारयेत् ॥२५६॥

बुद्धाः स्त्रियो नवं मद्यं शुष्कं मांसं त्रिमूलकम् ।

रात्रौ दधि दिवा स्वप्नं विद्वान् षट् परिवर्जयेत् ॥२५७॥

विषं गोष्ठी दरिद्रस्य बुद्धस्य तक्षणी विषम् ।

विषं कुशिक्षिता विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ॥२५८॥
 प्रियं दानमकुण्ठस्य नीचस्योच्छ्वासनं प्रियम् ।
 प्रियं दानं दरिद्रस्य यूनाश्च तरुणी प्रिया ॥२५९॥
 अत्यम्बुपानं कठिनाशनश्च धातुक्षयो वेगविधारणश्च ।
 दिवाशयो नागरणश्च रात्रौ षड्भिर्नराणां निवसन्ति रोगाः ॥२६०॥
 बालातपश्चाप्यतिमैथुनश्च श्मशानधूमः करतापनश्च ।
 रजस्वलावक्त्रनिरीक्षणाश्च सुदोर्घमायुस्त्वपि कर्षयेत् ॥२६१॥
 शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणां दधि ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥२६२॥
 सद्यः पक्वघृतं द्राक्षा बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
 वष्पोदकं तरुच्छाया सद्यः प्राणकराणि षट् ॥२६३॥
 कूपोदकं वटच्छाया नारीणां च पयोधरः ।
 शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम् ॥२६४॥
 सद्यो बलकरास्त्रीणि बालाभ्यङ्गसुभोजनम् ।
 सद्यो बलहरास्त्रीणि अघ्ना च मैथुनं ऊवरः ॥२६५॥
 शुष्कं मांसं पयो नित्यं भार्यामित्रैः सहैव तु ।
 न भोक्तव्यं नृपैः सार्द्धं वियोगं कुर्वते क्षणात् ॥२६६॥
 कुचेलिनं दन्तमलापचारिणं
 बह्मशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।
 सूर्योदये अस्तमयेऽपि शायिनं
 विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥२६७॥
 निस्थं छेदस्तृणानां धरणिबिलिखनं पादयोश्चापमार्ष्टि-
 र्दन्तानामप्यशौचं मलिनवसनता रुद्धता मूर्धजानाम् ।
 द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं प्रासहासातिरेकः
 स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत्केशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥२६८॥
 शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ
 वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
 अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं
 चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥२६९॥
 यस्य तस्य तु पुष्पस्य पादसरस्य विशेषतः ।

शिरसा धार्यमाणास्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते ॥२७०॥
 दीपस्य पश्चिमा छाया छाया शय्यासनस्य च ।
 रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥२७१॥
 बालातपः प्रेतघूपः स्त्री वृद्धा तरुणां दधि ।
 आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्जनीरजः ॥२७२॥
 गजान्धरथधान्यानां गवाश्चैव रजः शुभम् ।
 अशुभञ्च विजानीयात् खरोष्ट्राज्जाविकेषु च ॥२७३॥
 गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः ।
 एतद्वज्रो महाशस्तं महापातकनाशनम् ॥२७४॥
 अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्जनीरजः ।
 एतद्वज्रो महापापं महाकिस्त्रिविषकारकम् ॥२७५॥
 शूर्पवातो नखाग्राम्बु स्नानवस्त्रमृजोदकम् ।
 मार्जनीरेणुः केशाम्बु हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥२७६॥
 विप्रयोर्विप्रवह्नयोश्च दम्भत्योः स्वामिनोऽतथा ।
 अन्तरेण न गन्तव्यं ह्यस्य वृषभस्य च ॥२७७॥
 क्रीषु राजाम्निसर्पेषु स्वाव्याये शत्रुसेवने ।
 भोगास्वादिषु विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ? ॥२७८॥
 न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निःश्रुन्तति ॥२७९॥
 वैरिणा सह सन्धाय विश्वस्तो यदि तिष्ठति ।
 स वृक्षाग्रे प्रसुप्तो हि पतितः प्रतिबुध्यते ॥२८०॥
 नात्यन्तं मृदुना भाव्यं नात्यन्तं क्रूरकर्मणा ।
 मृदुनैव मृदुं हन्ति दारुणो नैव दारुणम् ॥२८१॥
 नात्यन्तं सरलैर्भाव्यं नात्यन्तं मृदुना तथा ।
 सरलास्तत्र छिद्यन्ते कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥२८२॥
 नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति गुणिनो जनाः ।
 शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च भिद्यन्ते न नमन्ति च ॥२८३॥
 अप्रार्थितानि दुःस्त्रानि यथैवायान्ति यान्ति च ।
 मार्जार इव लुम्फेत तथा प्रार्थयते नरः ॥२८४॥
 पूर्वं पश्चाच्चरन्त्यार्थे सदैव बहुसम्पदः ।

विपरीतमनायें च बवेच्छसि तथा चर ॥२८५॥
 षट्कर्णो मिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णश्च धार्यते ।
 द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्येको न बुध्यते ॥२८६॥
 तथा गवा किं क्रियते वा न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
 कोऽर्यः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥२८७॥
 एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।
 कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥२८८॥
 एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
 कनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥२८९॥
 एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणोऽपि शतेन किम् ?
 चन्द्रो हन्ति तमांस्वेको न च ज्योतिः सहस्रशः ॥२९०॥
 लालयेत्पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
 प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥२९१॥
 जायमानो हरेद् दारान् वर्धमानो हरेद्जनम् ।
 म्रियमाणो हरेत्प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥२९२॥
 केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद् व्याघ्रमुखा मृगाः ।
 तत्स्वरूपपरिज्ञाने ह्यविश्वासः पदे पदे ॥२९३॥
 एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
 यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥२९४॥
 एतदेवानुमन्येत भोगा हि क्षणमङ्गिनः ।
 स्निग्धेषु च विदग्धस्य मतयो वै ह्यनाकुलाः ॥२९५॥
 ज्वेष्ठः ऽपितृसमो भ्राता मृते पितरि शौनक !
 सर्वेषां स पिता हि स्यात्सर्वेषामनुजालकः ॥२९६॥
 कनिष्ठेषु च सर्वेषु समत्वेनानुवर्तते ।
 समोपभोगजीवेषु ययैव तनयेषु च ॥२९७॥
 बहूनामप्यसाराणां समुदायो हि दारुणः ।
 तृणौगवेष्टिता रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते ॥२९८॥
 अपहृत्य परस्वं हि यस्तु दानं प्रबच्छति ।
 स दाना नरकं वाति वस्यार्धस्तस्य तत्फलम् ॥२९९॥
 देवद्वयविन्दोऽनं ब्रह्मवृद्धैश्च च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥३००॥
 ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नघ्ने तथा ।
 निष्कृतिर्विहिता संहिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥३०१॥
 नाभ्रन्ति पितरो देवाः क्षुद्रस्य वृषलीपतेः ।
 भार्याजितस्य नाभ्रन्ति यस्याश्चोपपतिर्गृहे ॥३०२॥
 अकृतज्ञमनार्थञ्च दीर्घरोषमनार्जवम् ।
 चतुरो विद्धि चाण्डालान् जात्या जायेत पञ्चमः ॥३०३॥
 नोपेक्षितव्यो दुर्बुद्धिः शत्रुरल्पोऽप्यवज्ञया ।
 बहिरल्पोऽप्यसंभ्राह्मः कुरुते भस्मसाज्जगत् ॥३०४॥
 नवे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।
 धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ? ॥३०५॥
 पन्थान इव विप्रेन्द्र ! सर्वसाधारणाः श्रियः ।
 मदीया इति मत्वा वै नहि हर्षयुतो भव ॥३०६॥
 चित्तायत्तं धातुवश्यं शरीरं
 चित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम् ।
 तस्माच्चित्तं सर्वदा रक्षणीयं
 स्वस्थे चित्ते धातवः सम्भवन्ति ॥३०७॥
 इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

सूत उवाच —

कुभार्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुपुत्रकम् ।
 कुकन्याञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥३०८॥
 धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यञ्च दूरङ्गतं
 पृथ्वी बन्ध्यफला जनाः कपटिनो लौल्ये स्थिता ब्राह्मणाः ।
 मर्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा जना उन्नता
 हा कष्टंस्तु जीवितं कलियुगे धन्या जना ये मृताः ॥३०९॥

धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ।
 परचित्तगतान् दारान् पुत्रं कुड्यसने स्थितम् ॥३१०॥
 कुपुत्रे निर्वृतिर्नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः ?
 कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराज्ये नास्ति जीवितम् ॥३११॥
 परान्नञ्च परस्वञ्च परशय्याः परस्त्रियः ।
 परवेशमनि वासञ्च शक्रादपि श्रियं हरेत् ॥३१२॥
 आलापाद् गात्रसंस्पर्शात्संसर्गात्सहभोजनान् ।
 आसनाच्छयनाद् यानात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥३१३॥
 स्त्रियो नश्यन्ति रूपेण तपः क्रोधेन नश्यति ।
 गावो दूरप्रचारेण शूद्राग्नेन द्विजोत्तमः ॥३१४॥
 आसनादेकशय्याया भोजनात्पङ्क्तिसङ्क्रात् ।
 ततः सङ्क्रमते पापं घटाद् घट इवोदकम् ॥३१५॥
 लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
 तस्माच्छिष्यं च पुत्रं च ताडयेन्नतु लालयेत् ॥३१६॥
 अथवा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
 असम्भोगश्च नारीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥३१७॥
 अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमाः ।
 उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥३१८॥
 मानो हि मूलमर्थस्य माने सति धनेन किम् ?
 प्रभ्रष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ? ॥३१९॥
 अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
 उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥३२०॥
 वनेऽपि सिंहा न नमन्ति कर्णं

बुभुक्षिता नांशनिरीक्ष्यञ्च ।

धनैर्विहीनाः सुकुलेषु जाता

न नीचकर्माणि समारभन्ति ॥३२१॥

नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ।

नित्यमूर्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥३२२॥

वयिक् प्रमादी भूतकश्च मानी

भिक्षुर्विलासी ह्यधनश्च कामी ।

वराङ्गना चाप्रियवादिनी च

न ते च कर्माणि सगारभन्ति ॥३२३॥

दाता दरिद्रः कृपणोऽर्थयुक्तः पुत्रोऽविधेयः कुजनस्य सेवा ।

परापकारेषु नरस्य मृत्युः प्रजायते दुश्चरितानि पञ्च ॥३२४॥

कान्तावियोगः स्वजनापमानम् ऋणास्य शेषः कुजनस्य सेवा ।

वारिद्वयभावाद्विमुखं च मित्रं विनाग्निना पञ्च दहन्ति तीव्रम् ॥३२५॥

चिन्तासहस्रेषु च तेषु मध्ये चिन्ताश्चतस्रोऽप्यसिधारतुल्याः ।

नीचावमानं क्षुधितं कलत्रं भार्या विरक्ता सहजोपरोधः ॥३२६॥

वश्यञ्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या अरोगिता सज्जनसङ्गतिश्च ।

इष्टा च भार्या वशवर्त्तिनी च दुःखस्य मूलोद्घरणानि पञ्च ॥३२७॥

कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गा मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

एकः प्रमाथी स कथं न घात्यो यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥३२८॥

अधीरः कर्कशः स्तब्धः कुचेलः स्वयमागतः ।

पञ्च विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥३२९॥

आयुः कर्म चरित्रञ्च विद्या निधनमेव च ।

पञ्चैतानि हि पच्यन्ते जायमानस्य देहिनः ॥३३०॥

पर्वतारोहण्यो तोये गोकुले दुष्टनिग्रहे ।

पतितस्य समुत्थाने शस्ता ह्येते गुणाः स्मृताः ॥३३१॥

अभ्रच्छाया खले प्रीतिः परनारीषु सङ्गतिः ।

पञ्चैते ह्यस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥३३२॥

अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरं धनयौवनम् ।

अस्थिरं पुत्रदाराद्यं धर्मः कीर्त्तिर्यशः स्थिरम् ॥३३३॥

शतं जीवितमत्यल्पं रात्रिस्तस्यार्द्धहारिणी ।

व्याधिशोकजरायासैरर्द्धं तदपि निष्फलम् ॥३३४॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्द्धं हृतं

तस्यार्द्धं स्थितकिञ्चिदर्द्धमधिकं बालस्य काले हृतम् ।

किञ्चिद्बन्धुवियोगदुःखमरणैर्भूपालसेवागतं

शेषं वारितरङ्गगर्भचपलं मानेन किं मानिनाम् ? ॥३३५॥

अहोरात्रमथो लोके जरारूपेण सञ्चरेत् ।

बन्धुर्भवेत् भूतानि पवनं पद्मगो यथा ॥३३६॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो न चेत् ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय पशोरिव विचेष्टितम् ॥३३७॥
अद्वितद्वितविचारशून्यबुद्धेः

अतिसमये बहुभिर्वितर्कितस्य ।

उदरभर्यामात्रतुष्टबुद्धेः

पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेषः ॥३३८॥

शौर्ये तपसि दाने च यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुद्धार एव सः ॥३३९॥

यज्जीवितं क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-

र्विज्ञानविक्रमयशोभिरभ्यमानैः ।

तन्नाम जीवितमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः

काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च मुहुक्ते ॥३४०॥

किं जीवितेन धनमानविवर्जितेन

मित्रेण किं नु भवतीति सशङ्कितेन ।

सिंहप्रतश्चरत गच्छत मा बिषादं

काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च मुहुक्ते ॥३४१॥

यो वात्मनीह न गुरौ न च भृत्यवर्गे

दीने दयां न कुङ्क्षते न च मित्रकार्ये ।

किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके

काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च मुहुक्ते ॥३४२॥

यस्य त्रिकर्मशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥३४३॥

स्वाधीनवृत्तेः स्याफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।

ये पराधीनकर्माग्नौ जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥३४४॥

स्वपूरा वै कापुरुषाः स्वपूरो मूषकाश्चक्षिः ।

असन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेशापि तुष्यति ॥३४५॥

अभ्रच्छाया तृणादग्निर्नीचसेवा पथि जलम् ।

वेर्यारागः खले प्रीतिः पडेते बुद्बुदोपमाः ॥३४६॥

वाचा विदितसार्धेन लोको न च सुखायते ।

जीवितं मानमूलं हि मने म्लाने कुतः सुखम् ? ॥३४७॥

अबलस्य बलं राज्ञा बालस्य रुदितं बलम् ।
 बलं मूर्खस्य मौनत्वं तस्करस्यानृतं बलम् ॥३४८॥
 यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
 तथा तथाऽस्य मेधा स्याद्विज्ञानश्चास्य रोचते ॥३४९॥
 यथा यथा हि पुरुषः कल्याणो कुरुते मतिम् ।
 तथा तथा हि सर्वत्र रिलप्यते लोकसुप्रियः ॥३५०॥
 लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ।
 तस्माद्भोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो नो न विश्वसेत् ॥३५१॥
 तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
 उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्थातव्यं वै ह्यभीतवत् ॥३५२॥
 ऋणाशेषश्चाग्निशेषं व्याधिशेषं तथैव च ।
 पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्माच्छेषं न कारयेत् ॥३५३॥
 कृते प्रतिकृतं कुर्याद् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
 न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥३५४॥
 परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेच्चादृशं मित्रं मायामयमरिं तथा ॥३५५॥
 दुर्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति ।
 प्रसन्नमपि पानीयं कर्दमैः कलुषीकृतम् ॥३५६॥
 सम्यग् भुङ्क्ते जनः सो हि द्विजायार्था हि यस्य वै ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन द्विजः पूज्यः प्रयत्नतः ॥३५७॥
 तद् भुङ्क्ते यद् द्विजमुज्ज्यशेषं
 स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।
 तत्सौहृदं बत क्रियते परोक्षे
 दृष्ट्यैर्विना यः क्रियते स धर्मः ॥३५८॥
 न साः सभाः कत्र न सन्ति वृद्धा
 वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
 धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति
 नैतत्सत्यं यच्छब्देनानुनिद्धम् ॥३५९॥
 ब्राह्मणोऽपि मनुष्यग्यामादित्यस्यैव तेजसाम् ।
 शिरोऽपि सर्वगात्राणां प्रतानां सत्यमुत्तमम् ॥३६०॥

तन्मङ्गलं यत्र मनः प्रसन्नं तज्जीवनं यत्र परस्य सेवा ।
 तद्वर्जितं यत्स्वप्ननेन भुक्तं तद्वर्जितं यत्समरे रिपूयाम् ॥३६१॥
 सा स्त्री या न मदं कुर्यात् स सुखी तृष्णयोज्ज्वलः ।
 तन्मित्रं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥३६२॥
 तत्र मुक्तादरस्नेहो विलुप्तं यत्र सौहृदम् ।
 तदेव केवलं श्लाघ्यं यस्यात्मा क्रियते स्तुतौ ॥३६३॥
 नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च ।
 मूलान्वेषो न कर्त्तव्यो मूलाद्वेषेण हीयते । ३६४॥
 लवणजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्तश्च मैथुनम् ।
 पैशुन्यं जनवार्त्तान्तं वित्तं दुःखकृतान्तकम् ॥३६५॥
 राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्ता पापान्तं ब्रह्मवर्षसम् ।
 आचारं घोषवासान्तं कुलस्यान्तं स्त्रियः प्रभोः ॥३६६॥
 सर्वे क्षयान्ता निलयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥३६७॥
 यदीच्छेत् पुनरागन्तुं नातिदूरमनुव्रजेत् ।
 उदकान्ताग्निवर्त्तेत स्निग्धवर्णा च पादपात् ॥३६८॥
 अनायके न वस्तव्यं नवा च बहुनायके ।
 स्त्रीनायके न वस्तव्यं तथा च बालनायके ॥३६९॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रस्तु स्वाविरे काले न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥३७०॥
 त्यजेद् वन्द्यामष्टमेऽब्दे नवमे तु मृतप्रजाम् ।
 एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥३७१॥
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां म्रिया परिजनस्य च ।
 अर्थादपेतमर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥३७२॥
 अश्वं भ्रान्तं गजं मत्तं गावः प्रथमसूतिकाः ।
 अनूदके च मण्डूकान् प्राङ्गो दूरेण वर्जयेत् ॥३७३॥
 अर्थतुरायां न सुहृन् बन्धुः कामातुरायां न भयं न लज्जा ।
 चिन्तातुरायां न सुखं न निद्रा क्षुधातुरायां न क्लं न तेजः ॥३७४॥
 कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यवरस्य च ।
 परमारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च ॥३७५॥

सुखं स्वपितृनृणावान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः ।
 सावकाशस्तु वै भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न सङ्गतः ॥३७६॥
 अम्भसः परिमाणेन उन्नतं कमलं भवेत् ।
 स्वस्वामिना बलवता भृत्यो भवति गर्वितः ॥३७७॥
 स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करो ।
 स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशशोषणकारकौ ॥३७८॥
 पदे स्थितस्य सुहृदः ते तस्य रिपुतां गताः ।
 भानोः पद्मे जले प्रीतिः स्थलोद्धरणाशोषणम् ॥३७९॥
 स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदे स्थिताः ।
 स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः ॥३८०॥
 आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ।
 सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥३८१॥
 वृथा वृष्टिः समुद्रस्य तृप्तस्य भोजनं वृथा ।
 वृथा दानं समुद्रस्य नीचस्य सुकृतं वृथा ॥३८२॥
 दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो यस्य हृदये स्थितः ।
 हृदयादपि निष्क्रान्तः समीपस्थोऽपि दूरतः ॥३८३॥
 मुषभङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
 मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥३८४॥
 कुब्जस्य कीटघातस्य वातान्निष्कासितस्य च ।
 शिखरे वसतस्तस्य बरं जन्म न याचितम् ॥३८५॥
 जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वाभनतां गतः ।
 कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघवम् ॥३८६॥
 माता शत्रुः पिता वैरी बाला येन न पाठिताः ।
 सभामध्ये न शोभन्ते हंसमध्ये वका यथा ॥३८७॥
 विद्या नाम कुरूपरूपमधिकं विद्यातिगुप्तं धनं
 विद्या साधुकरी जनप्रियकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।
 विद्या बन्धुजनार्त्तिनाशनकरी विद्या परं दैवतं
 विद्या राजसु पूजिता हि मनुजो विद्याविहीनः पशुः ॥३८८॥
 गृहे चाभ्यन्तरे द्रव्यं लप्सं चैव तु दृश्यते ।
 अशे' हरणीवञ्च विद्या न ह्रियते परैः ॥३८९॥

शौनकाय नीतिसारं विष्णुः सर्वव्रतानि च ।

कथयामास वै पूर्वं तत्र शुभाव शङ्करः ।

शङ्कराच्च श्रुतो व्यासो व्यासादस्माभिरेव च ॥३६०॥

इति गारुडे महापुराणे नीतिसारे पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥

अथ कालिकापुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम् ॥ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

सगर उवाच—

यया नीत्या प्रयोक्तव्यः सुत आत्मा प्रिया तथा ।

तेषां विशेषैः सहितं सदाचारं वदस्व ढुमे ॥ १ ॥

और्ध्व उवाच—

क्रमेण शृणु राजेन्द्र ! यया नीत्या नियोजिताः ।

आत्मा सुतो वा भार्या वा तद्विशेषं शृणुष्व मे ॥ २ ॥

ज्ञानविद्यातपोवृद्धान् वयोवृद्धान्सुदक्षिणान् ।

सेवेत प्रथमं विप्रानसूयापरिवर्जितान् ॥ ३ ॥

तेभ्यश्च शृणुयान्नित्यं वेदशास्त्रविनिश्चयम् ।

यदृचुस्ते च तत्कार्यं प्राञ्चश्चैव नृपश्चरेत् ॥ ४ ॥

पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चाश्वः शरीरं रथ उच्यते ।

आत्मा रथी करा ज्ञानं सारथिर्मन उच्यते ॥ ५ ॥

अश्वान्सुदान्तान्कुर्वीत सारथिश्चात्मनो वशम् ।

कशा दृढा सदा कार्या शरीरस्थिरता तथा ॥ ६ ॥

अदान्तांस्तु समारुह्य सैन्धवान् स्पन्दनी यथा ।

अश्वानामिच्छया गच्छन्नुत्पथं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

तत्रावशः सारथिस्तु स्वेच्छया प्रेरयन्हयान् ।

नयेत्परवशं सम्यग्प्रथितं वीरमप्युत ॥ ८ ॥

तथेन्द्रियाणि नृपतिर्विषयाणां परिग्रहे ।

स्ववश्यानि प्रकुर्वीत मनोज्ञानं दृढं तथा ॥ ९ ॥

ज्ञाने दृढे कशायाञ्च दृढायां नृपसत्तम !
 सारथिः स्ववशो दान्तानीशः प्रेरयितुं ह यान् ॥१०॥
 अतो नृपः स्वेन्द्रियाणि वशे कृत्वा मनस्तथा ।
 ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्वीतात्मनो हितम् ॥११॥
 भोक्तव्यं स्वेच्छया भूयो न कुर्याज्ज्ञोभमासवे ।
 द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्यं न द्रष्टव्यञ्च स्वेच्छया ॥१२॥
 श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नाधिकं श्रवणे चरेत् ।
 शास्त्रतत्त्वमृते धीरः श्रुतिवश्यो भवेन्नहि ॥१३॥
 एवं घ्राणान्त्वचश्चापि वशीकृत्येच्छया नृपः ।
 स्वेच्छया नोपभुञ्जीत नोदामं विषयं व्रजेत् ॥१४॥
 एवं यदि भवेद्राजा तदा स स्याज्जितेन्द्रियः ।
 जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रवृद्धोपसेवनम् ॥१५॥
 अवृद्धसेव्यशास्त्रज्ञो नृपः शत्रुवशो भवेत् ।
 तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रियः ॥१६॥
 धृतिः प्रागल्भ्यमुत्साहो वाक्पटुत्वं विवेचनम् ।
 दक्षत्वं धारयिष्णुत्वं दानं मैत्री कृतज्ञता ।
 दृढशासनता सत्यं शौचम्मतिविनिश्चयम् ॥१७॥
 परामिप्रायवेदित्वं चारित्र्यं धैर्यमापदि ।
 क्रोधधारणाशक्तिश्च गुरुदेवद्विजार्चनम् ॥१८॥
 अनसूया ह्यकोपित्वं गुणानेतान्नृपोऽभ्यसेत् ।
 कार्याकार्यविभागञ्च धर्मार्थं काम एव च ॥१९॥
 सततं प्रतिबुद्ध्येत कुर्यादवसरेऽपि तत् ।
 साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ॥२०॥
 ज्ञात्वोपायांस्तु तत्काले तदुपायान्प्रयोजयेत् ।
 साम्नास्तु विषये भेदो मध्यमः परिकीर्तितः ॥२१॥
 दानस्य विषये साम योग्यमेवोपलक्ष्यते ।
 दानस्य विषये दण्डो ह्यधमः परिकीर्तितः ॥२२॥
 दण्डस्य विषये दानं तदप्यधममुच्यते ।
 साम्नास्तु गोचरे दण्डो ह्यधमादधमः स्मृतः ॥२३॥
 सौजन्यं सततं ज्ञेयं भूभृतो भेददण्डयोः ।

सान्नो दानस्य च तथा सौजन्यं याति गोचरे ॥२४॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानो मदस्तथा ।
 एतानतिशयान् राजा शत्रूनिव विशातयेत् ॥२५॥
 सेव्याः काले सुयुक्तौ ते लोभगर्वौ विवर्जयेत् ।
 तेज एव नृपाणां तु तीव्रं सूर्यस्य वै यथा ॥२६॥
 तत्र गर्वं रोगयुक्तं कायवास्तं तु संत्यजेत् ।
 आखेटकाक्षौ स्त्रीसेवा पानश्चैवार्थदूषणम् ॥२७॥
 वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं सप्तैतानि विवर्जयेत् ।
 परस्त्रीषु विरक्तासु सेवामेकान्ततस्त्यजेत् ॥२८॥
 सतीषु निजनारीषु युक्तं कुर्यान्निवेशनम् ।
 रतीपुत्रफला दारास्तास्तु नैकान्ततस्त्यजेत् ॥२९॥
 तयोः सिद्धयै स्त्रियः सेव्या वर्जयित्वाऽतिसक्तताम् ।
 मृगायां तु प्रमादानां स्थानं नित्यं विवर्जयेत् ॥३०॥
 अक्षांस्त्वथा न कुर्वीत सत्कार्यासक्तिनाशनान् ।
 अन्यैः कृतं कदाचित्तु सेवेत नात्मना चरेत् ॥३१॥
 अकार्यकरणो वीजं कृत्यानाञ्च विवर्जने ।
 अकालमन्त्रमेदे च कलहे सत्कृतिक्षये ॥३२॥
 वर्जयेत्सन्ततं पानं शौचमाङ्गल्यनाशनम् ।
 अर्थक्षयकरं नित्यं त्यजेच्चैवात्मदूषणम् ॥३३॥
 अभिशस्तेषु चौरेषु घातकेष्वाततायिषु ।
 सततं पृथिवीपालो दण्डपारुष्यमाचरेत् ॥३४॥
 नान्यत्र दण्डपारुष्यं कुर्यान्नृपतिसत्तमः ।
 वाक्पारुष्यञ्च सर्वत्र नैव कुर्यात्कदाचन ॥३५॥
 रक्षणीयं सदा सत्यं सत्यमेकम्परायणम् ।
 क्षमा तेजस्वितां चैव प्रस्तावान्नृप आचरेत् ॥३६॥
 यानासनाश्रयद्वैधसन्धयो विप्रहस्तथा ।
 अभ्यसेत्षडगुणानेतांस्तेषां स्थानञ्च शाश्वतम् ॥३७॥
 यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
 कोषे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥३८॥
 कोषे जनपदे दण्डे चैकैकत्र त्रयं त्रयम् ।

प्रस्तावाद्धिनियुञ्जीत रक्षेन्नैकान्ततस्त्विमान् ॥३६॥
 मित्रे शत्राबुदासीने प्रभावं त्रिष्वपीरयेत् ।
 उत्साहो विजिगीषायां धर्मकृत्येऽष्टवर्गके ॥४०॥
 शरीरयात्रानिर्वाहे क्रियेत सततं नृपैः ।
 मन्त्रनिश्चयसम्भूतां बुद्धिं सर्वत्र योजयेत् ॥४१॥
 अमात्ये शात्रवे राज्ये पुत्रेष्वन्तःपुरेषु च ।
 कृषिं दुर्गञ्च वाणिज्यं खड्गानां करसाधनम् ॥४२॥
 आदानं सैन्यकरयोर्बन्धनं गजवाजिनोः ।
 शून्ये सद्यमुखानां च योजनं सततं जनैः ॥४३॥
 प्रयाणां सारसेतूनां बन्धनञ्चेति चाष्टमम् ।
 एतदष्टसु वर्गेषु चारान्तसम्यक् प्रयोजयेत् ॥४४॥
 कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ।
 अष्टौ चारान्नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ॥४५॥
 दशशून्येषु युञ्जीत क्रमतः शृणु तानि मे ।
 स्वामिसच्चिवराष्ट्राणि मित्रं कोशो बलं तथा ॥४६॥
 दुर्गं तु सप्तमं ज्ञेयं राज्याङ्गं गुरुभाषितम् ।
 दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गं चारान्नात्मनि योजयेत् ॥४७॥
 तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि च ।
 शुद्धान्तेषु च पुत्रेषु सयूथादौ महानसे ॥४८॥
 शत्रूदासीनयोश्चापि बलाबलविनिश्चये ।
 अष्टादशसु चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ॥४९॥
 न यत्प्रकाशं जानीयात्तत्तत्चारैर्निरूपयेत् ।
 निरूप्य तत्प्रतीकारमवरयं छिद्रतश्चरेत् ॥५०॥
 यथानियोगमेतेषां यो यो यत्रान्यथा चरेत् ।
 ज्ञात्वा तत्र नृपश्चारैर्दण्डयेद्वा वियोजयेत् ॥५१॥
 चारांस्तु मन्त्रिणा सार्द्धं रहस्ये संस्थितो नृपः ।
 प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ॥५२॥
 स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महानसे ।
 नियुक्तास्तान्मध्यरात्रे पृच्छेत्स्वेऽपि च मन्त्रिणि ॥५३॥
 प्लान्श्चारान् स्वयं पश्येन्नृपतिर्मन्त्रिणा बिना ।

अन्यास्तु मन्त्रिणा सार्द्धं निरूप्य प्रदिशेत्फलम् ॥५४॥
 नैकवेशधरश्चारो नैको नोत्साहवर्जितः ।
 संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वामनः ॥५५॥
 सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ।
 न वित्तविभवैर्हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः ॥५६॥
 कार्यश्चारो नृपतिना तत्त्वगुह्यविनिर्णये ।
 अनेकवेशप्रहणाक्षमं भार्यासुतैर्युतम् ॥५७॥
 बहुदेशवचोऽभिज्ञं परामिप्रायवेदकम् ।
 दृढभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्वसम् ॥५८॥
 अभितिष्ठेत्स्वयं राजा कृषिमात्मसमैस्तथा ।
 वणिक्पथे तु दुर्गादौ तेषु शक्ताभियोजयेत् ॥५९॥
 अन्तःपुरे पितुस्तुल्यान् धीरान् वृद्धान्नियोजयेत् ।
 षण्डान् पण्डांस्तथा वृद्धान् स्त्रियो वा बुद्धितत्पराः ॥६०॥
 शुद्धान्ते द्वारियुञ्जीयान् स्त्रियो वृद्धा मनीषिणीः ।
 नैकः स्वपेत्कदाचित्तु नैको भुञ्जीत पार्थिवः ॥६१॥
 नैकाकिनी तु महिषी ब्रजेन्मैत्राय नैककः ।
 अमात्यानुपधाशुद्धान्भार्याः पुत्रांस्तथैव च ॥६२॥
 प्रकुर्यात्सततं भूपः सप्रसादं समाचरेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधनैः ॥६३॥
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधा सा प्रकीर्तिता ।
 अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्यापुत्रांश्च शोधयेत् ॥६४॥
 धर्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्वाभिः सचिवाङ्गुणः ।
 एभिर्यज्ञैस्तथा दानैरिद्वैव नृपतिर्भवेत् ॥६५॥
 तस्माद्भवास्तु राज्यार्थी धर्ममेवं समाचरेत् ।
 अनेनैवामिचारेण यज्ञैर्वा पार्थिवो ह्ययम् ॥६६॥
 प्राणास्त्यजति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ।
 इति धर्मो नृपस्यैव अश्वमेधादिकश्च यः ॥६७॥
 स्वयं न कुरुते भूपस्तस्मात्त्वं कुरु सत्तम !
 एवं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा नृपः कार्यान्तिकाद् द्विजात् ॥६८॥
 तैश्चावाप्तान् स्वयं ज्ञात्वा गृहीयात्तस्य तैर्मनः ।

यदि राज्याभिलाषेण सचिवो धर्ममाचरेत् ॥६६॥
 नृपतौ वाऽधिकं कुर्याद्धर्मं तं हीनतां नयेत् ।
 आभिचारिकमत्यर्थं कुर्वाणं तु विघातयेत् ॥७०॥
 प्रवासयेद् ब्राह्मणं तु पार्थिवश्चाभिचारिकम् ।
 एषा धर्मोपधा ज्ञेया तैरमात्यान्तस् ताञ्जयेत् ॥७१॥
 एतादृशीं तथैवान्यामुपधां धर्मतश्चरेत् ।
 कोषाध्यक्षान्त्समामन्त्र्य राजामात्यान्प्रतारयेत् ॥७२॥
 पुत्रानन्यान्प्रति तथा मन्त्रसंवरणाक्षमान् ।
 अयं हि प्रचुरः कोषो मदायत्तो नरोत्तम ! ॥७३॥
 आनये तव सम्मत्या तद्यदि त्वम्प्रतीच्छसि ।
 तवार्थलग्नादस्माकञ्जीवनं च भविष्यति ॥७४॥
 त्वञ्चापि प्रचुरैः कोषैः किं किं वा न करिष्यसि ।
 एवमन्वैः कोषगतैरुपायैर्नृपसत्तमः ॥७५॥
 पुत्रामात्यादिकान्सर्वान्सततं परिशोधयेत् ।
 कोषदोषकरणं हन्यात्कर्तुमिच्छून्विवासयेत् ॥७६॥
 द्वैघचित्तान्किमन्येत कुर्याद्वै कोषरक्षणम् ।
 दासीश्च शिल्पिनीर्वृद्धा मेधा धृतिमतीः स्त्रियः ॥७७॥
 अन्तर्बहिश्च या यान्ति विदिताः सचिवादिभिः ।
 ता राजा रक्षसि स्थित्वा भार्यादिभिरलक्षितः ॥७८॥
 अभिमन्त्र्याथ सम्मन्त्र्य प्रेषयेत्सचिवान्प्रति ।
 ता गत्वा हृदयं बुद्ध्वा स्त्रियो विज्ञानतत्पराः ॥७९॥
 महिषी प्रमुखा राज्ञस्त्वां वै कामयते शुभा ।
 तत्राहं योजयिष्यामि यदि ते विद्यते स्पृहा ॥८०॥
 सचिवस्त्वां कामयते त्वद्योग्यो वरवर्णिनि !
 तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि श्रद्धा तवास्त्वहम् ॥८१॥
 इत्यनेन प्रकारेण नानोपायैस्तथोत्तरैः ।
 भार्याः पुत्रदुहित्रीश्च स्नुषाश्च प्रस्नुषास्तथा ॥८२॥
 शोषयेत्सचिवान्पुत्रान्पौत्रादीन् सेवकांस्तथा ।
 कामोपधाविशुद्धांस्तु घातयेद्विचारयन् ।
 स्त्रियस्तु बोज्या दण्डेन ब्राह्मण्यांस्तु प्रवासयेत् ॥८३॥

मोक्षमार्गावसक्तं तु हिंसापैशुन्यवर्जितम् ।
 क्षमैकसारं नृपतिः सचिवं परिवर्जयेत् ॥८४॥
 मोक्षमार्गविषक्तांस्तु दण्डयानपि न दण्डयेत् ।
 समबुद्धिस्तु सर्वत्र तस्मात् तं परिवर्जयेत् ॥८५॥
 इति सूत्रश्चोषधानामुपधा बहुधा पुनः ।
 विवेचिता चोशनसा तच्छास्त्रां तत्र बोधयेत् ॥८६॥
 विप्रहे सततं राजा परैर्न सम्यगाचरेत् ।
 भूवित्तमित्रलामेषु निश्चितेष्वेव विप्रहाः ॥८७॥
 समाङ्गेषु प्रसादश्च सदा कार्यो नृपोत्तमैः ।
 कोषस्य सञ्चयं रक्षां सततं सम्यगाचरेत् ॥८८॥
 मन्त्रिणस्तु नृपः कुर्याद् विप्रान् विद्याविशारदान् ।
 विनयज्ञानं कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलान् ऋजून ॥८९॥
 मन्त्रयेत्तैः समं ज्ञानं नात्यर्थं बहुभिश्चरेत् ।
 एकैकेनैव कर्तव्यो मन्त्रस्य च विनिश्चयः ॥९०॥
 व्यस्तैः समस्तैश्चान्यस्य व्यपदेशैः समन्ततः ।
 सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं वारुण्य मन्त्रयेत् ॥९१॥
 अरस्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
 शिशूञ्छाखाभृगान्पण्डाञ्छुकान्वैसारिकांस्तथा ॥९२॥
 वर्जयेन्मन्त्रगोहे तु मनुष्यान्विकृतांस्तथा ।
 दूषणां मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्तु जायते ।
 न तच्छ्रवणं समाधातुं दत्तैर्नृपशतैरपि ॥९३॥
 दण्ड्यांस्तु दण्डयेद्दण्डैर्दण्ड्यान्दण्डयेन्नहि ।
 अदण्डयन् नृपो दण्ड्यान् दण्ड्यांश्चापि दण्डयन् ॥९४॥
 नृपतिर्वाच्यताम्प्राप्य चौरकिल्बिषमाप्नुयात् ।
 दुर्गे तु समतां कुर्यात्प्राकाराट्टालतोरणैः ॥९५॥
 भूषितान्नगराद्राजा दूरे दुर्गाश्रयं चरेत् ।
 दुर्गं बलं नृपाणां तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते ॥९६॥
 शतमेको बोधयति दुर्गस्थो यो घनूर्ध्वः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥९७॥
 जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।

अरण्यबलदुर्गं च शैलजं परिखोज्यम् ॥६८॥
 दुर्गं कार्यं नृपतिना यथादुर्गं स्वदेशतः ।
 दुर्गं कुर्वन्पुरं कुर्यात्त्रिकोणं धनुराकृति ॥६९॥
 वर्तुलं च चतुष्कोणं नान्यथा नगरं चरेत् ।
 मृत्तिकाकृतिदुर्गं तु सततं कुलनाशनम् ॥१००॥
 यथा राक्षसराजस्य लङ्का दुर्गान्विता पुरा ।
 बलेः पुरं शोणितारुख्यं तेजोदुर्गैः प्रतिष्ठितम् ॥१०१॥
 तद् यस्माद् व्यजनाकारं मनोभ्रष्टः शिवावलिः ।
 सौभाग्यं सा तु राज्यस्य नगरं पञ्चकोणाकम् ॥१०२॥
 दिवि यद्वर्तते राज्यं तच्च भ्रष्टं भविष्यति ।
 यच्चायोध्याह्वयम्भूपः पुरमिद्वत्कुभूभृताम् ॥१०३॥
 धनुराकृतिं तच्चापि ततोभूद्विजयप्रदम् ।
 दुर्गभूमौ जयेद् दुर्गान्दिकपालांश्चैव द्वारतः ॥१०४॥
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ।
 अतो दुर्गं नृपः कुर्यात्सततं जयवृद्धये ॥१०५॥
 न ब्राह्मणान्त्सदा राजा केनाप्यवमनीकृतान् ।
 अवमान्य नृपो विप्रान् प्रेत्येह दुःस्वभागभवेत् ॥१०६॥
 न विरोधस्तु तैः कार्यः स्वानि तेषां नचाददेत् ।
 कृत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ॥१०७॥
 नैषां निन्दां प्रकुर्वीत नाभ्यसूयां तथा चरेत् ।
 एवं नृपो महाबुद्धिस्तत्तन्मण्डलसंयुतः ॥१०८॥
 अप्रमादी चारचक्षुर्गुणवान्तुप्रियंवदः ।
 प्रेत्येह महतीं सिद्धिं प्राप्नोति सुखभोगवान् ॥१०९॥
 वेर्गुणैर्योजितश्चात्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ।
 नृपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ॥११०॥
 स्वतन्त्रो भूपतनयो विकारं याति निश्चितम् ।
 निर्विकाराय सततं वृद्धांश्च परियोजयेत् ॥१११॥
 भोजने शयने याने पुरुषाणाञ्च वीक्षण्यो ।
 निबोजयेत्सदा दारान्भूपः कामविचेष्टने ॥११२॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः सततं पार्थिवेन तु ।

ताःस्वतन्त्राः स्त्रियो नित्यं हानये सम्भवन्ति हि ॥११३॥
 तस्मात्कुमारं महिषीमुपधाभिर्मनोहरैः ।
 शोषयित्वा नियुञ्जीत यौवराज्यावरोधयोः ॥११४॥
 अन्तःपुरप्रवेशे तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ।
 भूपुत्रस्य भार्याया बहिःसारे तथैव च ॥११५॥
 अयं विशेषः संक्षेपान्नुपधर्मो मयोदितः ।
 पुत्राणां गुणविन्यासे भार्याणामपि भूपते ॥११६॥
 उशना राजनीतीनां तन्त्राणि तु बृहस्पतिः ।
 चकारान्यान्विशेषांस्तु तयोस्तन्त्रेषु बोधयेत् ॥११७॥
 इति श्रीकालिकापुराणे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतं राजनीतिप्रकरणम् द्वितीयखण्डे द्वितीयोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

सुखासीनो नरश्रेष्ठः पुष्करस्य निवेशने ।
 पप्रच्छ पुष्करं रामो धर्मनित्यो जितेन्द्रियः ॥ १ ॥

राम उवाच—

राष्ट्रस्य किं कृत्यतमं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
 आदावेव महाभाग ! यादोगणानृपात्मज ! ॥ २ ॥

पुष्कर उवाच—

राष्ट्रस्य कृत्यं धर्मज्ञ ! राज्ञ एवामिवेचनम् ।
 अग्निद्रुमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिमन्युत ॥ ३ ॥
 अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्माकस्था न विद्यते ।
 कर्णानामाश्रमाणां च व्यवस्थानं च भार्गव ! ॥ ४ ॥
 अराजकेषु राष्ट्रेषु नैव कन्या प्रदीयते ।
 विद्यते ममता नैव तथा विच्छेदेषु कस्यचित् ॥ ५ ॥
 मात्स्यो न्यायः प्रवर्तेत विश्वलोपस्तथैव च ।
 लोके न कश्चिद्विद्येत गुरोर्वचनकारकः ॥ ६ ॥
 नावीवीरस्त्रयी विद्यां त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

देवानां यजनं न स्यादनावृष्टिस्ततो भवेत् ॥ ७ ॥
 नृलोकसुरलोको च स्यातां संशयिताबुधौ ।
 जनमारी भवेद् घोरा यदि राजा न पालयेत् ॥ ८ ॥
 प्रजानां रक्षयार्थाय विष्णुतेजोपबृंहितः ।
 मानुष्ये जायते राजा देवसत्त्ववपुर्धरः ॥ ९ ॥
 यस्मिन्प्रसन्ने देवस्य प्रसादस्तूपजायते ।
 यस्मिन्क्रुद्धे जनस्यास्य क्रोधः समुपजायते ॥ १० ॥
 महद्भिः पुण्यसम्भारैः पार्थिवो राम ! जायते ।
 यस्वैकस्य जगत्सर्वं वचने राम ! तिष्ठति ॥ ११ ॥
 चातुर्वर्त्यं स्वधर्मस्थं तेषु देशेषु जायते ।
 येषु देशेषु राजेन्द्र ! राजा भवति धार्मिकः ॥ १२ ॥
 मारकं न च दुर्भिक्षं नाग्निचौरभयं तथा ।
 न च व्यालभयं तेषां येषां धर्मपरो नृपः ॥ १३ ॥
 आदौ विन्देत् नृपतिं ततो भार्या ततो धनम् ।
 कुराजनि जनस्यास्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ १४ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राष्ट्रमुख्यो नरेश्वरः ।
 परीक्ष्य पूर्वैः कर्तव्यो धार्मिकः सत्यसङ्गरः ॥ १५ ॥
 येषां हि राजा भुवि धर्मनित्यस्तेषां न लोके भयमस्ति किञ्चित् ।
 तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्र ! कार्यो राष्ट्रप्रधानैर्नृपतिर्विनीतः ॥ १६ ॥
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति
 पुष्करवाक्ये राजप्रशंसा नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे तृतीयोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

सर्वलक्षणालङ्घयो विनीतः प्रियदर्शनः ।
 अदीर्घसूत्री धर्मात्मा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ १ ॥
 स्थूललक्षो महोत्साहः स्मितपूर्वाभिभाषकः ।
 सुरूपः कुलसम्पन्नः क्षिप्रकारी महाबलः ॥ २ ॥
 ब्रह्मण्यश्चाविसंकादी दृढभक्तिः प्रियंवदः ।

अलोलुपस्संयतवाग्गंभीरः प्रियदर्शनः ॥१६॥
 नातिदण्डो न निर्दण्डः चारचक्षुरजिह्वागः ।
 व्यवहारे समः प्राप्ते पुत्रस्य रिपुणा सह ॥२०॥
 रथे गजेऽश्वे धनुषि व्यायामे च कृतश्रमः ।
 उपवासतपःशीलो यज्ञयाजी गुरुप्रियः ॥२१॥
 मन्त्री सांवत्सराधीनः समरेष्वनिवर्तकः ।
 कालज्ञश्च कृतज्ञश्च नृविशेषज्ञ एव च ॥२२॥
 पूज्यं पूजयिता नित्यं दण्ड्यं दण्डयिता तथा ।
 षाड्गुण्यस्य प्रयोक्ता च शक्त्युपेतस्तथैव च ॥२३॥
 उक्तेरनुक्तेः गुणैरनेकैरलङ्कृतो भूमिपतिश्च कार्यः ।
 सम्भूय राष्ट्रप्रवरैर्यथावद्राष्ट्रस्य रक्षार्थमदीनसत्त्वः ॥२४॥
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति
 पुष्करवाक्ये राजलक्ष्णं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे चतुर्थोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

एवं गुणगणाकीर्णं वरयेयुर्नराधिपम् ।
 सम्भूय राष्ट्रप्रवराः क्षत्रियं तु कुलोद्गतम् ॥२५॥
 वृत्तश्च तैर्भ्रतं राजा गृहीयाद्विजितेन्द्रियः ।
 पालयिष्यामि वः सर्वान्वर्मस्थान्नात्र संशयः ॥२६॥
 व्रतं गृहीत्वा राज्यार्थं वृणुयाद् ब्राह्मणोत्तमम् ।
 सांवत्सरं सुखायास्य सर्वस्य जगतो नृपः ॥२७॥
 सर्वलक्ष्णालक्ष्यं विनीतं प्रियदर्शनम् ।
 सूरूपं वेषसम्पन्नं नित्यमूर्जितदर्शनम् ॥२८॥
 अदीनवादिनं धीरं धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ।
 अव्यङ्गं नाधिकाङ्गं च वेदवेदाङ्गपारगम् ॥२९॥
 चतुःषष्ट्यङ्गतत्त्वज्ञमूहापोहविशारदम् ।
 भूतभव्यमविग्रहं गणितज्ञं विशेषतः ॥३०॥
 विचन्द्रा शर्वरी यद्वन्सुकुटं च च्युतोपलम् ।

गणितेन तथा हीनं ज्योतिषं नृपसत्तम ! ॥३१॥
 आस्तिकं श्रद्धानं च अनुकूलं महीपतेः ।
 सांवत्सरं नृपो गत्वा वरयेत्प्रयतः शुचिः ॥३२॥
 येनाभिषिक्तो नृपतिर्विनष्टस्तु नराधिप !
 सांवत्सरं न तं विद्वान् वरयेन्नृपसत्तम ॥३३॥
 न हीनाङ्गं न वाचालं न च निष्प्रतिभं नृपः ।
 कुक्षेममलिनं मुण्डं नास्तिकं पापनिश्चयम् ॥३४॥
 भिन्नवृत्तिं च वरयेद्वरयेत्सद्गुणं सदा ।
 वरयित्वा तु वक्तव्याः स्वयमेव महीभुजा ॥३५॥
 यथैवाभिमुखा देवास्तथा राजमुखाः प्रजाः ।
 यथैवाभिमुखा मन्त्रा राज्ञां सांवत्सरास्तथा ॥३६॥
 त्वं मे माता पिता चैव देशिकश्च गुरुस्तथा ।
 दैवं पुरुषकारश्च ज्ञातव्यौ सततं त्वया ॥३७॥
 समधर्मज्ञ ! भद्रं ते राज्यं साधारणं हि नौ ।
 समानेयः शुभो देवस्त्वयैव मम सत्तम ! ॥३८॥
 पौरुषेण पदं कार्यं समरं च तथा मया ।
 स चेत्तदभिमन्येत पार्थिवस्य महागुणाम् ॥३९॥
 अथवा गुणदोषेण प्रज्ञया चाशु यो नृणाम् ।
 दैवोपघातसमरे विज्ञानं पौरुषस्य च ॥४०॥
 वाढवं नच प्राज्ञस्तु तस्यैवानुमते तदा ।
 तेनोद्दिष्टौ तु वरयेद्राजा मन्त्रिपुरोहितौ ॥४१॥
 तेनोद्दिष्टां च वरयेन्महिषीं नृपसत्तमः ।
 ततोऽभिषेकसम्भारांस्तस्य कुर्यात्स दैववित् ॥४२॥
 कुञ्जरं तुरगं कुर्यात्तस्य राज्ञः परीक्षितौ ।
 भद्रासनं च छत्रं च बालव्यजनमेव च ॥४३॥
 खड्गरत्नं तथा चापं रत्नानि विविधानि च ।
 राज्ञो मृतस्य ये त्वासन्सर्वाणि तु नराधिप ! ॥४४॥
 ते न कार्या नरेन्द्रस्य तेन दैवविदा तथा ।
 कामं संवत्सरं कार्या अलामेऽन्यस्य भूभुजा ।
 गुणाधिकस्य नो कार्या येऽन्यत्राभिहिता मया ॥४५॥

न तत्र नागाः सुमृता न योधा राज्ञो न माता न पिता न बन्धुः ।
 यत्रास्य साध्यं भवतीह विद्वान्सांवत्सरो धर्मविदः प्रमत्तः ॥४६॥
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति
 पुष्करकथासु सांवत्सरिकलक्षणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे पञ्चमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

राज्ञः पुरोहितः कार्यस्तथा मन्त्री च कीदृशः ?
 महिषी च तथा ज्येष्ठा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥४७॥

पुष्कर उवाच—

अव्यङ्गं लक्षणोपेतमनुकूलं प्रियंवदम् ।
 अथर्ववेदविद्वांसं यजुर्वेदविशारदम् ॥४८॥
 द्विवेदं ब्राह्मणं राजा पुरोहितमथर्वणम् ।
 पञ्चकल्पविधानज्ञं वरयेत् सुदर्शनम् ॥४९॥
 पञ्चकल्पविधानज्ञमाचार्यं प्राप्य भूपतिः ।
 सर्वोत्पातप्रशान्तात्मा भुनक्ति वसुधां चिरम् ॥५०॥
 सच राज्ञस्तथा कुर्यान्नित्यं कर्म सदैव तु ।
 नैमित्तिकं तथा काम्यं दैवज्ञवचने रतः ॥५१॥
 न त्याज्यस्तु भवेद्वाजा दैवज्ञेन पुरोधसा ।
 पतितस्तु भवेत्त्याज्यो नात्र कार्या विचारणा ॥५२॥
 तथैव पतितौ राम ! न त्याज्यौ तौ महीभुजा ।
 तयोस्त्यागेन राजेन्द्र ! राज्यभ्रंशो विनिर्दिशेत् ॥५३॥
 दुर्गतिः परलोके च बहुकालमसंशयम् ।
 सांवत्सरविरुद्धस्तु त्याज्यो राज्ञा पुरोहितः ॥५४॥
 पुरोहितोऽन्यथा राज्ञो यथा माता यथा पिता ।
 अनिष्टमस्य व्यसनं हन्यादैवोपघातजम् ॥५५॥
 ब्राह्मणो निष्कृतिस्तस्य कुत्र शक्या महीभुजा ।
 यावन्न राज्ञा विद्वांसौ सांवत्सरपुरोहितौ ॥५६॥
 वृत्तिच्छेदे तयो राज्ञः कुलं त्रिपुरुषं व्रजेत् ।

नरकं वर्जयेत्तस्माद् वृत्तिच्छेदं तयोः सदा ॥५७॥
 स्थावरेण विभागश्च तयोः कार्यो विशेषतः ।
 अनुरूपेण धर्मज्ञ ! सांवत्सरपुरोहितौ ॥५८॥
 भाव्यं सदा भार्गववंशचन्द्र ! पुरोहितस्यात्मसमस्य राज्ञा ।
 राज्ञो यथापि स्वजनेन भाव्यो विद्वान्प्रभुः स्थान्नृपतेः पुरोधाः ॥५९॥
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे
 पुरोहितलक्षणां नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे षष्ठोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच —

सर्वलक्षणालक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथैव च ।
 ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः ॥ ६० ॥
 स्थूललक्षो महोत्साहः स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
 बृहस्पत्युशनः प्रोक्तां नीतिं जानाति सर्वतः ॥ ६१ ॥
 रागद्वेषेण यत्कार्यं न वदन्ति महीक्षितः ।
 लोकापवादाद्वाजार्थं भयं यस्य न जायते ॥ ६२ ॥
 क्रेशच्चमस्तथा यश्च विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
 गूढमन्त्रश्च दक्षश्च ब्राह्मो भक्तजनप्रियः ॥ ६३ ॥
 इज्जिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च नच मानी विमत्सरः ॥ ६४ ॥
 चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्रणयात्मवान् ।
 षाड्गुण्य वेधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा ॥ ६५ ॥
 वक्ता विघाता कार्याणां नैव कार्यातिपातितः ।
 समश्च राजभृत्त्वानां तथैव च गुणप्रियः ॥ ६६ ॥
 कालज्ञः समयज्ञश्च कृतज्ञश्च जनप्रियः ।
 कृतानामकृतानाञ्च कर्मणां चान्ववेक्षितः ॥ ६७ ॥
 यथानुरूपमर्हाणां पुरुषाणां नियोजितः ।
 राज्ञः परोक्षे कार्याणि सम्पराये भृगूत्तम ॥ ६८ ॥
 कृत्वा निवेदिता राजन्कर्मणां गुरुलाघवम् ।

शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहास्पदतत्त्ववित् ॥६६॥
 स राज्ञः सर्वकार्याणि कुर्याद् भृगुकुलोद्बह !
 विदितानि यथा कुर्यान्नाज्ञातानि महीक्षिता ॥७०॥
 अज्ञातानि नरेन्द्रस्व कृत्वा कार्याणि भार्गव !
 अचिरेणापि विद्वेषं स मन्त्री त्वधिगच्छति ॥७१॥
 करोति यस्तु कार्याणि विविधानि महीपतेः ।
 भेदो नो तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा ॥७२॥
 एवंगुणो यस्त्व भवेच्च मन्त्री वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञः ।
 राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च लक्ष्मीर्विश्वदीप्तो भुवनत्रयेऽपि ॥७३॥
 इति श्रीविष्णुपर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे
 मन्त्रिलक्ष्यं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे सप्तमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

राज्ञायू महिषी कार्या सर्वलक्षणापूजिता ।
 विनीता गुरुभक्ता च ईर्ष्याक्रोधविवर्जिता ॥ ७४ ॥
 राज्ञः प्रियहितासक्ता चारुवेशा प्रियंवदा ।
 भृताभृतजनज्ञा च भृतानामन्ववेक्षणी ॥ ७५ ॥
 अभृतानां जनानां च भृतिकर्मप्रवर्तिनी ।
 रागद्वेषवियुक्ता च सपत्नीनां सदैव या ॥ ७६ ॥
 भोजनासनपानेन सर्वेषामन्ववेक्षणी ।
 सपत्निपुत्रेष्वपि या पुत्रवत्परिवर्तते ॥ ७७ ॥
 मन्त्रिसंवत्सरामात्यान्या च पूजयते सदा ।
 ब्रह्मण्या च दयायुक्ता सर्वभूतानुकम्पिनी ॥ ७८ ॥
 कृताकृतज्ञा राज्ञश्च विदिता मण्डलेष्वपि ।
 परराजकलत्रेषु प्रीयमाणा मुदा युता ॥ ७९ ॥
 दूतादिप्रेषणकरी राजद्वारेषु सर्वदा ।
 तद्द्वारेण नरेन्द्राणां कार्यज्ञा च विशेषतः ॥ ८० ॥
 एवं गुणगणोपेता नरेन्द्रेण सहानघा ।

अभिषेच्या भवेद्वाङ्मये राज्यस्थेन नृपेण वा ॥८१॥

एवं यदा यस्य भवेच्च पत्नी

नरेन्द्रचन्द्रस्य महानुभावा ।

वृद्धिं व्रजेत्तस्य नृपस्य राष्ट्रं

सचारकं नात्र विचारणास्ति ॥८२॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयव्रतसंवादे अग्रयमद्विषीलक्षणां

नाम सप्तमोऽध्यायः ।

— — —

द्वितीयखण्डेऽष्टादशोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

इति सम्भृतसम्भारो राज्ञस्सांवत्सरस्तथा ।

कालेऽभिषेचनं कुर्यात्तं कालं कथयामि ते ॥८३॥

मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ।

तत्रास्य स्नपनं कार्यं विधिवत्तिलसर्षपैः ॥८४॥

घोषयित्वा ज्यं चास्य सांवत्सरपुरोहितौ ।

अन्यासनोपविष्टस्य दर्शयेतां जनं शनैः ॥८५॥

स सान्त्वयित्वा स्वजनं मुक्त्वा बन्धनगांस्तथा ।

अभ्यं घोषयित्वा च कालाकङ्क्षी तथा भवेत् ॥८६॥

नाभिषेच्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे च भार्गव !

न प्रसुप्ते तथा विष्णौ विशेषात्प्रावृषि द्विज ! ॥८७॥

न च भौमदिने ! राम चतुर्थ्यां न तथैव च ।

नवम्यां नाभिषेक्तव्यः चतुर्दश्यां च भार्गव ! ॥८८॥

ध्रुवाणि वैष्णवं शाकं हस्तपुष्ये तथैव च ।

नक्षत्राणि प्रशस्यन्ते भूमिपालाभिषेचने ॥८९॥

नागश्चतुष्पदं विष्टिः किंस्तुब्धः शकुनिस्तथा ।

करणानि न शस्यन्ते व्यतीपातदिनं तथा ॥९०॥

नक्षत्रमुल्काभिस्तमुत्पाताभिहतं तथा ।

सौरसूर्यकुजाक्रान्तं परिविष्टिञ्च भार्गव ! ॥९१॥

मुहूर्तार्शोक्तनक्षत्राः सखां मानहितप्रदाः ।

कुम्भोरा तथा नेष्टा सर्वत्र कुलिकस्तथा ॥६२॥
 वृषोऽथ कीटसिंहौ च कुम्भो लग्ने च शस्यते ।
 एतेषां जन्मलग्नाभ्यां यः स्यादुपचयस्थितः ॥६३॥
 तारा द्वितीया षष्ठी च चतुर्थी चाष्टमी च वा ।
 नवमी च तथा शस्ता अनुकूलश्च चन्द्रमाः ॥६४॥
 सौम्याः केन्द्रगता लग्ना शुभश्चैव त्रिकोणयोः ।
 पापश्चोपचयस्थाने शस्तो लग्ने दिवाकरः ॥६५॥
 लग्ने नवांशः क्षितिजस्य वर्ज्यो वर्गस्तथा तस्य महानुभाव !
 सूर्यस्य वर्गः सकलः प्रशस्तो राज्ञोऽभिषेके समहो नृपायाम् ॥६६॥
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवक्त्रसंवादे-
 ऽभिषेककालनिर्णयं नामाष्टादशोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकविंशतितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

स्नानं समाचरेद् राज्ञो होमकाले पुरोहितः ।
 आदौ च स्वेच्छया स्नातः पुनर्मृद्भिः समाचरेत् ॥६७॥
 पर्वतामृदा तावन्मूर्धानं शोधयेन्नृपः ।
 बल्मीकामृदा कर्णौ चन्दनैः केशवालकान् ॥६८॥
 चन्द्रालवमृदा ग्रीवां हृदयं तु नृपाजिरात् ।
 करिदन्तोद्धृतमृदा दक्षिणं तु तथा भुजम् ।
 वृषभृजोद्धृतमृदा वामं चैव तदा भुजम् ॥६९॥
 सरोमृदा तथा राष्ट्रं चोदरं सङ्गमे मृदा ।
 नदीकूलद्वयमृदा वार्षे संशोषयेत्तथा ॥७०॥
 अश्वस्थानात्तथा जङ्घे राजा संशोषयेद् बुधः ।
 रथचक्रोद्धृतमृदा तथैव च करद्वयम् ॥७१॥
 मूस्नातः स्नपनीयः स्यात्पद्मगण्डजलेन तु ।
 ततो भद्रासनगतं मुरुवामात्यचतुष्टयम् ॥७२॥
 वर्णप्रधानं भूषणमभिषिञ्चेद्यथाविधि ।
 पूर्वतो हेमकुम्भेन घृतपूर्येन प्राद्यायाः ॥७३॥

रूप्यकुम्भेन याम्येन क्षीरपूर्णेन क्षत्रियः ।
 दध्ना च ताम्रकुम्भेन वैश्यः पश्चिमतो द्विजः ॥१०४॥
 माहेयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ।
 ततोऽभिषेकं नृपतेर्बह्वृचप्रवरो द्विजः ॥१०५॥
 कुर्वीत मधुना राम ! छन्दोगश्च कुशोदकैः ।
 सम्पातकन्तं कलशं तथा नुत्वा पुरोहितः ॥१०६॥
 विधाय वह्निरक्षां तु सदस्येषु यथाविधि ।
 राजसूयाभिषेके तु ये मन्त्राः परिकीर्तिताः ॥१०७॥
 तैस्तु दद्यान्महाभाग ! ब्राह्मणानां स्वनेन तु ।
 ततो पुरोहितो गच्छेद्वेदिमूलं तदैव तु ॥१०८॥
 विभूषितं तु राजानं सर्वतोभद्र आसने ।
 शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि ॥१०९॥
 अभिषिञ्चति धर्मज्ञ ! यजुर्वेदविशारदः ।
 या ओषधीरौषधोभिः सर्वाभिः सुसमाहितः ॥११०॥
 रथे अक्षेति गन्धैश्च आब्रह्मन् ब्रह्मणेति च ।
 बीजैः पुष्पैस्तथा चैनं राम ! पुष्पवतीति च ॥१११॥
 तेनैव चाभिमन्त्रेण फलैस्तमभिषेचयेत् ।
 आशुः शिशान इत्येव सर्वरत्नैश्च भार्गव ! ॥११२॥
 ये देवाः पुरस्सदेति कुशाभिः परिमार्जयेत् ।
 ऋग्वेदऋतुतो राज्ञे रोचनाया यथाविधि ॥११३॥
 मूर्धानं च तथा कण्ठे गन्धद्वारेति संस्पृशेत् ।
 ततो ब्राह्मणमुख्याश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥११४॥
 शूद्राश्च वारमुख्याश्च नानातीर्थसमुद्भवैः ।
 नादेयैः सारसैः कौपैर्नानाकलशसंस्थितैः ॥११५॥
 चतुस्सागरजैर्लाभादलाभाद् द्विजकल्पितैः ।
 गङ्गायमुनयोश्चैव निर्भरैश्च तथोद्भिजैः ॥११६॥
 छत्रपाणिर्भवेत्करिचत्केचिच्चाभरपाणयः ।
 अमात्यमुख्यास्तं कालं केचिद्वेत्तकरास्तथा ॥११७॥
 शंखमेरीनिनादेन वन्दीनां निस्वनेन च ।
 गीतवादित्रयोपेण द्विजकोलाहलेन च ॥११८॥

राजानमभिषिञ्चेयुस्समेत्य सहिता जनाः ।
 सर्वैः स्तुतोऽभिषिक्तश्च सम्मिश्रजलमिश्रितम् ॥११६॥
 सर्वोषधियुतं पुरयं सर्वगन्धयुतं तथा ।
 रत्नबीजसमायुक्तं फलबीजयुतं तथा ॥१२०॥
 ऊर्जितं सितसूत्रेण वेष्टितमीवमेव च ।
 श्वेतवस्त्राभ्रपत्रैश्च संवीतं सुविभूषितम् ॥१२१॥
 क्षीरवृक्षलताच्छत्रं सुदृढं काञ्चनं नवम् ।
 आदाय कलशं राज्ञा स्वयं सांवत्सरस्तथा ॥१२२॥
 मन्त्रावसाने कलशं दद्याद् भृगुकुलोद्भूतम् !
 ततः पश्येन्मुखं राजा दर्शयेत् चाथ सर्पिणि ॥१२३॥
 सोष्णीकः सितवस्त्रश्च मङ्गलालम्भनं ततः ।
 कृत्वा सम्पूजयेद्विष्णुं ब्रह्माणां शङ्करं तथा ॥१२४॥
 लोकपालान् महार्शचैव नक्षत्राणि च भार्गव !
 ततः स्वपूजां कुर्वीत शयनीयं ततो व्रजेत् ॥१२५॥
 व्याघ्रचर्मोत्तरं रम्यं सितवस्त्रैस्तत्तच्छदम् ।
 पुरोधा मधुपर्केण तत्रस्थं तं समर्चयेत् ॥१२६॥
 राजा चैवार्चयेत्तत्र सांवत्सरपुरोहितौ ।
 मधुपर्केण धर्मज्ञस्ततस्तस्य सदैव हि ॥१२७॥
 पट्टबन्धं प्रकुर्वीत मुकुटस्य च बन्धनम् ।
 ततः स बद्धमुकुटः काले पूर्वं मयेरितम् ॥१२८॥
 पराध्व्यास्तरणोपेते पञ्चचर्मोत्तरच्छदे ।
 ध्रुवा द्यौ इति मन्त्रेण चोपवेश्यः पुरोधसा ॥१२९॥
 वृकस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगूत्तम !
 तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः परम् ॥१३०॥
 तत्रोपविष्टस्य ततः प्रतीक्षारः प्रदर्शयेत् ।
 अमात्यांश्च तथा पौराज्जैर्गमांश्च वणिग्वरान् ॥१३१॥
 ततः प्रकृतयश्चान्या यथावदनुपूर्वशः ।
 ततो महवरात्रेऽभ्यर्च्य कनकोत्तमैः ॥१३२॥
 गोजाविप्रहृदानैश्च सांवत्सरपुरोहितौ ।
 पूजयित्वा ततः पश्चात्पूजयद् ब्राह्मणं प्रथमम् ॥१३३॥

अनेनैव विधानेन येन राजाभिषेचितः ।
 तत्तत्स्वमात्मानं संपूज्य सांवत्सरपुरोधसः ॥१३४॥
 ततो ब्राह्मणमुख्यानां पूजनं तु समाचरेत् ।
 गोवत्सतिलरूप्यान्नफलकाञ्चनगोरसैः ॥१३५॥
 मोदकाक्षतपुष्पैश्च महीदानैश्च पार्थिवः ।
 मङ्गलालम्भनं कृत्वा गृहीत्वा सशरं धनुः ॥१३६॥
 वह्निं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य तथा गुरुम् ।
 वृष्टतो वृषमालम्भ्य गां सवत्सां च पार्थिवः ॥१३७॥
 पूजयित्वा च तुरगं मन्त्रितं चाभिषेचितम् ।
 मन्त्रितं दक्षिणे कर्णे स्वयं वेदविदा ततः ॥१३८॥
 आरुह्य राजमार्गेण स्वपुरं तु परिभ्रमेत् ।
 मुख्यामात्यैश्च सामन्तैः सांवत्सरपुरोहितैः ॥१३९॥
 सहितः कुञ्जरारूढैरभिगच्छेच्च देवताः ।
 तासां सम्पूजनं कृत्वा नगरे या निवेशिताः ॥१४०॥
 प्रविशेत् गृहं राजा प्रहृष्टनरवाहनः ।
 दानमानानि सत्कारैर्गृहीयात् प्रकृतीस्ततः ॥१४१॥
 सम्पूजितास्तास्तु विसर्जयित्वा गृहे स्वके स्यान्मुदितो महात्मा ।
 विधानमेतत्समवाप्य राजा कृत्स्नां स पृथ्वीं वशगां हि कुर्यात् ॥१४२॥
 इति श्रीविष्णुगुहमोक्षरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे
 राज्याभिषेकविधिर्नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे चतुर्विंशोऽध्यायः ।

राम उवाच—

राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किञ्च कृत्यतमं भवेत् ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वं वेत्ति यतो भवान् ॥१४३॥

पुष्कर उवाच—

अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राजीवलोचन !
 सहायवरुणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥१४४॥
 यदप्यल्पतरं कर्म तदयैकेन दुष्करम् ।

पुरुषेयासहायेन किञ्च राज्यं महत्पदम् ॥१४५॥
 तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीनान्नृपतिः स्वयम् ।
 शूरानुत्तमजातीयान्वलयुक्ताञ्छ्रुतान्वितान् ॥१४६॥
 रूपसत्त्वगुणौदार्यसंयुक्तान्क्षमया युतान् ।
 क्रोशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥१४७॥
 हितोपदेशिकान्प्रज्ञान्स्वामिभक्तान्यशोर्थिनः ।
 एवंविधान्सहायांस्तु शुभकर्मणि योजयेत् ॥१४८॥
 गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ।
 कर्मस्वेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भार्गव ! ॥१४९॥
 कुलीनाः शीलसम्पन्ना धनुर्वेदविशारदाः ।
 हस्तिशिक्ताश्वशिक्तासु कुशलाश्श्लक्ष्णाभाषितैः ॥१५०॥
 निमित्ते शकुनज्ञाने वित्तवैद्यचिकित्सके ।
 पुरुषान्तरविज्ञाने षाड्गुण्येन विनिरिचिताः ॥१५१॥
 कृतज्ञाः कर्मणा शूरास्तथा क्रोशसह ऋजुः ।
 व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ॥१५२॥
 राज्ञां सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ।
 प्रांशुः सुरुपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ॥१५३॥
 चित्तप्राहरश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ।
 यथोक्तवादी धूर्तः स्याद् देशभाषाविशारदः ॥१५४॥
 शाब्दः क्रोशसहो वाग्मी देशकालविभाषिता ।
 विज्ञाय देशं कालं वा हितं यत्स्यान्महीक्षितः ॥१५५॥
 वक्तापि तस्य यः काले स दूतो नृपतिर्भवेत् ।
 प्रांशवो व्यायताः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः ॥१५६॥
 राज्ञा तु रक्षिणः कार्यास्तदा क्लेशसहा हिताः ।
 अहार्यश्चानृशंसाश्च दृढभक्ताश्च पार्थिवे ॥१५७॥
 ताम्बूलधारी भवति नारी चाप्यथ तद्गुणा ।
 षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ॥१५८॥
 सान्धिविप्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ।
 आयव्ययज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ॥१५९॥
 कृताकृतज्ञो मृत्यानां ज्ञेयः स्याद्भूरक्षिता ।

मुरूपस्तस्याः शूरो दृढभक्तः कुलोचितः ॥१६०॥
 शूरः क्लेशसहरचैव खङ्गधारी प्रकीर्तितः ।
 शूरश्च बहुयुक्तश्च गजान्धरथकोविदः ॥१६१॥
 क्लेशधारी भवेद्भ्रातृः सदा क्लेशसहरश्च यः ।
 निर्भित्तशकुनज्ञानहयश्चिन्ताविशारदः ॥१६२॥
 इयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित् ।
 बलाबलज्ञो रथिनां स्थिरदृष्टिर्विशारदः ॥१६३॥
 शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्तितः ।
 अनाहार्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सकवचोरतः ॥१६४॥
 सूदशास्त्रविधानज्ञः सूदाढ्यक्षः प्रशस्यते ।
 सूदशास्त्रविधानज्ञाः परामेधाः कुलोद्भूताः ॥१६५॥
 सर्वे महानसे कार्या नीचकेशनस्त्रा जनाः ।
 समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ॥१६६॥
 विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ।
 कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः ॥१६७॥
 सर्वदेशाच्चराभिज्ञाः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
 लेखकाः कथिता राम ! सर्वाधिकरणेषु वै ॥१६८॥
 शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समद्रोणीगितान्समान् ।
 अक्षरान् विलिखेद् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥१६९॥
 उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 बह्वर्थवक्ता चारुपेन लेखकः स्याद् भृगूत्तम ! ॥१७०॥
 पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
 धर्माधिकरणे कार्या जनाह्वानकरा नराः ॥१७१॥
 एवंविधास्तथा कार्या राज्ञो दौवारिका जनाः ।
 लोहवस्त्रादिघातूनां रत्नानां च विभागवित् ॥१७२॥
 विज्ञाता फल्गुसाराणां त्वनाहार्यः शुचिस्सदा ।
 निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाढ्यक्षः प्रकीर्तितः ॥१७३॥
 आयद्वारेषु सर्वेषु धनाढ्यक्षसमा नराः ।
 व्ययद्वारेषु सर्वेषु कर्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥१७४॥
 परं पारङ्गतो यः स्यादष्टाङ्गेषु चिकित्सिते ।

अनाहार्यस्स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्भूतः ॥१७५॥
 प्राणाचार्यस्स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा ।
 राम ! स्नेहात्सदा कार्यं बथा कार्यं पृथग्जनैः ॥१७६॥
 हस्तिशिङ्गाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
 क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥१७७॥
 पतैरेव गगैर्युक्तो स्वाधीनश्च विशेषतः ।
 गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥१७८॥
 ह्यशिक्षाविधानज्ञस्तच्चिकित्सितपारगः ।
 अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥१७९॥
 अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भूतः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राम ! उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥१८०॥
 वास्तुविद्याविधानज्ञो लग्नहस्तो जितश्रमः ।
 दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥१८१॥
 यन्त्रमुक्ते पाणिमुक्ते अमुक्ते मुक्तधारिते ।
 अस्त्राचार्यो नियुद्धे च कुशलश्च तथेष्यते ॥१८२॥
 पञ्चाशदधिका नार्यः पुरुषाः सप्ततिस्तथा ।
 अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ॥१८३॥
 स्थविरा जातितत्त्वज्ञाः सततं प्रतिजामतः ।
 राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः ॥१८४॥
 कर्माण्यपरिमेषानि राज्ञां भृगुकुलोद्भूत !
 उत्तमाधममध्यानि बुद्ध्वा कर्माणि पार्थिव ! ॥१८५॥
 उत्तमाधममध्यांस्तु पुरुषान्विनियोजयेत् ।
 न कर्मणि विपर्ययाद्वाजा नाशमवाप्नुयात् ॥१८६॥
 नियुक्तपुरुषे भक्तिं श्रुतं शौर्यं बलं कुलम् ।
 ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ॥१८७॥
 पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वमात्रनिबन्धनाः ।
 नरेन्द्रलक्ष्या धर्मज्ञास्तत्राद्यतो भवेन्नृपः ॥१८८॥
 स्वभृत्याश्च तथा पुष्टास्सततं प्रतिमानिताः ।
 राज्ञा सहायाः कर्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ॥१८९॥
 यथार्हं चाथ सुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।

धर्मिष्ठान्धर्मकार्येषु शूरान्संमामकर्मणि ॥१६०॥
 निपुणान्धर्मकृत्येषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ।
 स्त्रीषु षण्डाभियुञ्जीत तीक्ष्णान्दारुणकर्मसु ॥१६१॥
 धर्मे चार्थे च कामे च भये च भृगुनन्दन !
 राजा यथाई कुर्यात्तान्द्रुपधाभिः परीक्षितान् ॥१६२॥
 समतीतो यथार्हायां कुर्याद्वस्तिवनेचरान् ।
 चत्पादान्वेषणो यत्तानध्यक्षांस्तत्र कारयेत् ॥१६३॥
 एवमादीनि कर्माणि यज्ञैः कार्याणि भार्गव !
 सर्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणाच्चयः ॥१६४॥
 पापघ्नाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां भृगूत्तम !
 सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान्निबभृत्यान्नृपः ॥१६५॥
 नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणाच्चयः ।
 यस्मिन्कर्मणि यस्य स्याद्विशेषेण च कौशलम् ॥१६६॥
 तस्मिन्कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ।
 पितृपैतामहान्भृत्यान्सर्वकर्मसु योजयेत् ॥१६७॥
 विना दायादकृत्येषु तत्र ते हि समासतः ।
 राजा दायादकृत्येषु परीक्ष्य स्वकृतान्नरान् ॥१६८॥
 नियुञ्जीत महाभागस्तस्य ते हितकारिणः ।
 परराजगृहान्प्राप्ताञ्जनसंप्रहकाम्यया ॥१६९॥
 दुष्टान्वाप्यथ वाऽदुष्टान्संश्रयेत प्रयत्नतः ।
 दुष्टं विज्ञाय विज्ञासं न कुर्यात्तत्र भूमिपः ॥१७०॥
 वृत्तिं तस्यापि वर्तेत जनसंप्रहकाम्यया ।
 राजा देशान्तरप्राप्तं पुरुषं पूजयेद् भृशम् ॥१७१॥
 सहायं देशसंप्रोप्तं बहुमानेन चिन्तयेत् ।
 कामं भृत्यार्जनं राजा नैव कुर्याद् भृगूत्तम ! ॥१७२॥
 न वे वा संविभक्तं तु भृत्यं कुर्यात्कथञ्चन ।
 शस्त्रमग्निं विषं सर्पाग्निश्मिशमपि चैकतः ॥१७३॥
 भृत्या मनुजशार्दूल ! कुभृत्याश्च तथैकतः ।
 तेषां चारेण विज्ञानं राजा विज्ञाय नित्यशः ॥१७४॥
 गुणिनां पूजनं कुर्यान्निगुणानां च शासनम् ।

कथिताः सततं राम ! राजानश्चारचक्षुषः ॥२०५॥
 स्वदेशे परदेशे च जातिशीलान् विचक्षणान् ।
 अनाहार्यान्क्रोशसहान्नियुद्धीत सदा चरान् ॥२०६॥
 जनस्याविततान् सौम्यांस्तथा ज्ञातान्परस्परम् ।
 वशिजो मन्त्रकुशलान्सांवत्सरचिकित्सितान् ॥२०७॥
 तथा प्रव्रजिताकारान् राजा चारान्नियोजयेत् ।
 नैकस्य राजा श्रद्ध्याचारस्यापि च भाषितम् ॥२०८॥
 द्वयोस्संवादमाज्ञाय सन्दध्यान्नृपतिस्ततः ।
 परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां न तावुभौ ॥२०९॥
 तस्माद्ग्राज्ञा प्रयत्नेन गूढांश्चारान् प्रयोजयेत् ।
 राज्यस्य मूलमेतावद्यद्वाज्ञश्चारदृष्टिता ॥२१०॥
 चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ।
 रागापरागौ भृत्यानां जनस्य च गुणगुणौ ॥२११॥
 शुभानामशुभानां च विज्ञेयौ राम ! कर्मणाम् ।
 सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेष्वायत्तस्सदा भवेत् ॥२१२॥
 कर्मणा केन मे लोके जनस्सर्वोऽनुरज्यते ।
 विरज्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
 विरागजननं सर्वं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥२१३॥
 जनानुरागप्रभवो हि लक्ष्यो

राज्ञां यतो भार्गवंशचन्द्र !

तस्मात्प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः

कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥२१४॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे सहायसम्पत्तिर्नाम
 चतुर्विंशोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

यथानुवर्तितव्यं स्याद्गाम ! राजोपजीविभिः ।

तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥२१५॥

आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वशक्त्या भृगुनन्दन !
 आक्षिप्य वचनं तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥२१६॥
 अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसन्निधौ ।
 रङ्गोक्तस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् ॥२१७॥
 परार्थमथ वक्तव्यं स्वस्थे चेतसि भार्गव !
 स्वास्थ्यं सुहृद्विक्तव्यं न स्वयं तु कथञ्चन ॥२१८॥
 कार्यातिपातकं कार्ये रक्षितव्यं प्रयत्नतः ।
 नच हिंस्यधनं किञ्चिन्मियुक्तेन च कर्मणि ॥२१९॥
 नोपेक्ष्यं तस्य मानं च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।
 राज्ञश्च न तथा कार्यं वेशभाषितचेष्टितम् ॥२२०॥
 राजसीला न कर्तव्या तद्दिष्टं च विकर्जयेत् ।
 राज्ञस्समाधिकौ वेशौ नतु कार्यौ विजानता ॥२२१॥
 दूतादिषु तथैवास्य कौशलं तु प्रदर्शयेत् ।
 प्रदर्श्य कौशलं चास्य राजानं न विशेषयेत् ॥२२२॥
 अन्तःपुरधनाध्यक्षैर्वैरिदूतैर्निराकृतैः ।
 संसर्गं न ब्रजेद्गाम ! विना पार्थिवशासनम् ॥२२३॥
 निम्नेहतां चावमानं तत्प्रयुक्तं च गोपयेत् ।
 वच गुह्यं भवेद्वाञ्छस्तत्र लोके प्रकाशयेत् ॥२२४॥
 नृपेण भाषितं यत्स्याद् गुह्याद् गुह्यं भृगूत्तम !
 न तत्संभावयेद्लोके तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥२२५॥
 आक्षिप्यमाने चान्यस्मिन्समुत्थाय त्वरान्वितः ।
 अहं किङ्करवायीति वाच्यो राजा विजानता ॥२२६॥
 कार्याक्स्थां तु विज्ञाय कार्यमेतत्तथा भवेत् ।
 सततं क्रियमाणेस्मिन्नाधवं तु ब्रजेद् बुधः ॥२२७॥
 राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनः पुनः ।
 न हास्यशीलश्च भवेन्न चापि भृकुटीमुखः ॥२२८॥
 नातिक्ता न निर्वक्ता नच मात्सरिकस्तथा ।
 आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत्तु कथञ्चन ॥२२९॥
 दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य नच सङ्कीर्तयेत्कचित् ।
 वस्त्रं पत्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तं तु धारयेत् ॥२३०॥

औदर्येण न तद्देयमन्यस्मिन्भूतिमिच्छता ।
 न चैवाध्यशनं राज्ञः स्वपनं चापि कारयेत् ॥२३१॥
 नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कथञ्चन ।
 नच पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ॥२३२॥
 राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तदा ।
 पुरस्तात्तु यथा पश्चादासनं तु विगर्हितम् ॥२३३॥
 जृम्भा निष्ठीवनं कामं कोपं पर्यङ्किकाश्रयम् ।
 मुकुटं वातमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥२३४॥
 स्वयं तथा न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं बुधः ।
 स्वगुणाख्यापने कुर्वात्परानेव प्रयोजकान् ॥२३५॥
 हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ।
 अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्निवृत्तैः ॥२३६॥
 शाठ्यं लौल्यमपैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रतां तथा ।
 चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ॥२३७॥
 श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ।
 राजसेवां ततः कुर्याद् भूयसे भीतिवर्धनः ॥२३८॥
 नमस्कारार्थास्सदा चास्य पुत्रवत्सभमन्त्रिणः ।
 सचिवैश्चास्य विश्वासं नतु कार्यं कथञ्चन ॥२३९॥
 अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात्कामं ब्रूयात्तथापि ।
 हितं पथ्यं च वचनं हितैस्सह सुनिश्चितम् ॥२४०॥
 चित्तं चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवानुजीविना ।
 भर्तुराराधनं कुर्याच्चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥२४१॥
 रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
 त्यजेद्विरक्तं नृपतिं रक्ताद्वृत्तिं तु कामयेत् ॥२४२॥
 कर्मोपकारयोर्नाशं विपश्चाभ्युदयं तथा ।
 आशासंवर्धनं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥२४३॥
 अक्रोपोऽपि क्रकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः ।
 वाक्यं समन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥२४४॥
 प्रवेशवाक्यानुदितौ न संभाव्यतीत्यथ ।
 आराधनासु सर्वासु सुप्रवक्ष्य विचेष्टते ॥२४५॥

कथासु दोषैः क्षिपति वाक्यच्छेदं करोति च ।
 लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसङ्कीर्तने कृते ॥२४६॥
 दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ।
 विरक्तलक्षणां श्रुत्वा शृणु रक्तस्य लक्षणां ॥२४७॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
 कुशलादिपरिग्रहे संप्रयच्छति चासनम् ॥२४८॥
 विविक्तदर्शने चास्य रहस्ये नच शङ्कते ।
 जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा यस्य तु सक्रियाम् ॥२४९॥
 अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
 उपात्यनं च गृह्णाति स्तोत्रमप्यादरात्तथा ॥२५०॥
 कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
 इति रक्तस्य कर्तव्या सेवा भृगुकुलोद्बह !
 आपत्सु न त्यजेत्पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥२५१॥
 मित्रं न चापत्सु तथा न भृत्यं
 त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।

प्रभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
 सुरेन्द्रधामासुरवृन्दजुष्टम् ॥२५२॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयव्रजसंवादे अनुजीविवृत्तं
 नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे षड्विंशोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेन्धनम् ।
 रम्यमानतसामन्तः पशव्यं देशमावसेत् ॥२५३॥
 वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्यं तथा परैः ।
 किञ्चिद्ग्राह्यासंयुक्तं बहुकर्मकरं तथा ॥२५४॥
 अदेवमातृकं कर्मस्वनुरक्तजनाचितम् ।
 करैरपीडितं चापि बहुपुष्पं फलं तथा ॥२५५॥
 अगन्त्यं परचक्राणां तद्वादसहभाषिदि ।

समदुःखसुखं राज्ञः सततं च प्रिये स्थितम् ॥२५६॥
 सरीसृपविहीनं च व्याधितस्करवर्जितम् ।
 एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥२५७॥
 तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात्त्वण्णामेकतमं बुधः ।
 धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ॥२५८॥
 वार्त्तं चैवाम्बुदुर्गं च गिरिदुर्गं च भार्गव !
 सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥२५९॥
 दुर्गं च परिलोपेतं मृपाट्टालकसंयुतम् ।
 शतग्रीवन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च तथा युतम् ॥२६०॥
 गोपुरं सङ्कपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
 सपताकगजारूढो येन राजा विशेषपुरम् ॥२६१॥
 चतस्रश्च तथा तत्र कार्याश्चापगावीथयः ।
 एकस्मिन्तत्र वीध्यमे देववेश्म भवेद् दृढम् ॥२६२॥
 वीध्यमे च द्वितीये वै राजवेश्माभिधीयते ।
 धर्माधिकरणं कार्यं वीध्यमे च तृतीयके ॥२६३॥
 चतुर्थे चैव वीध्यमे गोपुरं च विधीयते ।
 आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं चाकारयेत्पुरम् ॥२६४॥
 मुक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च ।
 अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च वर्जयेत् ॥२६५॥
 अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरे तु तद्वशात् ।
 अन्यत्र तन्न कर्तव्यं प्रयत्नेन विज्ञानता ॥२६६॥
 राज्ञः कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेश्मनः ।
 तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥२६७॥
 गजानां प्राक्मुखी शाला कर्तव्या चाप्युदक्मुखी ।
 आग्नेये च तथा भागे आयुधागार इष्यते ॥२६८॥
 महानसं च धर्मज्ञः कर्मशालास्तथापराः ।
 गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मनः ॥२६९॥
 मन्त्रिदैवविदां चैव चिकित्साकर्तुरेव च ।
 तत्रैव च तथाभागे कोष्ठागारं विधीयते ॥२७०॥
 स्थानं गवां तु कर्तव्यं तुरगार्यां तथैव च ।

उत्तराभिमुखी धेणी तुरगाणां विधीयते ॥२७१॥
 प्राङ्मुखी चापि धर्मज्ञ ! परिशेषा विगर्हिता ।
 तुरगाश्च तथा धार्याः प्रशस्तैः सार्वरात्रिकैः ॥२७२॥
 कुक्कुटान्धानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिपः ।
 धारयेद्य शालासु सवत्सां धेनुमेव च ॥२७३॥
 अजाश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ।
 गोगजाश्वविशालासु तत्पुरीषस्य निष्क्रमम् ॥२७४॥
 अस्तङ्गते न कर्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ।
 ततस्तत्र यथान्यायं राजा विज्ञाय सारवित् ॥२७५॥
 दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 योधानां शिल्पिनां चैव सर्वेषामविशेषतः ॥२७६॥
 दद्यादावसथान्दुर्गे मन्त्रकालविदां सताम् ।
 गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ॥२७७॥
 आहरेत् भृशं राजा दुर्गे परबलाढ्यजः ।
 कुशीलवानां विप्रान् दुर्गे स्थानं विधीयते ॥२७८॥
 न बहूनां न तैर्दुर्गं विना कार्यं तथा भवेत् ।
 दुर्गे च मन्त्राः कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ॥२७९॥
 स्रहस्रपातिनो राम ! तैस्तु रक्षा विधीयते ।
 दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ॥२८०॥
 सञ्चयश्चात्र सर्वेषां चायुधानां प्रशस्यते ।
 धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणां च भागैश्च ॥२८१॥
 विचित्राश्चागदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ।
 रत्नोभूतादिशमनाः पापघ्नाः पुष्टिर्धनाः ॥२८२॥
 कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः ।
 भीतान्प्रमत्तान्कुपितांस्तथैव च विमानितान् ।
 कुभृत्यान्कुलीनांश्च न राजा वासवैत्पुरे ॥२८३॥
 यन्त्रायुषाद्यालचयोपपन्नं समप्रधान्यौषधसम्प्रयुक्तम् ।
 वणिजजनैः शोभनमावसेत् दुर्गं सुगुप्तं नृपतिस्सदैव ॥२८४॥
 इति श्रीविष्णुचर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयव्रजसंवादे पुष्करारुशाने
 दुर्गसम्पत्तिर्नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डेऽष्टाविंशोऽध्यायः ।

राम उवाच—

राजरक्षादस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् ।
कारयेद्वा महीभर्ता कथयस्वाशु तानि मे ॥२८५॥

पुष्कर उवाच—

शिरीषोदुम्बरशमीबीजपूरं धृतप्लुतम् ।
क्षुयोगः कथितो राम ! मासार्धस्य पुरातनैः ॥२८६॥
कषेरूत्पलमूलानि इक्षुमूलं तथा विषम् ।
दूर्वाक्षीरधृतैर्मण्डः सिद्धोऽयं मासिकः परम् ॥२८७॥
शूलप्रोतं नरं प्राप्य तस्यास्थनामरणी भवेत् ।
कल्माषवेणुना तत्र जनयेत्तु विभावसुम् ॥२८८॥
गृहे त्रिरपसव्यं तत्क्रियते यत्र भार्गव !
नान्योऽग्निर्ज्वलते तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥२८९॥
कर्पासास्थि भुजङ्गस्य तथा निर्मोचनं परम् ।
सर्पनिर्वासने घूपः प्रशस्तः सत्तं गृहे ॥२९०॥
सान्द्रसत्त्वा च वषसा विद्युद्गघा च मुक्तिका ।
तबानुलिप्तं बह्वेश्म नाग्निना दहते द्विज ! ॥२९१॥
दिवा च दुर्गे रक्ष्योऽग्निर्वीति वाते विशेषतः ।
विषाच रक्ष्यो नृपतिस्तत्र युक्ति निबोध मे ॥२९२॥
क्रीडानिमित्तं नृपतेर्धार्माः स्युर्मृगपक्षिणः ।
अन्नं च प्राक् परीक्षेत ब्रह्मवय नरेषु च ॥२९३॥
वस्त्रं पत्रमलङ्कारं भोजनाच्छादने तथा ।
नापरीक्षितपूर्वं तु स्पृशेदपि महीपतिः ॥२९४॥
श्यावास्यवक्त्रः सन्तप्तः सोद्वेगं च परीक्षते ।
विषदेन विषं दत्तं यत्र तत्र निरीक्षते ॥२९५॥
सस्तोत्तरीयो विमनाः स्तम्भकुड्यादिभिस्तथा ।
प्रच्छादयति चात्मानं खिद्यते लज्जते तथा ॥२९६॥
मुषं विलिखते ग्रीवां तथा चालयते द्विज !
कण्डूबलि च मूर्धानं परिलेख्यधरं तथा ॥२९७॥

क्रियासु त्वरते राम ! विपरीतास्वपि ध्रुवम् ।
 एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य परीक्षयेत् ॥२६८॥
 ततो विचारयेदग्नौ तदग्नं त्वरयान्वितः ।
 इन्द्रायुधसवर्णस्तु वृक्षस्फोटसमन्वितः ॥२६९॥
 एकावर्तोऽथ दुर्गन्धी भृशं चटचटायते ।
 तद्धूमसेवनाज्जन्तोः शिरोरोगश्च जायते ॥२७०॥
 सविषेऽग्ने निलीयन्ते नच भार्गव ! मक्षिकाः ।
 निलीनाश्च विपद्यन्ते दृष्टे च सविषे तथा ॥२७१॥
 विरज्यति चकोरस्य दृष्टिर्भार्गवसत्तम !
 विकृतिं च स्वरो याति कोकिलस्य तथा द्विज ! ॥२७२॥
 गतिः स्खलति हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति ।
 क्रौञ्चो मदमथाभ्येति कुक्काकुर्विरौति च ॥२७३॥
 विक्रोशति चकोरश्च शारिका बाशते तथा ।
 चामीकरोऽन्यतो याति मृत्युं कारण्डवस्तथा ॥२७४॥
 मेहते वानरो राम ! ग्लायते जीवजीवकः ।
 हृष्टरोमा भवेद् बध्नुः पृषतश्चैव रोदिति ॥२७५॥
 हर्षमावाति च शिखी सविषे दर्शने द्विज !
 अग्नं च सविषं राम ! चिरेण च विपच्यते ॥२७६॥
 तथा भक्त्यतिश्रावं पक्वं पर्युषितोपमम् ।
 व्यापन्नरसगन्धं च चन्द्रिकाभिस्तथा युतम् ॥२७७॥
 व्यञ्जनानां च शुष्कत्वं द्रवाणां घुद्बुदोद्भवः ।
 सखैन्धवानां द्रव्याणां जायते फेनमालिका ॥२७८॥
 रसस्य राजिनीला स्वात्ताम्रा च पक्वस्तथा ।
 कोकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च भृगूत्तम ! ॥२७९॥
 घान्ध्याम्लस्य तथा कृष्णा कपिला कोद्वयस्य च ।
 मधुरयावा च तक्रस्य नीला पीता तथैव च ॥२८०॥
 घृतस्योदकसंकाशा कपोताभा च मस्तुनः ।
 हरिता माक्षिकस्यापि तैलस्य च तथाकृणा ॥२८१॥
 फलानामप्यपकानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते ।
 प्रकोपश्चैव पकानां माल्यानां म्लानता तथा ॥२८२॥

मृदुता कठिनानां स्यान्मृदूनां च विपर्ययः ।
 सूक्ष्मतन्तूपसदनं तथा चैवातिरोमता ॥३१३॥
 रमाममण्डलता चैव वस्त्राणामविशेषतः ।
 लोहानां च मणीनां च मलपङ्कोपदिग्धता ॥३१४॥
 अनुलेपनगन्धानां स्नानानां च भृगूत्तम !
 विगन्धता च विज्ञेया पर्णानां स्नानता तथा ॥३१५॥
 पीता नीला सिता ज्ञेया तथा रामास्त्रनस्य च ।
 दन्तकाष्ठत्वचः शान्तास्तन्तुसत्त्वं तथैव च ॥३१६॥
 एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि भृगूत्तम !
 तस्माद्वाजा सदा तिष्ठेन्मणिमन्त्रौषधिगणैः ।
 आप्तेः संरक्षितो राम ! प्रमादपरिवर्जकैः ॥३१७॥
 प्रजातरोर्मूलमिहावनीश-

स्तदूरच्छायाद् वृद्धिमुपैति राष्ट्रम् ।

तस्मात्प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा

सर्वेण कार्या भृगुवंशचन्द्र ! ॥३१८॥

इति श्रीविष्णुधर्मोच्चरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयकप्रसंवादे राजरक्षावर्णनं
 नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकषष्टितमोऽध्यायः

पुष्कर उवाच—

राजधर्मव्रतं श्रेष्ठं कृत्वा पुण्यविग्रहम् ।
 पुण्यान्विनियुञ्जीत चोत्तमाधमकर्मसु ॥३१९॥
 ग्रामद्वेषाधिपतिं कुर्याद्दशग्रामाधिपं तथा ।
 शतग्रामाधिपं चापि तथैव विषयेश्वरम् ॥३२०॥
 तेषां भगविभागश्च भवेत्कर्मानुरूपतः ।
 नित्यमेव तथा कार्यं तेषां चारैः परीक्षयेत् ॥३२१॥
 ग्रामदोषान् समुत्पन्नान् ग्रामेशः प्रशमं नयेत् ।
 अशक्तो देशपालस्य स तु गत्वा निवेदयेत् ॥३२२॥
 भुङ्क्ते तु देशपालोऽपि सत्र युक्तिमुपाचरेत् ।

सोऽप्यशक्तः शतेशाय यथावद्विनिवेदयेत् ॥३२३॥
 शतेशो विषयेशाय सोऽपि राज्ञे निवेदयेत् ।
 अशक्तौ शक्तिमान् राम ! स्वयं युक्तिमुपाचरेत् ॥३२४॥
 राजा सर्वात्मना कुर्याद्विषये राम ! रक्षणम् ।
 वित्तमाप्नोति धर्मज्ञ ! विषयाच्च सुरक्षितात् ॥३२५॥
 रिपुघातसमर्थः स्याद्वित्तवानेव पार्थिवः ।
 परचक्रोपमर्देषु वित्तवानेव मुच्यते ॥३२६॥
 वित्तवानेव सहते सुदीर्घमपि विप्रहम् ।
 बहुदण्डानपि परास्तथा भिन्द्याद्द्रुताधिपः ॥३२७॥
 अन्ने प्राणाः प्रजाः सर्वा धने तच्च प्रतिष्ठितम् ।
 धनवान्धर्ममाप्नोति धनवान्काममश्नुते ॥३२८॥
 यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवः ।
 यस्यार्थः स पुमांल्लोके यस्यार्थः सोऽपि परिहृतः ॥३२९॥
 अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेघसः ।
 विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा प्रीप्से कुसरितो यथा ॥३३०॥
 विशेषो नास्ति लोकेषु पतितस्याधनस्य च ।
 पतितानां न गृह्णन्ति दरिद्रो न प्रयच्छति ॥३३१॥
 धनहीनस्य भार्यापि नैव स्याद्वशवर्तिनी ।
 गुणौघमपि चैवास्य नैव कश्चित्प्रकाशयेत् ॥३३२॥
 बान्धवा विनिवर्तन्ते धनहीनात्तथा नरात् ।
 यथा पुष्पफलैर्हीनाच्छकुन्ता द्विज ! पादपात् ॥३३३॥
 दारिद्र्यमरणो चोमे केषांचित्सदृशे मते ।
 सत्यं हासादरिद्रस्य मृत्युः श्रेयान्मते मम ॥३३४॥
 कोशं राज्यतरोर्मूलं तस्माद् यत्नं तदर्जने ।
 धर्मयोगैव ततः कुर्यान्नाधर्मेण कथञ्चन ॥३३५॥
 धनैरधर्मसम्प्राप्तैर्यद् दृढं हि पिधीयते ।
 तदेव याति विस्तारं विनाशाय दुरात्मनाम् ॥३३६॥
 सुकृतस्य पुराणस्य बलेन बलिनां वर !
 यद्यधर्मात्फलं शीघ्रं नाप्नुवन्ति दुरात्मनः ॥३३७॥
 तथापि पूर्वकर्मान्ते तेन पापेन कर्मणा ।

विनश्यन्ति समूलास्ते सपुत्रधनवान्ववाः ॥३३८॥
 नरकेषु तथा तेषां यातना विविधाः स्मृताः ।
 बहून्यब्दसहस्राणि ये नृपा राष्ट्रपीडकाः ॥३३९॥
 नित्यं राज्ञा सदा भाव्यं गर्भिणीसहधर्मिणा ।
 यथा स्वं सुखमुत्सृज्य गर्भस्य सुखमावहेत् ॥३४०॥
 गर्भिणी तद्वदेवेह भाव्यं भूपतिना सदा ।
 प्रजासुखं तु कर्तव्यं सुखमुद्दिश्य चात्मनः ॥३४१॥
 किं यज्ञैस्तपसा तस्य प्रजा यस्य सुरक्षिताः ।
 सुरक्षिताः प्रजास्तस्य स्वर्गस्तस्य गृहोपमः ॥३४२॥
 अरक्षिताः प्रजा यस्य नरकं तस्य मन्दिरम् ।
 राजा षड्भागमादत्ते सुकृताद् दुष्कृतादपि ॥३४३॥
 धर्मो नाम महाभाग ! सम्पदक्षयातत्परः ।
 अरक्षितस्तथा सर्वः पापमाप्नोति भार्गव ! ॥३४४॥
 नैव किञ्चिदवाप्नोति पुण्यभाक्पृथिवीपतिः ।
 आपन्नमपि धर्मिष्ठं प्रजा रक्षत्यथापदि ॥३४५॥
 तस्माद्धर्मार्थकामेन प्रजा रक्ष्या महीक्षिता ।
 सुभगैश्चाथ दुर्वृत्तराजबल्लभतस्करीः ॥३४६॥
 भक्ष्यमाणाः प्रजा रक्ष्या कायस्थैश्च विशेषतः ।
 रक्षितास्तद्भयेभ्यस्तु प्रजा राज्ञां भवन्ति ताः ॥३४७॥
 अरक्षिता सा भवति तेषामेवेह भोजनम् ।
 साधुसंरक्ष्यार्थाय राजा दुष्टनिर्हण्यम् ॥३४८॥
 तृणानामिव निर्माता सदा कुर्याज्जितेन्द्रियः ।
 शास्त्रोक्तं बलिमादद्याद्धर्मं तत्तस्य जीवितम् ॥३४९॥
 तस्य संत्यजनं राजा न समृद्धोऽपि कारयेत् ।
 आकाराणि च सर्वाणि शुल्कं शास्त्रोदितो बलिः ॥३५०॥
 दण्डं विनयनाद्राज्ञो धर्म्यं तत्तस्य जीवितम् ।
 घर्ता कराणां सर्वेषां प्रभुरुक्तो महीपतिः ॥३५१॥
 निधिं पुराणं सम्प्राप्य केशवं तु प्रवेशयेत् ।
 अर्घ्यं ब्राह्मणसात्कुर्याद्धर्मकामो महीपतिः ॥३५२॥
 निधिं द्विजोत्तमः प्राप्य गृहीत्वात् सकलं तथा ।

जगतोऽस्य समस्तस्य प्रभुरुक्तो द्विजोत्तमः ॥३५३॥
 निधिं ज्ञात्वा पुराणं तु क्षत्रविट्शूद्रयोऽनयः ।
 निवेदयेयुर्भूपाय राजा लब्ध्वापि तं निधिम् ॥३५४॥
 चतुर्थमष्टमं चाशं तथा षोडशमं द्विज !
 वर्णाक्रमेण विस्तृजेदाख्यातं धर्मकारणम् ॥३५५॥
 तेऽपि लब्ध्वा तदा तेन संविभज्य द्विजोत्तमान् ।
 शेषेण कुर्युः कामार्थो विदितो पृथिवीपतेः ॥३५६॥
 प्रकाशविभवो लोके यस्य राज्ञः स भूपतिः ।
 अग्रकाशधनो यस्तु नरकं तस्य मन्दिरम् ॥३५७॥
 ममेदमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
 तस्याददीत नृपतिर्भागमब्राह्मणस्य तु ॥३५८॥
 चतुर्विंशतिकं राम ! द्वादशं षष्ठमेव च ।
 क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च भृगुनन्दन ! ॥३५९॥
 अनृतं च वदन्दण्डयः स्ववित्तस्यांशमष्टकम् ।
 प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं निषापयेत् ॥३६०॥
 अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ।
 ममेदमिति यो ब्रूयादनुयुक्तो यथाविधि ॥३६१॥
 सम्पाद्य रूपं द्रव्यादीन् स्वामी तद् द्रव्यमर्हति ।
 श्रवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ॥३६२॥
 वर्णरूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ।
 निधिषट्पञ्चागमादद्यात्प्रनष्टाधिगतान्नृपः ॥३६३॥
 बालदायादिकं रिक्तं तावद्वाजा तु पालयेत् ।
 यावत्स स्यात्समावृत्तो यावद्दानीतशैशवः ॥३६४॥
 बालपुत्रेषु चैवं स्याद्ब्रह्मणं निष्कुलासु च ।
 पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥३६५॥
 जीवन्तीनां तु तासां ये धारयेयुः स्वबान्धवाः ।
 तावद्विध्याचौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥३६६॥
 सर्वेषामेव वर्णानां चौरैरपहृतं धनम् ।
 तत्प्रमाणं स्वकात्क्रोशादातव्यमविधारयन् ॥३६७॥
 ततस्तु पश्चात्कर्तव्यं चौरान्वेषणमञ्जसा ।

चौररक्षाधिकारिभ्यो राजापि तदवाप्नुयात् ॥३६८॥
 अहूते च तथा वित्ते हृतमित्येव वादिनम् ।
 निर्धनं पार्थिवः कृत्वा विषयात्स्वाद्विवासयेत् ॥३६९॥
 न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यत्परिचारकैः ।
 प्रचरद्भिर्हृतं द्रव्यं कार्यं तत्रान्ववेक्ष्याम् ॥३७०॥
 स्वराष्ट्रपण्यादादद्याद्वाजा विशतिमं द्विज !
 शुल्कांशं परदेशाच्च निबोध गदतो मम ॥३७१॥
 क्षयव्ययप्रवासांश्च यथायामं द्विजोत्तम !
 ज्ञात्वा तु कल्पयेत्तत्र शुल्कांशं पृथिवीपतिः ॥३७२॥
 तथा कार्यं यथालाभं वणिजः समवाप्नुयुः ।
 पुण्यच्छेदश्च नैव स्यात्स्वदेशे पृथिवीपतेः ॥३७३॥
 व्ययं शुल्कप्रवासादि लङ्घयित्वा तथा द्विज !
 विशांशभागमादद्युर्दण्डनीया अतोऽन्यथा ॥३७४॥
 दिशि दिश्येकमेव स्याच्छुल्कस्थानं नृपस्य तु ।
 तदतिक्रमतो द्रव्यं राजगामि विधीयते ॥३७५॥
 दूतानां ब्राह्मणानां च राजाज्ञागामिनां तथा ।
 स्त्रीणां प्रव्रजितानां च तारशुल्कं विवर्जयेत् ॥३७६॥
 भिन्नकर्षापणं शुल्कं न ग्राह्यं पृथिवीक्षिता ।
 तारेषु दाशदोषेण नष्टं दाशात्प्रदापयेत् ॥३७७॥
 दैवदोषविनष्टं च नष्टं यस्यैव तस्य तन ।
 शूकधान्येषु षड्भागं शिविधान्येष्वथाष्टकम् ॥३७८॥
 राजा बल्यर्थमादद्याद्देशकालानुरूपकम् ।
 राजांशभागमादद्याद्वाजा पशुहिरण्ययोः ॥३७९॥
 गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ।
 पत्रशाकतृणानां च वत्सरेण च चर्मणाम् ३८०॥
 वैदलानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ।
 षड्भागमेव चादद्याद् ब्राह्मणैर्म्यस्तथा करम् ॥३८१॥
 तेभ्यस्तद्धर्मलाभेन राज्ञो लाभः परं भवेत् ।
 नच क्षुधावसीदेत श्रोत्रियो विषये वसन् ॥३८२॥
 यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्य सीदति तद्वाष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधितस्करैः ॥३८३॥

श्रुतवृत्ते तु विज्ञाय वृत्तिं तस्य प्रकल्पयेत् ।

रक्षेच्च सर्वतस्त्वेनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥३८४॥

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यः कुरुते धर्मसंग्रहम् ।

तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥३८५॥

कर्म कुर्युर्नरेन्द्रस्य मासेनैकं च शिल्पिनः ।

भक्तमात्रेण ये चान्ये स्वशरीरोपजीविनः ॥३८६॥

स्नातानुलिप्ताश्च त्रिभूषिताश्च

वेद्याङ्गना वारविवर्तितेन ।

संवीतगात्राः पृथिवीश्वरस्य

सदाभ्युपासां परितस्त्रिकुर्युः ॥३८७॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे द्वितीयखण्डे रामं प्रति पुष्करोपाख्यानं

राजधर्मवर्णनो नामैकषष्टितमोऽध्यायः ।

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच —

धर्मश्चार्थश्च कामश्च पुरुषार्थः परः स्मृतः ।

अन्योन्यरक्षणात्तेषां सेवा कार्या महीक्षिता ॥३८८॥

धर्ममूलोऽर्थविटपस्तथा कामफलो महान् ।

त्रिवर्गपादपस्तस्य रक्षणात्फलभागभवेत् ॥३८९॥

धर्माविरोधिनी कर्मा कामसेवा सदैव तु ।

मूलच्छेदे भवेन्नाशो विटपस्य फलस्य च ॥३९०॥

कामसेवाविहीनस्य धर्मार्थावपि निष्फलो ।

ओषधीनां फलार्थाय कोनाशो यन्नवास्तथा ॥३९१॥

आहारं मैथुनं निद्रा यैर्वृतं सकलं जगत् ।

असेवनादयैतस्य त्रयैवात्यन्तसेवनात् ॥३९२॥

रोगप्राप्तो नृणां देहे सम्भक्त्यतिदाह्यः ।

स्त्रियासमत्तिसक्तिश्च तीक्ष्णतां स्त्रीषु वर्जयेत् ॥३९३॥

न चाविकारे कर्तव्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

सुविभक्ताश्च कर्तव्या लालनीयास्तथैव च ॥३६४॥
 ज्ञेयौ रागापरागौ च तथा तासां विशेषतः ।
 नारी रागवते लोके मानृतेन विशिष्यते ॥३६५॥
 विरक्ताभिर्महीपाल ! छद्मना बहवो हताः ।
 द्विष्टान्याचरते या तु नाभिनन्दति तत्कथाम् ॥३६६॥
 ऐक्यं द्विषद्भिर्जति गर्वं वहति चोद्धता ।
 चुम्बिता मार्ष्टि वदनं दत्तं न बहु मन्यते ॥३६७॥
 स्वपितृयादौ प्रसुप्तापि तथा पद्माद्विबुध्यति ।
 स्पृष्ट्वा धुनोति गात्राणि कान्तं चैव कणाद्वि या ॥३६८॥
 ईषत्स्मितेन वाक्यानि प्रियाण्यपि पराङ्मुखी ।
 नयस्यभुतवद्या तु जघनं च विगृह्णति ॥३६९॥
 दृष्टे विवर्णवदना मित्रेष्वपि पराङ्मुखी ।
 तत्कामितासु च स्त्रीषु मध्यस्थैव च लक्ष्यते ॥४००॥
 ज्ञातमङ्गलकालापि न करोति च मण्डनम् ।
 वा सा विरक्ता रक्ता च निबोध गदतो मम ॥४०१॥
 दृष्ट्वैव हृष्टा भवति वीक्ष्यते च पराङ्मुखम् ।
 दृश्वमाना तथाऽन्यत्र दृष्टिं क्षिपति चञ्चलाम् ॥४०२॥
 तथाप्यपाकर्तयति नैव शक्नोत्यशेषतः ।
 विवृणोति तथाङ्गानि सुगृह्णान्यपि भार्गव ! ॥४०३॥
 गर्हितं च तथैवाङ्गं प्रयत्नेन विगृह्णते ।
 तद्दर्शनेन कुक्ते बालालिङ्गनचुम्बनम् ॥४०४॥
 आभाष्यमाणा भवति सन्नवाक्या तथैव च ।
 स्पृष्ट्वा पुलकितैरङ्गैः सखेदैर्वापि भज्यते ॥४०५॥
 करोति च तथा राम ! सुलभद्रव्ययाचनम् ।
 ततः स्वल्पमपि प्राप्य प्रयाति परमां मुदम् ॥४०६॥
 नामसङ्कीर्तनादेव मुदिता बहु मन्यते ।
 करजाङ्काङ्कितान्यस्य फलानि प्रेषयत्यपि ॥४०७॥
 तत्प्रेषितानि हृदये विन्यस्यत्यपि चादरात् ।
 बालिङ्गनैश्च गात्राणि लिम्पन्तीवामृतेन च ॥४०८॥
 सुप्ते स्वपितृयादौ तु तथा तस्य विबुध्यते ।

ऊरु स्पृशति चात्यर्थं सुप्तं चैनं विचुम्बते ॥४०६॥
 एषं रक्तां तु विज्ञाय कामयेतात्मवान्नरः ।
 कामं च भोजनं सख्यं ज्ञेयाः कृत्रिमपुत्रिकाः ॥४१०॥
 स्वीकर्तुमिच्छन्वालायाः क्रीडनादिस्तथैव च ।
 गन्धमास्त्यप्रदानेन यौवनस्थां वशं नयेत् ॥४११॥
 वस्त्रभूषणदानेन तथा यौवनविच्युताम् ।
 क्रीडासाधुप्रिया बाला तथा यौवनविच्युता ॥४१२॥
 रतिप्रिया तु विज्ञेया तरुणी चोभयप्रिया ।
 आत्मसम्भावना स्त्रीषु न कर्तव्या कथञ्चन ॥४१३॥
 असूया जायतेऽत्यर्थमात्मसम्भाविते नरे ।
 न चासां दर्शनं देयं न चात्यन्तमदर्शनम् ॥४१४॥
 उभयेनाप्यथैतासामुत्कण्ठा तु विहन्यते ।
 द्वयैः सुविहितैर्भोगैर्गन्धयुक्तैश्च कौशलैः ।
 कार्यमाराधनं स्त्रीणां रतिकामैः सदैव तु ॥४१५॥
 एषं सदा यस्तु करोति राम !

स्त्रीचेतसां स्वीकरणं मनुष्यः ।

तस्यान्तराया न भवन्ति किञ्चि-

त्स्त्रीद्वारमासाद्य सदासपन्नः ॥४१६॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयस्कण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति
 पुष्करोपाख्याने अन्तःपुरचिन्ता नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच —

एषं कुर्यात्सदा स्त्रीणां रक्षणं पृथिवीपतिः ।
 नचेमां विश्वसेज्जातु पुत्रमात्रा विशेषतः ॥४१७॥
 न स्वपेत्स्त्रीगृहे रात्रौ विश्वासं कृत्त्रिमं ब्रजेत् ।
 राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ॥४१८॥
 आचार्यैश्चास्य कर्तव्यं नित्यं युक्त्यैव रक्षणम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां धनुर्वेदं च शिञ्चयेत् ॥४१९॥
 रथेऽथ कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्सदा ।

शिल्पानि शिष्येभ्यै न माप्तेर्मिथ्याप्रियंवदैः ॥४२०॥
 शरीररक्षाभ्याज्जेन रक्षिणोऽस्य नियोजयेत् ।
 न चास्य सङ्गो दातव्यः क्रुद्धबुद्धविमानितैः ॥४२१॥
 तथा च विनयेदेनं यथा यौवनम् सुखे ।
 विषयैर्येन कृष्येत सतां मार्गात्सुदुर्गमात् ॥४२२॥
 गुणाधानं न शक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ।
 बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्तदेशे सुखान्वितम् ॥४२३॥
 अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ।
 अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत् ॥४२४॥
 आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणाथ महत्स्वपि ।
 मृगया पानमक्षांश्च वर्जयेच्च महीपतिः ॥४२५॥
 एतान्संसेवमानास्तु विनष्टाः पृथिवीक्षितः ।
 बहवो भृगुशार्दूल ! येषां संख्या न विद्यते ॥४२६॥
 दिवास्वापं वृथा वादं विशेषेण विवर्जयेत् ।
 वाक्पारुष्यं न कर्तव्यं दण्डपारुष्यमेव च ॥४२७॥
 परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ।
 अर्थस्य दूषणं राम ! द्विप्रकारं विवर्जयेत् ॥४२८॥
 अर्थानां दूषणं चैकं तथा चार्थेन दूषणम् ।
 प्राकाराणां समुच्छेदो दुर्गादीनां समक्रिया ॥४२९॥
 अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ।
 अदेशकाले यद्दानमपात्रे दानमेव च ॥४३०॥
 अर्थेस्तु दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
 कामः क्रोधो मदो मानं लोभो हर्षस्तथैव च ॥४३१॥
 जेतव्यमरिषड्वर्गमाहुस्तु पृथिवीक्षिताम् ।
 एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भृत्यजयस्ततः ॥४३२॥
 कृत्वा भृत्यजयं राजा पौरजानपदाञ्जयेत् ।
 कृत्वा च विजयं तेषां शत्रून्बाह्यांस्ततो जयेत् ॥४३३॥
 बाह्याश्च त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्यानन्तरकृत्त्रिमाः ।
 गुरवस्ते यथापूर्वं तेषु यज्ञः सदा भवेत् ॥४३४॥
 पितृपैतामहं मित्रमाश्रितञ्च तथा रिपोः ।

कृत्त्रिमं च महाभाग ! मित्रं त्रिविधमुच्यते ॥४३५॥
 तथापि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चाश्रितम् ।
 स्वाम्यमात्यजनपदा बलं दुर्गं तथैव च ॥४३६॥
 कोशो मित्रं च धर्मज्ञ ! सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।
 सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ॥४३७॥
 तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां स तु रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 षडङ्गरक्षा कर्तव्या तेन चापि प्रयत्नतः ॥४३८॥
 अङ्गेभ्यो यस्त्वथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥४३९॥
 न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि पश्चिभूयते ।
 न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जनः ॥४४०॥
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥४४१॥
 भृत्यैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ।
 भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षलसत्कथम् ॥४४२॥
 व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसंप्रहृणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ॥४४३॥
 शौण्डीर्यस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुत्तिष्ठचेतसः ।
 जनो विरागमायाति सदा दुःसेव्यभावतः ॥४४४॥
 स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यैव महीपतिः ।
 मध्येऽपि महाभागो भ्रुकुटि न समाचरेत् ॥४४५॥
 भाव्यं धर्मभृतां श्रेष्ठ ! स्थूललक्ष्येण भूभुजा ।
 स्थूललक्ष्यस्य वशांसा सर्वा भवति मेदिनी ॥४४६॥
 अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् ॥४४७॥
 रागे दपे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव वक्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥४४८॥
 राज्ञा संवृतमन्त्रेण सम्भाव्यं द्विजसत्तम !
 तस्यासंवृतमन्त्रस्य ज्ञेयाः सर्वापदो भुवाः ॥४४९॥
 कृतमन्त्रेण हि कर्माणि ज्ञायन्ते यस्व भूपतेः ।

नारद्वानि महाभाग ! तस्य स्याद्वसुधा वशे ॥४५०॥
 मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रः सुरक्षितः ।
 कर्तव्यः पृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात्सदा ॥४५१॥
 मन्त्रवित्साधितो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
 मन्त्रभेदेन बहवो विनष्टाः पृथिवीक्षितः ॥४५२॥
 आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
 नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥४५३॥
 न यस्य कुशलैस्तस्य वशे सर्वा वसुधरा ।
 भवतीह महीभर्तुः सदा भार्गवतन्दन ॥४५४॥
 नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
 बहुभिर्मन्त्रयेत्कामं राजा मन्त्रान्पृथक् पृथक् ॥४५५॥
 मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ।
 क्वचित्क्वचिच्च विश्वास्यो भवतीह सदा नृणाम् ॥४५६॥
 निश्चयश्च तथा मन्त्रः कार्ये एकेन सूरिणा ।
 भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्ध्युपजीवनात् ॥४५७॥
 एकस्यैव महीभर्तुर्भूयः कार्ये मुनिश्चिते ।
 ब्राह्मणान्पर्युपासीत व्रथां राम ! मुनींश्च तान् ॥४५८॥
 नासच्छास्त्ररतान्मूढांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः ।
 वृद्धाश्च नित्यं सेवेऽङ्ग विप्रान्वेदविदः शुचीन् ॥४५९॥
 तेभ्यो हि शिष्योऽन्यं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
 समग्रां वशगां कुर्यात्पृथिवीं नात्र संशयः ॥४६०॥
 बहवोऽविनयाग्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥४६१॥
 त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तरिम्भं च लोकतः ॥४६२॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥४६३॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्बहुभिश्चासदक्षिणैः ।
 धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥४६४॥
 सांवत्सरिकैरामैश्च सौम्यादाहारवेदकलिम् ।

स्याच्चाग्रायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृपु ॥४६५॥
 आधृतानां गुरुकुलाद् द्विजानां पूजनं भवेत् ।
 नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ग्राह्यो विधीयते ॥४६६॥
 न तं स्तेना नाप्यमित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्वाङ्मा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥४६७॥
 समोत्तमाधमै राजा ह्याहूतः पालयन्प्रजाः ।
 न निर्वर्तेत संप्रामात्स्नाग्रं व्रतमनुस्मरन् ॥४६८॥
 संप्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां निःश्रेयसं परम् ॥४६९॥
 कृपणानां च वृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
 योगं क्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥४७०॥
 वर्णाश्रमव्यवस्था तु तथा कार्या विशेषतः ।
 स्वधर्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्मे विनियोजयेत् ॥४७१॥
 आश्रमेषु यथाकालं तैलभाजनभोजनम् ।
 स्वयमेव नयेद्राजा सत्कृताग्रवमन्य च ॥४७२॥
 तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।
 निवेदयेत्प्रयत्नेन देववच्चैनमर्चयेत् ॥४७३॥
 द्वे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋज्वी वक्रा च मानवैः ।
 शठाब्ज्ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबोधं तथा गतान् ॥४७४॥
 नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विक्वमात्मनः ॥४७५॥
 न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति ॥४७६॥
 विश्वासयेच्चापि परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
 बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥४७७॥
 वृकवच्चावलुम्पेन शशवच्च विनिष्पतेत् ।
 दृढप्रहारी च भवेत्तथा सूकरवन्नृपः ॥४७८॥
 चित्राकारश्च शिखिवद् दृढभक्तस्तथान्यवत् ।
 भवेच्च मधुराभाषी शुक्रकोकिलवन्नृपः ॥४७९॥
 काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवसति वसेत् ।

नापरीक्षितपूर्वं च भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥४८०॥
 वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तम !
 न गाहेज्जनसंबाधं न चाज्ञातं जलाशयम् ॥४८१॥
 नापरीक्षितपूर्वेस्तु पुरुषैराप्तकारिभिः ।
 नारोहेत्कुञ्जरं व्यालं नादान्तं तुरगं तथा ॥४८२॥
 नाविज्ञातां स्त्रियं गच्छेन्नैव चाशुभवाससम् ।
 नारोहेद्विषमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ॥४८३॥
 ये चास्य भूमिं जयतो भवेयुः परिपन्थिनः ।
 तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥४८४॥
 यथा न स्यात्कृशीभावः प्रजानामनवेक्ष्यया ।
 तथा राज्ञा विवातव्यं स्वराष्ट्रं परिरक्षता ॥४८५॥
 गोहाद्वाजा स्वराष्ट्रं यत्कर्षयत्यनवेक्ष्यया ।
 सोऽचिराद् भ्रंशते राज्यं जीविताञ्च सबान्धवः ॥४८६॥
 भृतो वत्सो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा राष्ट्रं महाभाग ! भृतं कर्मवद्भवेत् ॥४८७॥
 यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राजा सुपरिरक्षति ।
 तं प्रजाश्चोपजीवन्ति विन्दते स महत्फलम् ॥४८८॥
 दुष्टाद्विरण्यं धान्यं च मही राज्ञा सुरक्षिता ।
 नित्यं स्वैभ्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ॥४८९॥
 गोपिनो हि सदा कार्याः संविभागाः प्रियाणि च ।
 अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ॥४९०॥
 सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवपौरुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥४९१॥
 एवं महीं पालयतोऽस्य भर्तु-

तौकानुगाः परमो भवेत्तु ।

लोकानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी-

लक्ष्म्या भवेच्चैव परश्च लोकः ४९२॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामपुष्करसंवादे

राजधर्मवर्णनं नाम पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे षट्षष्टितमोऽध्यायः

राम उवाच —

दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्वदस्व मे ।

अत्र मे संशयो देव ! संशयच्छिद्मवांस्तथा ॥४६३॥

पुष्कर उवाच—

स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् ।

तस्मात्पौरुषमेवेदं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥४६४॥

प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।

मङ्गलावारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम् ॥४६५॥

येषां पूर्वदृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम !

पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिन् दृश्यते फलम् ॥४६६॥

कर्मणा प्राप्यते लोके राजन् ! सम्यक् तथा फलम् ।

पौरुषेणाप्यते राम ! मार्गितव्यं फलं नरैः ॥४६७॥

दैवमेव न जानाति नरः पौरुषवर्जितः ।

तस्मात्सत्कार्ययुक्तस्य दैवं तु सफलं भवेत् ॥४६८॥

पौरुषं चैव सम्पत्त्या काले फलति भार्गव !

दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! ॥४६९॥

त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहम् ।

कृषिवृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ॥४७०॥

तास्तु कालेन दृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ।

तस्मात्सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः ॥४७१॥

विपत्तावपि यस्येह परलोके फलं ध्रुवम् ।

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥४७२॥

त्यक्तालसान्दैवपरान्मनुष्या-

नुत्थानयुक्तान्पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।

अन्विष्य यत्राद् वृणुते द्विजेन्द्र !

तस्मात्समुत्थानवता हि भाव्यम् ॥४७३॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामपुष्करसंवादे

पुरुषकाराध्यायो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

उपायांस्त्वं समाचक्ष्व सामपूर्वान्महाद्युते !
लक्ष्यां च तथा तेषां प्रयोगं वरुणात्मज ! ॥५०४॥

पुरुष उवाच—

सामभेदौ तथा राम ! दण्डं च मनुजोत्तम !
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च भार्गव ! ॥५०५॥
प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु ।
द्विविधं कथितं साम तथ्यं चातथ्यमेव च ॥५०६॥
तत्रातथ्यमसाधूनामाक्रोशायैव जायते ।
तच्च साधुप्रियं ते च सामसाध्या न राम ! ते ॥५०७॥
महाकुलीना ऋजवो धर्मनिष्ठा जितेन्द्रियाः ।
सामसाध्या न चातथ्यं तेषु साम प्रयोजयेत् ॥५०८॥
तथ्यं च साम कर्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् ।
तथा तदुभयं राम ! कृतानां चैव वर्णनम् ॥५०९॥
अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञख्यापनं स्वकम् ।
एवं सान्त्वेन कर्तव्या वशगा धर्मतत्पराः ॥५१०॥
साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः ।
तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् ॥५११॥
अतिसन्धिकमित्येव पुरुषं सामवादिनम् ।
असाधवो विजानन्ति तस्मात्तत्तेषु वर्जितम् ॥५१२॥
ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रतीता

धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः ।

ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा

मानोन्नता ये सततं च राम ! ॥५१३॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवृक्षसंवादे सामविधिर्नाम
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डेऽष्टषष्टितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

परस्परं तु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीतावमानिताः ।
 तेषां भेदं प्रयुञ्जीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥५१४॥
 ये तु येनैव दोषेण परस्माद्भाम ! विभ्यति ।
 ते तु तद्दोषपालेन भेदनीया भृशं ततः ॥५१५॥
 आत्मीयादर्शयेदाशां परस्माद्दर्शयेद्भयम् ।
 एवं हि भेदयेद्भिन्नान्यथावद्वशमानयेत् ॥५१६॥
 संहिता हि विना भेदं शक्रेणापि सुदुःसहा ।
 भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥५१७॥
 स्वमुखेनाथ यद्भेदं भेदं परमुखेन च ।
 परीक्ष्य साधु मन्येऽहं भेदं परमुखाच्छ्रुतम् ॥५१८॥
 भेषाः स्वकार्यमुद्दिश्य कुशलैर्ये हि भेदिताः ।
 भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजार्थवादिभिः ॥५१९॥
 अन्तःकोपबहिःकोपौ यत्र स्यातां महीक्षिताम् ।
 अन्तःकोपो महान्तत्र नाशनः पृथिवीक्षिताम् ॥५२०॥
 सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
 महिषीयुवराजाभ्यां तथा संनपतेर्द्विज ! ॥५२१॥
 अमास्यान्मन्त्रिपुत्राश्च राजपुत्रास्तथैव च ।
 अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥५२२॥
 बहिःकोपे समुत्पन्ने सुमहत्याप पार्थिवः ।
 शुद्धान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव जयेदरीम् ॥५२३॥
 अपि शक्रसमो राजा कोपेनान्तर्विनश्यति ।
 स्वान्तःकोपः प्रयत्नेन तस्माद् यन्नात्परीक्षिता ॥५२४॥
 परान्तःकोपमुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा ।
 रक्ष्यश्चैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथात्मनः ॥५२५॥
 ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं यद्यपि प्रिया ।
 तथापि तेषां कर्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ॥५२६॥
 पाह्यं नानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्करः ।

नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिः स्नेहमिच्छति ॥५२७॥
 ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥५२८॥
 मित्रा हि शक्या रिपवः प्रभूताः
 स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाज्ञौ ।
 सुसंहितेनाथ ततस्तु मेदः
 कार्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः ॥५२९॥
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवृद्धसंवादे मेदविधानं
 नामाष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं मतम् ।
 सुदत्तेनैव भवति दानेनोभयलोकजित् ॥५३०॥
 स नास्ति राम ! दानेन वशगो यो न जायते ।
 दानवान् गोचरं नैति तथा रामापदां क्वचित् ॥५३१॥
 दानवानेव शक्नोति संहतान्मेदितुं परान् ।
 यद्यप्यलुब्धा गम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ॥५३२॥
 न गृह्णन्ति तथाप्येते जायन्ते पक्षपातिनः ।
 अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यांस्तथा परैः ॥५३३॥
 उपायेभ्यः प्रयच्छन्ति दानं श्रेष्ठतमं नराः ।
 दानं संवर्धनं श्रेष्ठं दानं श्रेयस्कृतं परम् ।
 दानवानेव लोकेषु पुत्रवत्प्रीयते सदा ॥५३४॥
 न केवलं दानपरा जयन्ति

भूलोकमेकं पुरुषप्रवीर !

जयन्ति ते राम ! सुरेन्द्रलोकं

सुदुर्जयं यद्विबुधाधिवासम् ॥५३५॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयसंवादे दानविधिर्नामैकोन-
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे सप्ततितमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

न शक्या ये स्वयं कर्तुं चोपायत्रितयेन तु ।
 दण्डेन तान् वशीकुर्याद्दण्डो हि वशकृत्परः ॥५३६॥
 सम्यक्प्रणयनं तस्य सदा कार्यं महीक्षिता ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥५३७॥
 तस्य सम्यक्प्रणयनं त्रिदशानपि पीडयेत् ।
 वानप्रस्थांश्च धर्मज्ञ ! निर्देशान्निष्परिग्रहान् ॥५३८॥
 स्वदेशे परदेशे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
 समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥५३९॥
 आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाऽथ गुरुर्महान् ।
 नादण्ड्यो राम ! राज्ञा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥५४०॥
 अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 इह राज्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ॥५४१॥
 तस्माद्वाज्ञा विनीतेन धर्मशास्त्रानुसारतः ।
 दण्डप्रणयनं कार्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥५४२॥
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति मेता चेत्साधु पश्यति ॥५४३॥
 बालवृद्धातुरयतिद्विजातिविकलाबलाः ।
 मात्स्यन्यायेन भक्षयेरन् यदि दण्डो न पालयेत् ॥५४४॥
 देवदैत्योरगनसः सिद्धभूतपतत्रिणः ।
 तत्क्रामेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डो न पालयेत् ॥५४५॥
 एष ब्रह्माभिशापेषु सर्वप्रहरणेषु च ।
 सर्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥५४६॥
 पूज्यन्ते दण्डिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
 न ब्राह्मणं न धातारं न पूषार्यमणावपि ॥५४७॥
 यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु ।
 शस्त्रमग्निं च शक्रं च सूर्यान् चन्द्रमसौ तथा ॥५४८॥
 विष्णुं देवगणांश्चान्ये दण्डिनः पूजयन्ति हि ।

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ॥५४६॥
 दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
 राजदण्डभयादेव पापाः पापं न कुर्वते ॥५४७॥
 यमदण्डभयादन्ये परस्परभयादपि ।
 एवं सांसिद्धिके लोके सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥५४८॥
 अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ।
 तस्माद्दम्यान्दमयति उह्येद्वान् दण्डयत्यपि ।
 दमनादण्डनाथैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥५४९॥
 दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समस्तै-

र्भागो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।

चक्रः कुमारं ध्वजिनीपतिं च

वरं शिशूनां च भयाद् बलस्थम् ॥५५०॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे पुष्करो-

पाख्याने दण्डप्रशंसा नाम सप्ततितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयंभुवा ।
 देवभागानुपादाय सर्वभूताभिगुमये ॥५५१॥
 तेजसा यद्यं कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम् ।
 तदा भवति लोकेषु राजा भास्करवत्प्रभुः ॥५५२॥
 यदस्य दर्शने लोकः प्रसादमुपगच्छति ।
 नयनानन्दकारित्वान्तदा भवति चन्द्रमाः ॥५५३॥
 चारैर्यदायं व्याप्नोति सर्वलोकं यदृच्छया ।
 तदा भवति लोकेषु राजा देवः समीरणः ॥५५४॥
 यदाऽपराधिनां चैव विपत्ते निग्रहं नृपः ।
 तदा भवति लोकेषु राजा वैवस्वतः सदा ॥५५५॥
 यदा भवति माहात्म्यं कृद्धबुद्धाभिरानृपः ।
 अनिच्छन्नपि लोकेषु तदा भवति पावकः ॥५५६॥

करोति च यदा दानं धन्यानां सर्वतो नृपः ।
 विसर्गार्थं सुरश्रेष्ठ ! तदा भवति वित्तदः ॥५६०॥
 यदा च धनधाराभिर्वर्षन् स्नायते जगत् ।
 तदा स वरुणः प्रोक्तो राजा नयविशारदैः ॥५६१॥
 क्षमाबलेन मनसा धारयन्सकलाः प्रजाः ।
 अबिशेषेण धर्मज्ञ ! पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥५६२॥
 यदाधिपत्येन जनान्स्नमप्रान्परिरक्षति ।
 तदा भवति देवेन्द्रः सर्वभूतानुकम्पिता ॥५६३॥
 उत्साहमन्त्रशक्तिर्या प्रभुशक्तिश्च दैविकी ।
 चतस्रः शक्तयस्तत्र वैष्णव्यः परिकीर्तिताः ॥५६४॥
 कः समर्थः प्रजाः पातुं विना वैष्णवतेजसा ।
 तिस्रस्तु शक्तयस्तस्य वैष्णव्यः पृथिवीपतेः ॥५६५॥
 इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामवाक्याध्यायो
 नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे पञ्चचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

किं नु कृत्यतमं राज्ञस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
 राज्यतन्त्रं कथं राज्ञा पालनीयं विपश्चिता ॥५६६॥

पुष्कर उवाच—

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य भावयुक्तेन भूभृता ।
 एतावदेव कर्तव्यं राज्ञा तन्त्रं भृगूत्तम ! ॥५६७॥
 साम दानं तथा दुर्गं कोशो दण्डस्तथैव च ।
 मित्रं जनपदश्चैव राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ॥५६८॥
 सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विघ्नकर्तृन्विवासयेत् ।
 अहितान्घातयेद्वाजा क्षिप्रमेवाविचारयन् ॥५६९॥
 सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य वृद्धिः कार्या सुमण्डले ।
 मण्डलेषु च सर्वेषु कर्षणीया महीक्षिता ॥५७०॥

राम उवाच—

मण्डलानि समाचक्ष्व विजिगीषोर्यथात्रिधि ।
यान्याश्रित्य नृपैः कार्यं सन्धिविग्रहचिन्तनम् ॥५५॥

पुष्कर उवाच—

आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् ।
समन्तात्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु ॥५७२॥
अधिकृत्याभियोज्यं तु तत्रापि शृणु कल्पनम् ।
अभियोज्यः स्मृतः शत्रुस्तत्रापि च प्रतीक्षिता ॥५७३॥
तत्परस्तु सुहृज्ज्ञेयो मित्रं मित्ररिपुस्तथा ।
एतत्पुरस्तात्कथितं पश्चादपि निबोध मे ॥५७४॥
पार्ष्णिप्राहस्ततः पश्चात्तत्स्त्वाक्रन्द उच्यते ।
आसारस्तु ततोऽप्यन्यस्त्वाक्रन्दासार उच्यते ॥५७५॥
जिगीषोः शस्त्रयुक्तस्य वियुक्तस्य तथा द्विज !
निग्रहानुग्रहे शक्तो मध्यस्थः परिकीर्तितः ॥५७६॥
निग्रहानुग्रहे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत् ।
उदासीनः स कथितो बलवान्पृथिवीपतिः ॥५७७॥
एतावदेव ते राम ! प्रोक्तं द्वादशराजकम् ।
नात्रापि निश्चयः शक्यो वक्तुं मनुजपुङ्गव ! ॥५७८॥
नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥५७९॥
त्रिविधा रिपवः प्रोक्ताः कुर्यान्न्तरकृत्रिमाः ।
पूर्वः पूर्वो गुरुस्तेषां दुश्चिकित्स्यतमो मतः ॥५८०॥
अनन्तरोऽपि यः शत्रुः सोऽपि मे कृत्रिमो मतः ।
पार्ष्णिप्राहो भवेद्वाजा शत्रोर्मित्राभियोगिनः ॥५८१॥
पार्ष्णिप्राहमुपायैस्तु शमयेच्च तथा स्वकम् ।
मित्रेण शत्रोरुच्छेदं न शंसन्ति पुरातनाः ॥५८२॥
मित्रं हि शत्रुतामेति सामन्तत्वादनन्तरम् ।
शत्रुं जिगीषुरुच्छिन्द्यात्स्वयं शक्नोति चेद्यदि ॥५८३॥
प्रतापवृद्धौ तेनास्य न मित्राज्जायते भयम् ।
नान्यथा पृथिवी जेतुं शक्या राम ! जिगीषुणा ॥५८४॥

प्रतापवृद्धिः कर्तव्या तस्माद्वाङ्मा यथा तथा ।
 यथास्य नोद्विजेल्लोके विश्वास्यश्च यथा भवेत् ॥५८५॥
 जिगीषुर्धर्मविजयी तथा लोकं वशं नयेत् ।
 यः स्याद्धर्मविजयी तस्मादुद्विजते जनः ।
 प्राप्यापि वसुधां कृत्स्नां न चिरं श्रियमश्नुते ॥५८६॥
 धर्मेण यद्धो भवतीह वृद्धि-

धर्मेण वृद्धिश्च तथापरत्र ।

धर्मेण लब्धा वसुधा जितारि-

भुक्त्वा चिरं नाकमनुप्रयाति ॥५८७॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवचसंवादे रामं प्रति पुष्करो-
 पारुयाने राज्यमण्डलवर्णनं नाम पञ्च चत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे षट्चत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

सामभेदौ तथा प्रोक्तौ दानदण्डौ तथैव च ।
 दण्डः सुदेशे कथितः परदेशे ब्रवीहि मे ॥५८८॥

पुष्कर उवाच—

द्विविधः कथितो दण्डः परदेशे पुरातनैः ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च तं निबोध द्विजोत्तम ! ॥५८९॥
 लुण्ठनं ग्रामघातश्च सस्यघातस्तथैव च ।
 चतुरङ्गेण दण्डेन परेषां च तथा वधः ॥५९०॥
 प्रकाशः कथितो दण्डः प्रत्यक्षं वह्निदीपनम् ।
 अप्रकाशो विषं वह्निगूढैश्च पुरुषैर्वधः ॥५९१॥
 दूषणं यवसादीनामुदकानां च दूषणम् ।
 रसक्रियाश्च विविधाः सुभगा मेदनादिकम् ॥५९२॥
 एवमादीनि कार्याणि परचक्रे महोक्षिता ।
 स्वराष्ट्रे च द्विजश्रेष्ठ ! दूषणं बलिनामपि ॥५९३॥
 चत्वार एते कथिता उपायाः

प्रधानभूता भुवि पार्थिवानाम् ।

अतः परं ते कथयामि राम !

शेषास्त्रयस्ते न मयेरिता ये ॥५६४॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे दण्डप्रणयनं

वर्णनो नाम षट्चत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ॥

द्वितीयखण्डे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

अभिमन्येत नृपतिरनेन मम विप्रहे ।

अनर्थायानुबन्धः स्यात्सन्धिना च तथा भवेत् ॥५६५॥

साम लज्जास्पदं चात्र दानं चात्र क्षयार्थकम् ।

भेदे दण्डेऽनुबन्धः स्यात्तदा पक्षं समाश्रयेत् ॥५६६॥

अवज्ञोपहतस्तत्र राज्ञा कार्यो रिपुर्भवेत् ।

उपेक्ष्यैव धर्मज्ञ ! श्रेयसे तव सा स्मृता ॥५६७॥

उपेक्षया यत्र तु शक्यमर्थं

क्षयव्यवाया समता न तत्र ।

कार्यं भवेद् ब्राह्मणविप्रहेण

लज्जास्पदेनाप्यथ सन्धिना वा ॥५६८॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करो-

पाख्याने उपेक्षावर्णनो नाम सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डेऽष्टचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

उत्पातैरनृतैः कार्यं परस्योद्वेजनं नृपैः ।

अरातिशिविरस्यात्र वसतिर्यस्य पक्षिणः ॥५६९॥

स्थूलस्य तस्य पुच्छस्थां कृत्वोल्कां विपुलां द्विज !

विस्मृज्यैनं ततस्तीरमुल्कापातं प्रदर्शयेत् ॥५७०॥

अनेनैवात्र सारेण बुद्ध्या निश्चित्य यन्नतः ।

उत्पातानि तथान्यानि दर्शनीयानि पार्थिवैः ॥५७१॥

उद्वेजनं तथा कुर्यात्कुहकैर्द्विविधैर्द्विषाम् ।

सांवत्सरा अहार्यस्य नाशं ब्रूयुः परस्य च ॥६०२॥

जिगीषुः पृथिवीराज्ये तेन चोद्वेजयेत्परान् ।

देवतानां प्रसादानि कीर्तनीयानि तस्य तु ॥६०३॥

स स्वप्रलाभांश्च तथा जिगीषुः परिकीर्तयेत् ।

दुःस्वप्रलाभं च तथा परेषामिति निश्चयः ॥६०४॥

आगतं नो मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ।

एवं ब्रूयाद्गणो प्राप्ते मया भग्नाः परे इति ॥६०५॥

क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दं मम सन्नुहृतस्तथा ।

देवाङ्गावृंहितो राजा सन्नद्धः समरं प्रति ॥६०६॥

एवंप्रकारा द्विजवर्य ! मायाः

कार्या नरेन्द्रैरिषु प्रहृष्टैः ।

मायाहतः शत्रुरथ प्रसह्य

शक्यः सुखं हन्तुमदीनसत्त्वः ॥६०७॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने

उपाधिवर्णनं नामाऽष्टचत्वारिंशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकोनपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच —

चतुरङ्गं बलं राजा मायाजालेन दर्शयेत् ।

सहायार्थमनुप्राप्तान्दर्शयेत्त्रिदिवौकसः ॥६०८॥

रक्तवृष्टिश्च संदर्श्या परेषां शिविरं प्रति ।

द्विभ्रानि रिपुशीर्षाणि प्रासादाग्रेषु दर्शयेत् ॥६०९॥

आधित्सतासन्धिमहीनसत्त्व !

कार्यं भवेद्भ्राम ! महेन्द्रजालम् ।

वक्ष्यामि तच्चोपनिषत्सु तुभ्यं

योगानि चान्यानि जयाव्हानि ॥६१०॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेयवज्रसंवादे इन्द्रजालवर्णनो नामैकोन-

पञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे पञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

पुष्कर उवाच—

सन्धिश्च विप्रहश्चैव द्वैगुण्यं कथितं बुधैः ।
 यदाश्रित्य तथैवान्यैः षाड्गुण्यं परिकीर्तितम् ॥६११॥
 सन्धिश्च विप्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 द्वैधीभावं संश्रयं च षाड्गुण्यं परिकीर्तितम् ॥६१२॥
 पण्यबन्धः स्मृतः सन्धिरपकारस्तु विप्रहः ।
 जिगीषोः शत्रुविषये यानं यात्रा विधीयते ॥६१३॥
 विप्रहोऽपि स्वके देशे स्थितिरासनमुच्यते ।
 बलार्थेन प्रमाणं तु द्वैधीभावं तदुच्यते ॥६१४॥
 उदासीने मध्यमे वा संश्रयात्संश्रयः स्मृतः ।
 समेन सन्धिरन्वेष्ट्यो हीनेन च बलीयसः ॥६१५॥
 हीनेन विप्रहः कार्यः स्वयं राज्ञा बलीयसा ।
 तत्रापि तस्य पार्ष्णिस्तु बलीयात्र समाश्रयेत् ॥६१६॥
 आसीनः कर्मबिच्छेदं शक्तः कर्तुं रिपुर्यदा ।
 अशुद्धपार्ष्णिर्बलवान्द्वैधीभावं समाश्रयेत् ॥६१७॥
 बलिना निगृहीतस्तु यो मन्येद्येन पार्थिवः ।
 संश्रयस्तेन कर्तव्यो गुणानामधमो गुणः ॥६१८॥
 बहुक्षयव्ययायासं तेषां यानं प्रकीर्तितम् ।
 बहुलाभकरम्भ स्यात्तदा राम ! समाश्रयेत् ॥६१९॥
 सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्यात् संश्रयम् ॥६२०॥
 एवं च बुद्ध्वा नृपतिर्गुणानां

काले च देशे च तथा विमागे ।

समाश्रयेद् मार्गबवंशमुख्यं

चैतावदुक्तं नृपतेस्तु कार्यम् ॥६२१॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयव्रजसंवादे रामं प्रति

पुष्करोपाख्याने षाड्गुण्यवर्णनो नाम पञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे एकपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

अजस्रं कर्म मे ब्रूहि राज्ञां राजीवलोचन !
यच्च कार्यं नरेन्द्राणां तथा च प्रतिवत्सरम् ॥६२२॥

पुष्कर उवाच—

द्विमुहूर्तावशेषायां रात्रौ निद्रां त्यजेन्नृपः ।
वेणुवीणाभृदङ्गानां पटहानां च निःस्वनैः ॥६२३॥
वन्दिनां निःस्वनैश्चैव तथा मङ्गलवादिनाम् ।
ततः पर्येन्महीपालो गूढांश्च पुरुषाग्निशि ॥६२४॥
विज्ञायन्ते न ये लोका तदीया इति केनचित् ।
आयव्ययस्य श्रवणं ततः कार्यं यथाविधि ॥६२५॥
वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा राजा स्नानगृहं व्रजेत् ।
दक्षाम्यङ्गः प्रदोषे तु कल्पमुत्सादितस्ततः ॥६२६॥
स्नानं कुर्यात्ततः पश्चाद्भक्तघावनपूर्वकम् ।
सौषधैर्मन्त्रपूतैस्तु पानीयैर्विविधैः शुभैः ॥६२७॥
सन्ध्यामुपास्य प्रयतः कृतजप्यः समाहितः ।
अग्न्यागारं प्रविश्याथ बह्वीन् परयेत्पुरोधसा ॥६२८॥
द्वितान् सम्यक् ततः कुर्याद्वासुदेवस्य चार्चनम् ।
दुःस्वप्नशमनं कर्म तत्र कुर्यात्पुरोहितः ॥६२९॥
स्वयं चौपसदे बह्वौ पवित्रां जुहुयान्नृपः ।
तर्पयेदुदकैर्देवान् पितॄन्थ यथाविधि ॥६३०॥
दद्याद् द्विजातये घेनुं सवत्सां च सकाञ्चनाम् ।
शक्त्या धनैः पूजयित्वा दत्ताशीः सततं द्विजैः ॥६३१॥
अनुलिप्तस्ततः स्नवी सुवासाश्चाप्यलङ्कृतः ।
दर्पणे च मुखं परयेत्समुवर्णे च सर्पिणि ॥६३२॥
आज्यं प्रसन्नं सुरभि यदि स्याद्विजयो भवेत् ।
दीयमाने च दुर्गन्धे पतिते च भयं भवेत् ॥६३३॥
विकृतं चेन्मुखं परयेद्वाजा मृत्युमवाप्नुयात् ।
सुप्रभं च बद्धा परयेत्तदा तस्य शुभं भवेत् ॥६३४॥
ततस्तु शृणुयाद्वाजा सांवत्सरमुखोद्गतम् ।

दिवसे तिथिनक्षत्रे सर्वाशुभविनाशनम् ॥६३५॥
 भिषजां च वचः कुर्यात्तत्स्त्वारोग्यवर्धनम् ।
 मङ्गलालम्भनं कृत्वा ततः पश्येद् गुरुन्नुपः ॥६३६॥
 कृत्वाशीर्गुरुभिः पश्चाद्वाजा गच्छेत्समन्ततः ।
 तत्रस्थान्ब्राह्मणान्पश्येदमात्यान्मन्त्रिणस्तथा ॥६३७॥
 प्रकृबीश्च महाभाग ! प्रतीहारनिबोधनः ।
 तत्रेतिहासश्रवणं कुर्यात्किञ्चिदतन्त्रितः ॥६३८॥
 ततः कार्यार्थिनां कुर्याद् यथाधीः कार्यनिर्णयम् ।
 व्यवहारांस्ततः पश्येत्समो भूत्वारिमित्रयोः ।
 त्यक्त्वा सभां ततः कुर्यान्मन्त्रं तु सह मन्त्रिभिः ॥६३९॥
 वज्रास्य कश्चित् मन्त्रं शृणुयान्न कथञ्चन ।
 एकेन सह तं कुर्यान्न कुर्याद् बहुभिः सह ॥६४०॥
 नच मूर्खैर्न चानामैस्तथा नाधार्मिकैर्नृपः ।
 मन्त्रं स्वध्विष्टं कुर्याद् येन राष्ट्रं न धावति ॥६४१॥
 राज्ञां विनाशमूलस्तु कथितो मन्त्रविभ्रमः ।
 नाशहेतुर्भवेन्मन्त्रः कुप्रयुक्तस्त्वमन्त्रवत् ॥६४२॥
 मन्त्रे सुनिश्चिते सिद्धिः कथिता पृथिवीक्षिताम् ।
 क्रियमाणानि कर्माणि यस्य वेत्ति न कश्चन ॥६४३॥
 कृतान्येव विजानाति स राजा पृथिवीपतिः ।
 पृथक् च मन्त्रिभिर्मन्त्रं कृतं वै संहितैः पुनः ॥६४४॥
 विचार्यमात्मनः साधु पश्चात्तत्र समाश्रयेत् ।
 प्रज्ञाभिमानो नृपतिर्न मन्त्रिवचने रतः ॥६४५॥
 क्षिप्रं विनाशमायाति बडागमिव काजलम् ।
 आकारगूहनैः राज्ञो मन्त्ररक्षा परा मता ॥६४६॥
 आकारैरिङ्गितैः प्राज्ञा मन्त्रं जानन्ति पण्डिताः ।
 सांत्वत्सराणां वैद्यानां मन्त्रिणां वचने रतः ॥६४७॥
 राजा विभूतिमाप्नोति चिरं यशसि तिष्ठति ।
 त एनं भृगयासक्तं धारयन्ति विपश्चितः ॥६४८॥
 स्त्रीषु माने तथाक्षेषु वृथा ज्यायांश्च भार्गव !
 करप्रणयने सक्तं हिंसायां च नराधिपम् ॥६४९॥

तथा परोक्षनिन्दायां बलवद्विप्रहेऽपि च ।
 अन्येषु चाप्यनर्थेषु प्रसक्तं वारयन्ति तम् ॥६५०॥
 मन्त्रं कृत्वा ततः कुर्याद् व्यायामं पृथिवीपतिः ।
 रथे नागे तथैवाश्वे खड्गे धनुषि चाऽप्यथ ॥६५१॥
 अन्येषु चैव शस्त्रेषु नियुद्धेषु ततः परम् ।
 पद्भ्यामुद्वर्तितः स्नातः पश्येद्विष्णुं सुपूजितम् ॥६५२॥
 हुतं च पावकं पश्येद्विप्रान्पश्येत् सुपूजितान् ।
 स्वामिनो दक्षिणाभिश्च पूजितान् भृगुनन्दन ! ॥६५३॥
 ततोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रवी रुचिरभूषणः ।
 सुवासा भोजनं कुर्याद् गीतं च शृणुयात्तदा ॥६५४॥
 आप्तं परीक्षितं बह्वै मृगपक्षीक्षितैस्तथा ।
 पूर्वं परीक्षितं चान्यैर्जागुल्या चाभिमन्त्रितम् ॥६५५॥
 विषम्रांश्च मणीन् राजा धारयन्नौषधीस्तथा ।
 भुक्त्वा गृहीतताम्बूलः परिक्रम्य विशेषतः ॥६५६॥
 शयने वामपार्श्वेन ततः शास्त्राणि चिन्तयेत् ।
 कोष्ठागारायुधागारान् प्रति चाम्रथं च वाहनम् ॥६५७॥
 बोधांश्च दृष्ट्वा चान्वास्या ततः सन्ध्या च पश्चिमा ।
 कार्याणि चिन्तयित्वा च प्रेषयित्वा ततश्चरान् ।
 अन्तःपुरचरो भूत्वा लघु भुक्त्वा तथा हितम् ॥६५८॥
 सवेणुवीणापटहस्वनेन

सेवेत निद्रां कृतपूर्वरक्षाम् ।

एतद् यशस्यं हि नराधिपाना-

भाजस्त्रिकं ते कथितं विधानम् ॥६५९॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे रामं प्रति पुष्करोपाख्याने

आजस्त्रिको नामैकपञ्चाशदुत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे त्रिषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—

भगवन् ! सर्वधर्मज्ञ ! सर्वशास्त्रविदां वर !
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम् ॥६६०॥

पुष्कर उवाच—

यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पार्ष्णिप्राहोऽभिभूतो मे तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥६६१॥
पुष्टा मेऽद्य भृता भृत्या प्रभूतं च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥६६२॥
पार्ष्णिप्राहाधिकं सैन्यं मूले निक्षिप्य वा व्रजेत् ।
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायान्नराधिपः ॥६६३॥
शत्रोर्वा व्यसने यायात्काल एष सुदुर्लभः ।
दिव्यान्तरिक्षचित्तिजैरुत्पातैः पीडितं भृशम् ॥६६४॥
स्वबलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपं च क्षिप्रं यायादरिं नृपः ॥६६५॥
क यासि तिष्ठ मा गच्छ किं तत्र गमनस्य च ।
अन्ये शब्दाश्च ये दृष्टास्ते विपत्तिकरा अपि ॥६६६॥
अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि मङ्गल्यानि तथानघ !
आस्तिक्यं अर्धधानत्वं तथा पूज्यादिपूजनम् ।
शस्तान्येतानि धर्मज्ञ ! यच्च स्यान्मनसः प्रियम् ॥६६७॥
मनसस्तुष्टिरेवात्र परमं जयलक्ष्णम् ।
एकतः सर्वलिङ्गानि मनस्तुष्टिरथैकतः ॥६६८॥
यानोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः

सुस्वप्नलाभो मनसः प्रसादः ।

मङ्गल्यलब्धिभ्रवणां च राम !

ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि ॥६६९॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयवज्रसंवादे यात्राशकुनवर्णनं नाम

त्रिषष्ट्युत्तरशततमोऽध्यायः ।

द्वितीयखण्डे सप्तसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ।

राम उवाच—साम्प्रामिकमहं त्वत्तः श्रोतुमच्छामि भूभुजः ।

सर्वं वेत्सि महाभाग ! त्वं देव ! परमेष्ठिवत् ॥६७०॥

पुष्कर उवाच—द्वितीयेऽहनि संप्रामो भावष्यति यदा तदा ।

गंजाश्वान् स्नापयेद्वाजा सर्वौषधिजलैः शुभैः ॥६७१॥

गन्धमाल्यैः संकुर्व्यात्पूजयेच्च यथाविधि ।

नृसिंहं पूजयेद्विष्णुं राजलिङ्गान्यशेषतः ॥६७२॥

छत्रं ध्वजं पताकाश्च धर्माश्चैव महाभुज !

आयुधानि च सर्वाणि तथा पूज्यानि भूभुजा ॥६७३॥

तेषां सम्पूजनं कृत्वा रात्रौ प्रमथपूजनम् ।

कृत्वा तु प्रार्थयेद्वाजा विजयायेतरो यथा ॥६७४॥

प्रमथांश्च सहायार्थे धरणीं च महाभुज !

भिषक्पुरोहितामात्यमन्त्रिमध्ये तथा स्वपेत् ॥६७५॥

संहतो ब्रह्मचारो च नृसिंहं संस्मरन्हरिम् ।

रात्रौ दृष्टे शुभे स्वप्ने समरारम्भमाचरेत् ॥६७६॥

रात्रिशेषे समुत्थाय स्नातः सर्वौषधिजलैः ।

पूजयित्वा नृसिंहं तु वाहनाढ्यमशेषतः ॥६७७॥

पुरोधसा द्रुतं पश्येज्ज्वलितं जातवेदसम् ।

पुरोधाः पूर्ववत्तत्र मन्त्रास्तु जुहुयात्ततः ॥६७८॥

दक्षिणाभिः शुचिर्विप्रान्पूजयेत् पृथिवीपतिः ।

ततोऽनुलिम्पेद् गात्राणि गन्धद्वारेति पार्थिवः ॥६७९॥

चन्दनागुरुकर्पूरकान्ताकालीयकैः शुभैः ।

मूर्तिं कण्ठे समालभ्य रोचनां च तथा शुभाम् ॥६८०॥

आयुष्यं वर्षसं चैव मन्त्रेणानेन मन्त्रितम् ।

अलङ्कृणामाबध्याच्छ्रियं धातुरिति स्रजम् ॥६८१॥

या ओषधय इत्येवं धारयेदोषधीः शुभाः ।

नवो नवेति वस्त्रं च कार्पासं विमृयाच्छुभम् ॥६८२॥

गेन्द्राग्नेति ततश्चर्म धन्वनागेति वै धनुः ।

ततो 'राज्ञः समादद्यात्सशरं त्वभिमन्त्रिष्वम् ॥६८३॥

कुञ्जरं वा रथं चाश्वमारुहेदभिमन्त्रितम् ।

आरुह्य शिविराद्वाजा निष्क्रम्य समये शुभे ॥६८४॥
 देशे त्वदृश्यः शत्रूणां कुर्यात्प्रकृतिकल्पनाम् ।
 संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद् बहून् ॥६८५॥
 सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
 व्यूहाः प्राण्यङ्गरूपाश्च द्रव्यरूपाश्च कल्पिताः ॥६८६॥
 गारुडो मकरव्यूहश्चक्रं श्येनस्तथैव च ।
 अर्धचन्द्रश्च चन्द्रश्च शकटव्यूह एव च ॥६८७॥
 व्यूहश्च सर्वतोभद्रः सूचीव्यूहस्तथैव च ।
 पद्मश्च मण्डलव्यूहः प्राधान्येन प्रकीर्तिताः ॥६८८॥
 व्यूहानामथ सर्वेषां पञ्चधा सैन्यकल्पना ।
 द्वौ पक्षौ बन्धपक्षौ द्वावौरस्यः पञ्चमो भवेत् ॥६८९॥
 अनेन यदि का द्वाभ्यां भागाभ्यां युद्धमाचरेत् ।
 भागत्रयं स्थापयेत्तु तेषां रक्षार्थमेव च ॥६९०॥
 न व्यूहे कल्पना कुर्यात् राज्ञो भवति कर्हिचित् ।
 पत्रच्छेदे फलच्छेदे वृक्षच्छेदावकल्पने ॥६९१॥
 पुनः प्ररोहमायाति मूलच्छेदे विनश्यति ।
 स्वयं राज्ञा न योद्धव्यमपि सर्वास्त्रशालिना ॥६९२॥
 नित्यं लोके हि दृश्यन्ते शक्तेभ्यः शक्तिमत्तराः ।
 सैन्यस्य पश्चात्तिष्ठेत्तु क्रोशमात्रे महीपतिः ॥६९३॥
 भग्नसन्धारणं तत्र योधानां परिकीर्तितम् ।
 प्रघामभङ्गे सैन्यस्य नावस्थानं विधीयते ॥६९४॥
 न भग्नान्पीडयेच्छत्रून्नेकायन्माता हि ते ।
 मरणो निश्चिताः सर्वे हन्युः शत्रूँश्चमूरपि ॥६९५॥
 न संहतार्थविरलान्बोधान् व्यूहे प्रकल्पयेत् ।
 आयुधानां च सम्मर्दो यथा न स्यात्परस्परम् ॥६९६॥
 तथा तु कल्पना कार्या योधानां भृगुनन्दन !
 मेत्तुकामः परानीकं संहतैरेव मेदयेत् ॥६९७॥
 मेदुरक्षापरेणापि कर्तव्या संहता तथा ।
 स्वैच्छया कल्पयेद् व्यूहं ज्ञात्वा वा रिपुकल्पितम् ॥६९८॥
 व्यूहे मेदावहं कुर्याद्रिपुव्यूहस्य पार्थिवः ।

गजस्य देया रक्षार्थं चत्वारस्तु तथा द्विज ! ॥६६६॥
 रथस्य चाश्वश्चत्वारोऽश्वस्य तस्य च वर्मिणाः ।
 वर्मिभिश्च समास्तत्र धन्विनः परिकीर्तिताः ॥७००॥
 पुरस्ताद्वर्मिणो देया देयास्तदनु धन्विनः ।
 धन्विनामनु चाश्वीयं रथांस्तदनु बोजयेत् ॥७०१॥
 रथानां कुञ्जराश्चानु दातव्याः पृथिवीक्षिता ।
 पदातिकुञ्जराश्वानां वर्मं कार्यं प्रयत्नतः ॥७०२॥
 अर्धमथित्वा यो बाहुं चात्मानं वर्मयेन्नरः ।
 स राम नरकं याति स्वकृतेनापि कर्मणा ॥७०३॥
 शूराः प्रमुखतो देया न देया भीरवः क्वचित् ।
 शूरांश्चा मुखतो दत्त्वा स्कन्दमात्रप्रदर्शनम् ॥७०४॥
 कर्तव्यं भीरुसंधेन शत्रुविद्रावकारकम् ।
 दारयन्ति पुरस्तात्तु विद्रुता भीरवः पुरः ॥७०५॥
 प्रांशवः शुकनासाश्च ये च जिह्वेक्षणा नराः ।
 संहतभ्रूयुगाश्चैव क्रोधनाः कलहप्रियाः ।
 नित्यं हृष्टाश्च ह्रस्वाश्च शूरा ज्ञेयाश्च कामिनः ॥७०६॥
 दाक्षिणात्याश्च विज्ञेयाः कुशलाः सङ्गवर्मिणाः ।
 बङ्गला धन्विनो ज्ञेयाः पार्वतीयास्तथैव च ॥७०७॥
 पाषाणयुद्धकुशलास्तथा पर्वतवासिनः ।
 पाञ्चालाः शूरसेनाश्च रथेषु कुशला नराः ॥७०८॥
 कृम्बोजा ये च गान्धाराः कुशलास्ते ह्येषु च ।
 प्रायशश्च तथा म्लेच्छा विज्ञेयाः पाशयोधिनः ॥७०९॥
 अङ्गा बङ्गा कलिङ्गाश्च ज्ञेया मातङ्गयोधिनः ।
 आहतानां हतानां च रणापनयनक्रिया ॥७१०॥
 पत्तियोधगजानाञ्च तोयदानादिश्च यत् ।
 आयुधानबनञ्चैव पत्तिकर्म विधीयते ॥७११॥
 रिपूणां मेदकामानां स्वसैन्यस्य च रक्षणम् ।
 मेदनं संहतानां च वर्मिणां कर्म कीर्तितम् ॥७१२॥
 विमुखीकरणां युद्धे धन्विनां च तथोच्यते ।
 वर्मिभिः क्रियते शूरैर्मिन्नानामपि संहतिः ॥७१३॥

शूराश्चसखां यावत्साक्षीयस्य तथोच्यते ।
 त्रासने रिपुसैन्यामां रथकर्म तथोच्यते ॥७१४॥
 प्राकारगोमुखोद्गताद्गुमभङ्गाश्च भार्गव !
 गजानां कर्म निर्दिष्टं यदसङ्गं तथा परैः ॥७१५॥
 पत्तिभूर्विषमा जेषा रथान्धस्य तथा समा ।
 शर्मा द्रुमा च नागानां युद्धभूमिरुदाहता ॥७१६॥
 एषं विरचितव्यूहः कृतपृष्ठदिवाकरः ।
 तथानुलोमशुक्रो वा दिक्पालबुधमारुताः ॥७१७॥
 योथानुत्तेजयेत्सर्वाश्रामगोत्रापदान्तः ।
 भोगप्राप्तिश्च विज्ञये स्वर्गप्राप्तिर्मृतस्य च ॥७१८॥
 धन्यानि तु निमित्तानि वदन्ति विजयं द्विज !
 स्पन्दनं शुभगात्राणां शुभस्वप्ननिदर्शनम् ॥७१९॥
 निमित्तं च गजान्धस्य सर्वतो दृश्यते शुभम् ।
 शकुना मङ्गलाश्चैव दृश्यन्ते हि मनोऽनुगाः ॥७२०॥
 विपरीतसरीसर्पान्मृत्युः स्पृशति नान्यथा ।
 भवन्तोऽपि कुले जाताः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ॥७२१॥
 गान्धर्वे च परा नित्यं नित्यं सन्मार्गमाश्रिताः ।
 अनाहार्याः परैर्नित्यं कथं न स्याज्जयो मम ॥७२२॥
 राजश्रीर्भवतामेव भवद्भिः केवलं मम ।
 द्वे चासरेऽधिके शूराच्छत्रं चर्माभमेव च ॥७२३॥
 जित्वारीन्भोगसम्प्राप्तिर्मृतस्य च परा गतिः ।
 निष्कृतिः स्वामिपिण्डस्य नास्ति युद्धसमा गतिः ॥७२४॥
 शूराणां यद्विनिर्याति रक्तमाबाधतः क्वचित् ।
 तेनैव सह पाप्मानं सर्वं त्यजति धार्मिक ! ॥७२५॥
 तथा बाधचिकित्सायां वेदनासहिते तथा ।
 ततो नास्त्यधिकं लोके किञ्चित्परमदारुणम् ॥७२६॥
 मृतस्य नाग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ।
 कर्तुमिच्छन्ति यस्येह संप्रामादिकं नु किम् ॥७२७॥
 तपस्विनो दानपरा यज्जानो बहुदक्षिणाः ।
 शूराणां गतिमिच्छन्ति दृष्ट्वा भोगाननुत्तमान् ॥७२८॥

वाप्सरःपह्लाणि शूरमायोधने । इतम् ।
 अभिद्रवन्ति कामार्ता मम भर्ता भविष्यति ॥७२६॥
 स्वामी सुकृतमादत्ते भग्नानां विनिवर्तताम् ।
 ब्रह्महत्याफलं तेषां तथा प्रोक्तं पदे पदे ॥७३०॥
 यः सहाय्यं परित्यज्य स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छति ।
 अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः ॥७३१॥
 अश्वमेधफलं प्रोक्तं भग्नानामनिवर्तताम् ।
 पदे पदे महाभाग ! सम्मुखानां महात्मनाम् ॥७३२॥
 देवस्त्रियस्तथा लक्ष्मीः पाप्मात्तमयशस्तथा ।
 प्रतीक्षन्ते महाभाग ! संग्रामे समुपस्थिते ॥७३३॥
 पराङ्मुखा मया ग्राह्या जीवन्तोऽप्यभवा मृताः ।
 इत्येवमयशस्तस्य पाप्मना सह तिष्ठति ॥७३४॥
 लक्ष्मीः सन्तिष्ठते तस्य जीवतः कृतकर्मणः ।
 मृतस्य चापि तिष्ठन्ति विमानस्थाः सुरस्त्रियः ।
 एवमुदघोषणं कृत्वा धर्मेणोच्छेज्जयं रणे ॥७३५॥
 अधर्मविजयो राज्ञो नृप ! लोके भयावहः ।
 अधर्मविजयादर्थैर्ध्वञ्छिद्रमुपधीयते ॥७३६॥
 छिद्रादेव परं छिद्रं तस्य स्यान्नात्र संशयः ।
 न कर्णी न तथा दिग्धः शरः स्याद्धर्मयोधिनाम् ॥७३७॥
 नास्थिशल्यः शरः कार्यो दारुशल्यश्च भार्गव !
 समः समेन योद्धव्यो नापचारो रणे द्विज ! ॥७३८॥
 सन्नद्धेन च सन्नद्धः साश्वश्चाश्वगतेन तु ।
 रथी च रथिना राम ! पदातिश्च पदातिना ॥७३९॥
 कुञ्जरस्थो गजस्थेन योद्धव्यो भृगुनन्दन !
 विमुखो भग्नशस्त्रश्च स्त्रीबालपरिरक्षिता ॥७४०॥
 व्यायुधो भग्नगात्रश्च तथैव शरणागतः ।
 परेण युध्यमानश्च युद्धप्रेक्षक एव च ॥७४१॥
 आर्तस्तोयप्रदाता च दण्डपाणिस्तथैव च ।
 एते रणे न हन्तव्याः ह्यत्रधर्ममभीप्सता ॥७४२॥
 दुर्दिने नच युद्धानि कर्तव्यानि महाबल !

प्रवृत्ते समरे राम ! परेषां नामकारणात् ॥७४३॥
 बाहू प्रगृह्य विक्रोशेद्भ्रमा भ्रमाः परे त्विति ।
 प्राप्तं मित्रबलं भूरि नायकोऽत्र निपातितः ॥७४४॥
 सेनानीर्निहतश्चायं सर्वा सेनापि विद्रुता ।
 एवं चित्रासनं कुर्वात् परेषां भृगुनन्दन ! ॥७४५॥
 विहृतानां तु योधानां सुविधातो विधीयते ।
 धनुर्वेदविधानेन कल्पना च तथा भवेत् ॥७४६॥
 पापाश्च देया धर्मज्ञ ! तथैव परमोदनाः ।
 पताकाभ्युच्छ्रयः कार्यः स्वबले च तथा शुभः ॥७४७॥
 संस्कारश्चैव कर्तव्यो वादित्राणां मयावहः ।
 एतस्य वर्षं वक्ष्यामि तवोपनिषदि द्विज ! ॥७४८॥
 सम्प्राप्य विजयं युद्धे कार्यं दैवतपूजनम् ।
 पूजयेद् ब्राह्मणांश्चात्र गुरुनपि च पूजयेत् ॥७४९॥
 रत्नानि राजगामीनि चर्म वाहनमायुधम् ।
 सर्वमन्यद्भवेत्तस्य ! यथैनैव रणो हृतम् ॥७५०॥
 कुलस्त्रियस्तु विज्ञेयास्तथा राम ! न कस्यचित् ।
 स्वदेशे परदेशे वा सार्धं यज्ञात् दूषयेत् ॥७५१॥
 अन्यथा संकरो घोरो भवतीह क्षयावहः ।
 देशे देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ॥७५२॥
 स एव परिपाल्यः स्यात्संप्राप्य देशं महीक्षिता ।
 नृणां प्रदर्शयेद्भ्राजा समरेऽपि हते रिपौ ॥७५३॥
 न मे प्रियं कृतं तेन येनायं समरे हतः ।
 किन्तु पूजां करोम्यस्य स्वच्छन्दमविजानतः ॥७५४॥
 हतोऽयं मद्दितार्थाय प्रियं यद्यपि नो मम ।
 अपुत्राश्च स्त्रियश्चैव नृपतिः परिपालयेत् ॥७५५॥
 ततस्तु स्वपुरं प्राप्य नृपतिः प्रविशेद् गृहम् ।
 यात्राविधानविहितं भूयो दैवतपूजनम् ॥७५६॥
 पितृणां पूजनं चैव तथा कुर्याद्विशेषवित् ।
 संविभागं पशुवाग्धैः कुर्याद्भृत्यजनस्य तु ॥७५७॥

इति श्रीविष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयखण्डे मार्कण्डेयव्रजसंवादे रामं प्रति पुष्करो-
 पाख्याने शत्रुप्रत्यभिगमनो नाम सप्तसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ।

Polity — Purāṇas
Purāṇas — Polity
Sanskrit Lit — Polity

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI

Issue record.

Call No.— Sa3N/Jag-8589

Author— Jagdish Lal Shastri.

Title—Political thought in the
Puranas.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.

89/2089

Sans. Lit - Arthashastra
Purāṇa